

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

2011

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

Частина I

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор

Члени редакційної колегії:

- П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України
С. Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор
А. С. Зеленько, доктор філологічних наук, професор
В. М. Мокієнко, доктор філологічних наук, професор (Німеччина)
Л. М. Синельникова, доктор філологічних наук, професор
О. О. Тараненко, доктор філологічних наук, професор
В. Г. Фоменко, доктор філологічних наук, професор
Т. І. Должикова, кандидат філологічних наук, доцент
Т. П. Терновська, кандидат філологічних наук, доцент
В. В. Леснова, кандидат філологічних наук, доцент (технічний редактор)
І. В. Мілева, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)
І. О. Ніколаєнко, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 8 від 25 березня 2011 р.)*

ЗМІСТ

Історія мови

1. **Барчук М. В.** Альманах „Лірвак з-над Сяну” як пам’ятка української літературної мови XIX століття..... 5
2. **Зеленько А. С.** Про українсько-російську взаємодію у сфері лінгвістики..... 12
3. **Зубченко В. М.** Українське мовознавство початку 30-х років XX століття в УРСР..... 16
4. **Капанайко І. Я.** Про процес становлення правописної системи української мови (на матеріалі статей та заміток І. Франка в часописі „Краї”)..... 22
5. **Скиба І. Г.** Зіставна характеристика мікроструктурного рівня інтегральних лексикографічних праць кінця XIX – поч. XX ст. 28
6. **Солодка С. С.** Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду (за „Матеріалами для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського)..... 35
7. **Ткач Л. О., Кацімон О. А.** Семантична структура латинізмів в українських словниках слів іншомовного походження, виданих у першій половині XX ст.: історичні та сучасні аспекти..... 45
8. **Ткач Л. О., Марко І. В.** Явища мовної інтерференції як ознака текстів офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. 60
9. **Фельчак О. О.** Питання походження української мови в мовознавстві кінця XX – початку XXI ст. 76
10. **Черкез І. Б.** Вплив соціокультурних і територіальних чинників на мовне оформлення епістолярних текстів української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. 87
11. **Ящук Л. В.** Субституція звука [ф] у християнському антропоніміконі Житомирщини XVI – XVII ст. 99

Семантика мовних одиниць

12. **Баган М. П.** Метафора як засіб образної експлікації заперечного змісту в сучасній українській мові..... 108
13. **Іщенко В. Л.** Семантичні особливості англійських економічних термінів..... 115
14. **Коломієць Н. О.** Вербалізація концептосфери феномену кольору в українських антропоосновах (на матеріалі прізвищ жителів Луганщини)..... 121
15. **Муляр І. В.** Когнітивні ознаки в системі назв меблів житлового приміщення..... 127

16. **Старченко Я. С.** Універбація й інноваційні універби в українських жаргонах..... 136
17. **Ходоренко А. В.** Наименования групп лиц в экспликации положений фреймовой семантики..... 143

Текст. Дискурс

18. **Бехта І. А.** Прагманастанова художнього тексту і чинник адресата..... 151
19. **Бобух Н. М.** Лексичні опозиції в поетичних творах Василя Стуса..... 158
20. **Галло Я.** Образ России в современном дискурсе словацких СМИ..... 166
21. **Гуцуляк Т. Є.** Метафорика Б.-І. Антонича як один із виявів мовної особистості поета..... 172
22. **Ігнатська С. Є.** Аксиологічне коло Аркадія Любченка..... 180
23. **Марфіна Ж. В.** Мовна асоціація як об'єкт наукового вивчення..... 186
24. **Мялковська Л. М.** Лексико-семантичне поле „місто” в художніх творах І. Нечуя-Левицького..... 195
25. **Радчук О. В.** Репрезентация субъективной модальности посредством художественно-образной конкретизации (на материале поэмы Н. Гоголя „Мертвые души”)..... 203
- Відомості про авторів**..... 210

ІСТОРИЯ МОВИ

М. В. Барчук (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'37

АЛЬМАНАХ „ПРВАК З-НАД СЯНУ” ЯК ПАМ’ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Частина сучасної України, зокрема Галичина та Закарпаття, що в ХІХ ст. знаходилися під владою Австро-Угорської монархії, жила відмінним культурним життям, ніж решта України, яка входила до складу Російської Імперії. Національне відродження, що розпочалося в середині ХІХ ст., проходило в обох частинах України в різний спосіб.

Передова українська інтелігенція сприйняла суспільні зміни середини ХІХ ст. захоплено, оскільки реформа 1848 року дала конституцію народам Габсбурзької монархії, скасувала кріпацтво та проголосила вільні можливості для розвитку національних культури та мови для кожного народу, що входив у склад імперії [Лозинський 1999: 20]. Це стало поштовхом до інтенсивних народотворчих процесів серед українського населення Австрійської України. Брак шкіл, книг, просвітницьких товариств, належної вищої україномовної освіти змушували українську інтелігенцію до активних дій. Надзвичайно важливе місце відводилося мовному питанню, як-от: потребі кодифікації нової української літературної мови [Krzywicka-Ustrzycka 2008: 135].

Під впливом народницьких гасел „весни народів” вирішальна роль у формуванні національної свідомості серед окремих народів Австро-Угорської держави належала саме народній мові, яка могла б охопити всі сфери суспільно-культурного життя. Найпомітніші ці тенденції у словаків та галицьких українців, оскільки в обох випадках становлення та кодифікація нових словацької та української літературних мов були головним чинником національно-культурних перетворень. Серед галицьких українців ідея створити мову на народній основі здобула чимале визнання. Щоправда, після першої спроби авторів альманаху „Русалка Дністровая” в 1837 році ввести в культурно-науковий обіг замість загальноновживаного язичія саме „народну мову” розвиток нової мови дещо занепав. Передусім це було пов’язано з низкою суспільно-політичних причин, але також безпосередній вплив на мовотворчий процес мали розбіжності в поглядах, брак спільної думки серед представників західноукраїнської інтелігенції. Значними також були внутрішні мовні чинники, зокрема традиція вживання церковнослов’янської як мови релігії та культури, і зовнішні – вплив сусідніх польської та російської мов. Це сприяло збереженню стійких позицій язичія чи, як його називали, книжної української мови – штучної мовної суміші, що утворилася на базі церковнослов’янської з

„домішками елементів російської і староукраїнської мов та західноукраїнських діалектів” [УМЕ 2000: 745]. Використання язичія обстоювали „москвофіли”, які вбачали в ньому прямий зв’язок з російською мовно-культурною традицією.

Це впливало на літературні спроби тодішніх авторів, які мали власні концепції щодо нової мови, тому мова публіцистики, літератури та науки була неоднорідною, з багатьма недоліками. У такій мовно-культурній ситуації зросло значення періодики та новітньої літератури, у текстах яких відбивалися тенденції творення української новомови, а також динаміка мовних змін.

Мета статті – охарактеризувати тематику проблематику матеріалів альманаху „Лірвак з-над Сяну”, а також тенденції розвитку нової української літературної мови цього періоду.

Одним з найпомітніших мовно-літературних джерел періоду середини XIX століття в Галичині є перемиський альманах „Лірвак з-над Сяну”. Власне в Перемишлі згуртувалася інтелігенція, яка вбачала себе спадкоємицею справи М. Шашкевича, тобто намагалася писати „народною мовою”. Відсутність загальних уніфікованих норм літературної мови та нагальна потреба номінації явищ дійсності впливала на тих, хто творив нову мову, яка повинна була охопити всі сфери культурного, наукового та суспільного життя. Опрацювання зазначеної проблематики відбиває матеріал цього видання.

У середині XIX століття Перемишль був другим центром українського культурно-освітнього життя Галичини, у місті діяла друкарня, де видавалися численні україномовні тексти, загальна кількість яких дорівнювала тогочасній книжковій продукції таких культурних центрів, як Київ і Харків [Пилипович 2001: 7]. Щодо обсягу видань, то Перемишль поступався лише Львову. Такі успіхи пов’язані, насамперед, з подвижницькою діяльністю владик та єпархіальних інституцій Перемиської єпархії, яку започаткував учений, священник-крилошанин та громадський діяч Іван Могильницький; а також із значним внеском греко-католицького духовенства в громадське та культурне життя українців ще від початку XIX століття [Там само: 433]. Священики поєднували душпастирську діяльність з активною суспільною, політичною та науково-літературною діяльністю, намагалися піднести рівень освіченості та національної свідомості серед населення.

Згаданий альманах, як було зазначено, став помітною подією в культурному житті Галичини; його повна назва „Лірвак зъ надъ Сяна, изданъ Семинаристами Перемыскими въ пользу Дому Народного. Въ Перемышли, въ Книгопечатни соборной рускои Капитулы, 1852 рік”. Ідея видати таку збірку з’явилася в семінаристів Львівської духовної семінарії в 1850 році, про що вони повідомили на сторінках найповажнішої тогочасної львівської української газети „Зорі Галицької”.

Альманах був виданий теологами-богословами – зусиллями трьох студентів Перемиської семінарії та священником о. О. Лозинським, долучився до них також громадський діяч Б.-Т. Леонтович. Загалом у цій невеликій книжці вміщено тексти шістьох авторів.

Альманах складається зі вступу, присвяти альманаху о. Г. Гинилевичу, поетичних творів, двох науково-популярних статей та одного оповідання. На обкладинці було вміщено ілюстрацію – групу селян на чолі з кобзарем, що символізувало народницький зміст альманаху й мету його виходу в світ.

Збірку було присвячено сколіархові Перемиської Капітули, ректорові духовної семінарії, отцю-крилошанину Григорієві Гинилевичу; таку присвяту ініціювали семінаристи Перемиської духовної семінарії. Панегірик-присвята займає три сторінки, де змальовано о. Г. Гинилевича як мудрого керівника та громадського діяча, що підтримує українську справу.

Вступ (Введеніє) написав найбільш талановитий з-поміж авторів „Лірвака з-над Сяну”, його головний редактор та упорядник, представник нової української інтелігенції Павло Леонтович. У вступі П. Леонтович розмірковує над складним становищем української писемності, над українським національним культурним відродженням, проводячи паралель історичної схожості між українським та сербським народом. Для ілюстрації він наводить огляд книги серба Івана Субботича „Кілька основних рис сербської словесности”, де згаданий громадський діяч окреслив головні проблеми сербського національного руху та становлення сербської мови після мовної реформи Вука Караджіча.

На авторів альманаху, як і на інших представників української інтелігенції, помітний вплив мали сербські діячі, зокрема праці Досітея Обрадовіча та ідеї Вука Караджіча, які намагалися писати народними діалектами – сербською мовою [Jelavich 2005: 179], чому сприяла кирилична писемна традиція обох народів. Після реформ в Австро-Угорській імперії та „весни народів” у 1848 році кирилиця стала „своєрідним визначником національної ідентичності” [Пилипович 2001: 9], що започаткував М. Шашкевич у творах альманаху „Русалка Дністровая”; для сербів же це стало частиною національної традиції, яка відрізняла їх від хорватів.

Автори першого випуску альманаху підписали свої тексти криптонімами, однак бібліограф зі Львова І. Левицький установив їхні особи. Серед них був священник Осип Лозинський, брати Леонтовичі – Павло та Богдан-Теодор, Антін Кульчицький, Спиридон Осташевський. Невідомим залишився автор кількох поетичних текстів, підписаних псевдонімом Константин Антоній з-над Солокії [Грицак 2002: 87].

Тексти, уміщені в збірці, є достатньо характеристичними, відбивають потреби часу, тобто містять не лише художню мову (поезію, прозу), а й публіцистику [Там само: 32]. Поетичних текстів найбільше,

прозу презентовано оповіданням „Чіє сердце, того правда”, автором якого є П. Леонтович, науково-публіцистична частина містить дві статті Б. Леонтовича та Й. Лозинського.

Поетичні твори є найслабшою частиною збірки, що можна пояснити літературним дебютом більшості авторів. Нелегко було їм визначитись і з варіантом мови, оскільки попри намагання писати в манері М. Шашкевича, вони не могли відійти повністю від книжної мови. Помітними є спроби ввести в мовний обіг діалекти, щоб надати їй „народного звучання”, а також використання численних запозичень. Оскільки авторами текстів були представники духовенства, це вплинуло не лише на зміст збірки, а й на її мову.

Оповідання „Чіє сердце, того правда” заслуговує на більшу увагу, незважаючи на тенденційну дидактичну тематику; твір написаний для потреб часу і відбиває пошуки автора мовних та стилістичних напрямків. Наслідування мови М. Шашкевича спонукало П. Леонтовича уникати церковнослов'янізмів, за що його критикували сучасники, зокрема Й. Левицький [Там само: 290]. З іншого боку, пізніше дослідник К. Студинський позитивно оцінює мову твору, де попри присутність численних полонізмів та діалектних лексем, переважає народна мова [Студинський 1925: 196].

Обидві статті в збірці присвячені мовним питанням, зокрема правопису, у них відбито проблеми актуальні й цікаві і з точки зору обраної авторами тематики, і відображенням мовного зрізу публіцистичного тексту в Галичині в ХІХ столітті.

Стаття Б. Леонтовича „Кілька слів о формах нашого языка и писовн ” презентує мовознавчу розвідку про особливості фонетичної системи української мови. Стаття складається зі вступу, двох розділів та висновків. Автор робить спробу проаналізувати вживання голосних та приголосних звуків, оскільки їх система була доволі розгалуженою, а вживання в окремих випадках незрозумілим. Серед голосних (голосівок), розглянутих у першому розділі, дослідник виділяє вісім звуків: *и, ы, е, а, о, у, ъ*, установлюючи їх порядок за силою тону і способом творення, а також місцем творення (поділ на грубі, середні і високі) [Грицак 2002: 290].

Приголосні звуки (шелестівки) проаналізовано в другому розділі дещо побіжно, порівняно з голосними. Дослідник поділяє їх на дзвінкі (міцні) і глухі (слабі), особлива увага приділена чергуванням приголосних, відображення яких на письмі ґрунтувалося на етимологічному принципі.

У дескрипціях Б. Леонтович порівнює фонетичну систему української мови з російською та польською, залучаючи для опису вимови звуків приклади з німецької та французької. Однак автор здійснює аналіз, спираючись на церковнослов'янську, яка все ще була надзвичайно авторитетною і для прихильників „народної мови”. Попри

намагання пояснити принципи застосування фонетичної системи в новій українській мові, сам автор не мав достатньої компетенції в цьому питанні, тому його стаття має недоліки, зокрема непослідовний виклад матеріалу та нечіткі суперечливі висновки.

Другу статтю авторства Й. Лозинського „Вытягы зь рукопису „Критика” присвячено дискусії навколо позицій та правопису нової української мови. Розрізненість думок серед прихильників „народної мови” М. Шашкевича, яку автор називає „всеобщий выговор народний” [Там само: 295], зміцнювала позиції церковнослов'янської мови і язичія. Сам Й. Лозинський уважав за доцільне користуватися власним лексичним запасом, поповнюючи його з діалектної лексики, та пропонував очищувати мову від запозичень. Щодо церковнослов'янзмів, то автор наполягає мінімалізувати їх уведення в активний обіг, оскільки їх суміш з елементами народної мови відкидають її на рівень „макаронічної мови” [Там само: 296].

Особливу увагу звернув Й. Лозинський на брак відповідної загальновизнаної граматики, яка б суттєво зміцнила й покращила становище нової української мови на народній основі. Натомість автори надалі послуговуються російськими чи німецькомовними граматиками, що вносить додаткові труднощі у принципи письма і ускладнює мову. Автор висловився й проти вживання лише етимологічного правопису, він пропонує натомість реформу правопису з урахуванням тільки деяких етимологічних засад, але послідовно обстоює фонетичний правопис, який в українській мові мав уже сталу традицію (правописні принципи О. Павловського, „Русалки Дністрової”, а також П. Куліша, М. Драгоманова, Є. Желехівського).

Попри наукову цінність „Лірвака з-над Сяну” як пам'ятки важливого й складного етапу формування нової літературної мови, альманах мало досліджено. Фактично лише мовознавець Євген Грицак присвятив дві свої розвідки матеріалам, уміщеним у „Лірваку з-над Сяну” та пізнішому „Перемишлянині” протягом 1853 – 1854 років. Одна з розвідок Є. Грицака є мовознавчим монографічним дослідженням „Історія літературної мови. Українська мова в Галичині в другій половині XIX сторіччя”, а інша – літературознавча, під назвою „Перший альманах перемиських богословів”. У цих працях учений подав комплексний нарис щодо мовної ситуації в Галичині, здійснив аналіз граматичної системи тогочасної мови, зокрема, фонетики та морфології, відзначив впливи запозичень (зокрема з церковнослов'янської, польської та російської мов) на процес літературного мовотворення. Поповнення лексичного фонду нової літературної мови в Галичині цього періоду відбувалося під активним впливом західноукраїнських діалектів (наддністрянського, бойківського, гуцульського, надсянського, лемківського).

З метою привернути увагу сучасних дослідників до друків та матеріалів, що лягли в основу альманахів „Лірвак з-над Сяну” та „Перемишлянин”, силами вчених Перемиського відділу Об’єднання українців у Польщі, зокрема Володимира Пилиповича та Михайла Лесіва, вийшла друком кількатомна серія, куди були вміщені вибрані тексти, особливо актуальні для мовних перетворень XIX століття. Це передусім перший том під назвою „Лірвак з-над Сяну” і другий, присвячений науковому доробку Є. Грицака з вибраними українознавчими працями.

Перемиська збірка „Лірвак з-над Сяну”, безперечно, мала помітні недоліки. Насамперед, це замала кількість авторів, про що теж згадує у своїй розвідці Є. Грицак. Також мова альманаху є неоднорідною, строкатою, обтяженою специфічними словами, оскільки кожен автор писав так, як уважав за потрібне, тим більше, що за умов браку унітарного принципу письма неможливо було відредагувати тексти за одним зразком. Відсутність відповідної кількості текстового матеріалу змусила П. Леонтовича вмістити дебютні поезії деяких авторів, що також позначилося на мовному й літературному рівні видання.

З іншого боку, „Лірвак з-над Сяну ” вийшов друком як одна із перших збірок, маючи за вірець лише „Русалку Дністровую”, тому його поява є важливим свідченням мовних тенденцій та перетворень в Галичині в середині XIX століття. Альманах відбиває складний та неоднозначний етап розвитку нової української літературної мови в західноукраїнському варіанті і є цінною пам’яткою історії української мови.

Література

Грицак 2002 – Грицак Є. Вибрані українознавчі праці / упоряд. В. Пилипович. – Перемишль : Перемиська б-ка , 2002. – С. 271 – 312; **Пилипович 2001** – В. Пилипович. Від упорядника. Додаток / В. Пилипович // Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. – Перемишль : Перемиська б-ка, 2001. – С. 7 – 12; 425 – 446; **Лозинський 1999** – Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський // Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 7 – 58; **Студинський 1925** – Студинський К. Павло Леонтович / К.Студинський // ЗНТШ. – Т. СXXX. – Л., 1925. – 196 с.; **УМЕ 2000** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. ЗЯблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Jelavich 2005** – Jelavich V. Historia Bałkanów. Wiek XVII i XIX / V. Jelavich. – Kraków, 2005. – 179 s.; **Krzywicka-Ustrzycka 2008** – Krzywicka-Ustrzycka A. Wprowadzenie do zagadnienia: język Galicji Wschodniej i jego wpływ na formowanie się literackiego języka ukraińskiego / A. Krzywicka-Ustrzycka //

Studia i szkice slawistyczne IX, Wyd.Uniwersytetu Opolskiego. – Opole, 2008. – S. 135.

Барчук М. В. Альманах „Лірвак з-над Сяну” як пам’ятка української літературної мови XIX століття

У статті здійснено аналіз альманаху „Лірвак з-над Сяну”, пам’ятки, що відображає формування української літературної мови в Галичині середини XIX століття. Охарактеризовано тематику та проблематику матеріалів, розміщених в альманаху, а також тенденції розвитку нової української літературної мови цього періоду.

Ключові слова: нова українська літературна мова, Галичина, альманах „Лірвак з-над Сяну”.

Барчук М. В. Альманах „Лирвак з-над Сяна” как памятка украинского литературного языка XIX столетия

В статье представлен анализ альманаха „Лирвак з-над Сяна”, памятки, отображающей формирование нового литературного украинского языка в Галичине середины XIX века. Охарактеризованы тематика и проблематика материалов, содержащихся в сборнике, а также тенденции развития нового украинского литературного языка данного периода.

Ключевые слова: новый литературный украинский язык, Галичина, альманах „Лирвак з-над Сяна”.

Barchuk M. V. Almanac „Lirvak znad Sianu” as a modern Ukrainian literary language formation in the middle of 19th century

The analysis of the almanac „Lirvak znad Sianu” as a modern Ukrainian literary language formation in the middle of 19th century in Halychyna is conducted in the article. The subject matter, problem matter of materials in almanac and also trends of development a modern Ukrainian literary language in that period are analyzed in the article.

Key words: modern Ukrainian literary language, Halychyna, the almanac „Lirvak znad Sianu”.

А. С. Зеленько (Луганськ)

УДК 811.161.2'272

**ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКУ ВЗАЄМОДІЮ
У СФЕРІ ЛІНГВІСТИКИ**

Ця розвідка зачіпає одне з важливих методологічних питань, що турбують учених гуманітарних галузей і педагогів, зокрема філологів – про міждержавні зв'язки України з сусідньою Російською Федерацією.

Будь-яке повсякденне питання й будь-яка загальнолюдська чи державна проблема може розв'язуватися в конкретних умовах, за наявності актуалізованої потреби й відповідних умов для її реалізації. Як правило, будь-яка проблема вирішується поступово, поетапно, і на кожному етапі вона може реалізуватися на основі конкретного співвідношення бажання й можливості. Відповідно будь-яка проблема буде вирішуватися після визначення стратегічного напрямку в процесі вибору конкретної тактики реалізації стратегічної мети. Маємо зважати при визначенні проблематики українського мовознавства на конкретну ситуацію в державі, її відносини із сусідніми державами, на актуальні потреби науки про мову загалом і в Україні, на реальні фінансові й наукові традиції тощо. Маємо зважати й на час від часу змінювані міждержавні відносини щойно сформованої держави України з Росією як спадкоємницею Радянського Союзу.

Процес набуття суверенності будь-якої держави надзвичайно складний і не одноманітний, реалізується він зусиллями й умінням керівників держави узгоджувати свої інтереси з інтересами країн-сусідів. Скажімо, в українського народу були неодноразові спроби його зверхників в особі Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та ін. реалізувати право на суверенність, але цього їм не вдалось.

Становлення наукових зв'язків на етапі формування Української держави поки що ускладнюється все ще часом невизначеними політичними відносинами з Російською Федерацією, невмінням українських політиків узгоджувати взаємодію України з Російською Федерацією, європейськими державами та США. Більшість політиків України не можуть усвідомити рівноцінність шкідливості російського шовінізму й американського глобалізму, навчитися узгоджувати з їх інтересами завдання суверенної держави. Вони все ще не усвідомляють, що як одна, так і друга сторона своєю міжнародною політикою вирішують свої стратегічні й тактичні завдання. Українські ж політики, не завжди усвідомлюючи свою роль керманіча незалежної України, будучи роз'єднаним щодо напрямків розвитку держави і методів розв'язку численних проблем, поки що не здатні ідентично діяти в умовах нерозв'язаних численних проблем, які стають кризами. Але при всьому тому сусідство й кількостолітні зв'язки у всіх сферах життєдіяльності примушують віддавати належне українсько-російській

взаємодії, зокрема й у галузі мовознавства. Певні, що хибна гіпертрофована орієнтація на європейські інновації без належних соціально-економічних передумов не дасть належного ефекту не лише у сфері виробничій, але й у всіх інших. Поки що в Україні не відбулося потрібних соціальних зрушень у свідомості навіть критично необхідної мінімальної кількості людей, зокрема й законодавців.

Під таким кутом зору стає зрозумілим, чому на сучасному етапі розвитку суспільства і науки фіксуються випадки нелогічного поєднання антонімічних тенденцій у розвитку науки. Так, маємо згадати про сприйняття українським мовознавством функціональної лінгвістики у середині минулого століття, а в кінці його – запозичення концептуального аналізу когнітивної лінгвістики. І це на тлі активної безперервної взаємодії укладання атласів східнослов'янських мов. Підліткове штучно створюване українсько-російське протистояння, можна сподіватись, поступиться осмисленому курсу на встановлення зрілих українсько-російських міждержавних зв'язків, а відповідно актуалізується дослідження живомовних процесів на зіткненні двох слов'янських мов, що має багатющі наукові традиції. І це тим більше, що у російських колег виявилось значно більше не лише фінансових можливостей, але й фактичних міжнародних зв'язків на рівні працівників Інституту мовознавства Академії наук Російської Федерації успадкованих від колишньої АН СРСР.

Певні, що не може, наприклад, викликати дорікання використання досвіду російських функціоналістів українськими колегами. Функціонування українських послідовників І. Вихованця, К. Городенської та інших працівників відділу теорії фонетики та граматики української мови, на нашу думку, мало бути хіба що підсумоване трансформуванням теоретичного дослідження у прикладне, яке фактично здійснюється керівником Українського мовного фонду В. Широковим та Є. Карпіловською в аспекті сприйняття С. Єрмоленком когнітивної методики аналізу тексту. До речі, активний функціоналіст А. Загнітко теоретичне опрацювання проблематики вирішив поєднати з проблематикою прикладної лінгвістики, трансформувавши кафедру української мови у кафедру української мови та прикладної лінгвістики й домігшись відкриття на філологічному факультеті відповідної спеціальності. Маємо погодитись й з тим, що нинішнє утвердження концептуального аналізу в українському мовознавстві актуалізується російським впливом. Навіть якщо у нинішніх не завжди доброзичливих українсько-російських міждержавних стосунках це набуває часом кон'юнктурно зневажливого характеру, науковці мають стати над тимчасовими політичними непорозуміннями.

Очевидно, що нова спроба піднести рівень українського теоретичного мовознавства тепер уже на матеріалі лексичної та паремійної підсистем за допомогою впровадження концептуального

аналізу має здійснитись за допомогою тої ж таки російської лінгвістики. У цьому випадку потреби погодження наукових інтересів науковців мають знехтувати реаліями не завжди сприятливої політичної кон'юнктури. Тим більше, що концептуальний етап вивчення російської літературної мови й народних говорів поступово перекидається на Україну на вивчення українських, про що свідчать уже підготовлені й захищені кандидатські й докторські дисертації у Києві, Донецьку і вже завершувані у Луганську, а також у хорошому розумінні російське концептуальне засилля у Севастополі, про що свідчить хоча б випуск кількох збірників статей під назвою „Новое в славянской филологии”, зокрема четвертий, де вміщено повідомлення про концептуальні дослідження [Новое в славянской филологии 2009] уже й за участі окремих українських учених. Серед організаторів конференцій у Севастополі російських викладачів-науковців, крім офіційно представлених співробітників Інституту мовознавства Російської академії наук, названо регіональне Кемеровське відділення Російської асоціації лінгвістів-когнітологів, міжнародну розподілену лабораторію когнітивної лінгвістики і концептуальних досліджень Кемерова і Севастополя, Кузбаське відділення Сибірської академії наук вищої школи, численних науковців інших університетів, зокрема й Воронежського університету І. Стерніна. Впадає в око оптимальний розподіл функцій по утвердженню когнітивної парадигми у російському мовознавстві. Обмін досвідом й сприйняття світових теоретичних здобутків у галузі лінгвістичної когнітивістики здійснюється зусиллями академічних установ на першій (Московській) та другій (Санкт-Петербурзькій) і наступних конференціях з когнітивної науки. Утвердження здобутків світового мовознавства у практиці конкретного дослідження у зіставному аспекті і безпосередньо на матеріалі російської мови здійснюється науковцями-викладачами російських університетів. Актуальним постає систематичне прилучення до неї українських дослідників.

Нами констатується, що Східний осередок когнітивної лінгвістики складається зусиллями ономастів під керівництвом Є. Отіна у Донецьку, групи діалектологів К. Глуховцевої, В. Леснової, дослідників регіональної фразеології В. Ужченка, Д. Ужченка під керівництвом П. Гриценка-діалектолога, В. Жайворонка -етнолінгвіста.

Загальнотеоретичне осмислення забезпечується зусиллями аспірантів при кафедрі української філології та загального мовознавства під керівництвом професора А. Зеленька. Останні трансформують здобутки когнітивістів Західної Європи та російських сусідів в осмисленні живомовних процесів українсько-російської взаємодії. Їх досвід поступово сприймається аспірантами й здобувачами, що до цього вивчали слобожанські говірки України традиційними методами й прийомами. Це дасть змогу українським мовознавцям поєднати свої

зусилля з фахівцями сусідніх областей Російської Федерації. Тим більше, що до роботи залучається кафедра російського мовознавства і комунікативних технологій факультету іноземних мов вишу.

На жаль, мовознавці ні класичного, ні педагогічного університетів центру Слобожанщини Харкова говор, складений на основі українсько-російської мовної взаємодії, поки що не зробили основним предметом свого дослідження. Відзначимо вкотре уже створені передумови для сформування цього осередка російськими ученими Воронежського університету, де започатковано видання кількатомного словника українських народних говорів. Зважимо й на те, що саме співробітники цього університету стали активними пропагандистами сучасної лінгвістичної парадигми – когнітивної лінгвістики не лише в Російській Федерації, але й Україні. Отже, склалися усі передумови для постановки наукового осередка по вивченню українсько-російської взаємодії на матеріалі українських та російських говірок України й Російської Федерації на базі сучасної лінгвістичної парадигми.

Ти більш, що в українських діалектологів західного регіону є вже значні здобутки на матеріалі українсько-угорської, українсько-молдавської, українсько-польської взаємодії. Безумовно, це спонукатиме до активнішої роботи науковців харківських вишів, що вже робили певні спроби дослідити українсько-російську взаємодію, а також дослідників російських говірок Півдня України, які уклали діалектний словник [Словарь русских говоров Одещины 2001: 920].

Історія українсько-російської взаємодії багата мовною взаємодією, але вивчена вона поки що порівняно слабо, що пояснюється її спотворенням у зв'язку з постійним пошуком українського буржуазного націоналізму. В Україні ж й нині даються взнаки зональні впливи Російської й Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої. До речі, тимчасова межа, що свідчить про колишнє протистояння Росії й Великого князівства Литовського, а потім Росії й Польщі, фіксується навіть на території Смоленської області Російської Федерації, поділяючи останню на східну й західну частини (остання засвідчує численні українськомовні елементи). До речі, ця частина області Російської Федерації словосполученням *брати льон* разом з Чернігівською областю України та Гомельською Білорусі формує також окремий ареал, чи міжмовну зону.

Література

Новое в славянской филологии 2009 – Новое в славянской филологии : сб. ст. / отв. ред. М. В. Пилипова. – Севастополь : Рибэст, 2009. – Вып. 4. – 627 с.; **Словарь русских говоров Одещины 2001** – Словарь русских говоров Одещины : в 2-х т. / отв. ред. Ю. О. Карпенко, Сусуму Уемура. – Одесса : „Астро Принт”, 2001. – Т. II. П – Я. – 293 с.

Зеленько А. С. Про українсько-російську взаємодію у сфері лінгвістики

У розвідці утверджено думку про те, що навіть і за несприятливих політичних відносин між державами корисною є взаємодія українських мовознавців з російськими колегами.

Ключові слова: українсько-російська взаємодія, діалектологія, держава, когнітивна лінгвістика.

Зеленько А. С. Об украинско-русском взаимодействии в сфере лингвистики

В статье утверждается мысль, что даже в неблагоприятных политических отношениях между государствами оказывается полезным взаимодействие украинских языковедов с русскими коллегами.

Ключевые слова: украинско-русское взаимодействие, диалектология, государство, когнитивная лингвистика.

Zelenko A. S. About the Ukrainian-Russian interconnection in the field of linguistics

This article claims that even unfavorable political relations between the countries can be beneficial for the cooperation between the Ukrainian and the Russian linguists in the scientific field.

Key words: Ukrainian-Russian interaction, dialectology, state, cognitive linguistics.

В. М. Зубченко (Київ)

УДК 811.161.2

**УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО
ПОЧАТКУ 30-х років ХХ століття В УРСР**

Для українського мовознавства нині актуальним є дослідження питань історії української літературної мови, у коло завдань якої входить окреслення закономірностей історичного розвитку мови, пізнання її традиційних рис та інновацій. До переломних періодів розвитку науки про мову належить мовознавчий процес початку 30-х років ХХ століття, характерною ознакою якого є специфіка впровадження мовної політики (русифікації) більшовицьким керівництвом.

Різні аспекти мовознавчої тематики зазначеного періоду представлено в працях Л. Булаховського, П. Плюща, Ю. Шевельова, М. Жовтобрюха, С. Бевзенка, В. Русанівського, В. Алпатова, Л. Масенко, Г. Мацюк.

Оскільки українське мовознавство початку 30-х років ХХ століття ще не було об'єктом окремого дослідження, визначаємо його предметом

нашої статті, метою якої є висвітлення особливостей українського мовознавства цього часу.

Новий перехідний етап в українській мовознавчій науці розпочинається влітку 1929 року реорганізацією мовних Комісій ВУАН та науково-дослідних кафедр у науково-дослідний Інститут мовознавства, масовими арештами співробітників академії та процесом СВУ в 1930 році. Одночасно, за інерцією, тривали дослідження української мови, однак усе глибше впроваджувалися марксистсько-ленінські засади лінгвістики, а згодом розгорнулася розгромна кампанія мовознавчих надбань попереднього десятиріччя. Світилами мовознавчої науки стають політики.

Лінгвістичні дослідження початку 30-х років ХХ століття представлено в „Збірнику секції граматики української мови” (1930), „Віснику Інституту Української Наукової Мови” (1930), „Збірнику Центральних державних курсів українознавства” (1930), „Збірнику Комісії для дослідження історії української мови” (1931), збірнику „Культура українського слова” (1931).

Вийшли друком праці, написані в попередні роки, М. Грунського, П. Ковальова „Історія форм української мови” (1931), О. Синявського „Норми української літературної мови” (1931), С. Смеречинського „Нариси з української синтакси (у зв’язку з фразеологією та стилістикою)” (1932).

З початком 1930 року помітно слабшає активність наукових досліджень у царині мовознавства, поступаючись низьковартісним розвідкам з марксистсько-ленінської лінгвістики. Публічну полеміку проти „шкідників” у лінгвістиці відкрив Н. Каганович статтею „Проти „народництва” в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)”. Апеляцією до так званого марксизму в мовознавстві він інкримінує „народництво” А. Кримському, О. Курило, М. Сулимі, оперуючи цитатами з їхніх праць, та доводить що „ця мова відстала від сучасності, вона не може дати досить засобів, що допомогли б відбити надзвичайно складне мислення людини доби соціалістичного будівництва” [Каганович 1930: 61].

Реакцією на цю статтю став лист проф. Сулими до редакції „Прапора Марксизму”, у якому М. Сулима спростував звинувачення, указавши на непослідовність переконань Н. Кагановича та його „народницький” висновок [Сулима 1930: 156].

Н. Каганович гостро ставить питання „народництва” у „Відповіді т. Кагановича проф. Сулимі”, зазначаючи що „нам треба взяти під марксистський обстріл усіх свідомих і несвідомих „народників”, що виходячи з ідеалістичних, назадницьких концепцій тягнуть українську мову, українську культуру взагалі до тих „гопаків і галушок” [Каганович 1930: 159].

Кампанія проти „шкідників” за участю не лише мовознавців, а й політиків (А. Хвиля) тривала понад два роки.

Уже 29 квітня – 7 травня 1931 р. відбулася дискусія на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту ВУАН з ініціативи Циклу літератури, мови й мистецтва ВУАН за участі Інституту мовознавства, метою якої було запровадження засад марксизму-ленінізму в мовознавстві.

Дискусія полягала в обговоренні доповіді О. Курило „З методології мовознавства”, що, за словами І. Любарського, „мала висвітлити сучасний стан на лінгвістичній ділянці й визначити чергові завдання й шляхи розвитку марксистсько-ленінської лінгвістики, мала тим самим сигналізувати конечну потребу для лінгвістики рішуче повернутися до актуальних питань соцбудівництва; конкретизувати директиви партії відповідно до специфічних завдань лінгвістів: поправно скерувавши й використавши наявну диспозицію сил, дати правдиве розв’язання теоретичних і практичних завдань, що стоять перед нашими лінгвістами, і перетворити язик на один із справжніх важелів культурної революції та соцбудівництва” [Любарський 1932: 170].

Г. Ткаченко в підсумках поділяє учасників дискусії на дві групи: перша – (Грищенко, Якимів, Глухенко) стоять на правдивім шляху застосування методу діалектичного матеріалізму в мовознавстві; друга – (Парасунько, Є. Тимченко) прихильники буржуазних концепцій, – та визначає єдиним науковим методом метод матеріалістичної діалектики [Ткаченко 1932: 188].

На прилюдних зборах в Інституті мовознавства за участі працівників Інституту разом із робітниками заводів та фабрик обговорювали словникову спадщину української мови. Провідні доповіді опублікували в друкованому органі Інституту – збірнику „На мовознавчому фронті” (1931), переважну частину статей якого присвячено критиці попередньої роботи Академії в мовознавчій галузі з позицій нових політичних вимог. Розгорнуті рецензії „Російсько-українського словника” ВУАН подали О. Курило, В. Якимів, Є. Марковський, О. Синявський, М. Калинович відповідно до ідеологічних, організаційних та лексикографічних помилок. Однак, лише О. Курило, О. Синявський та М. Калинович вважають словник одним із надбань української мови, попри його хиби.

Історичний словник української мови за редакцією Є. Тимченка І. Бойків оцінив як „продукт кабінетної, відірваної від участі ширших мас праці, як і більшість дотеперішньої продукції ВУАН” [Бойків 1931: 82].

У журналі „Більшовик України” згодом вийшла погромна публікація А. Хвилі „Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті”, що містила такі висновки: „1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами

шкідницьку роботу. 2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування термінології, спрямування української термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи. 3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі при запозиченні чужоземних слів. 4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки, сприяв цьому. 5. Отже, потрібно: а) припинити негайно видання всіх словників, б) переглянути словники й усю термінологію, в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі й уживана й на Україні, г) переглянути кадри на мовному фронті й вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи, д) переглянути український правопис е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ, ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами [Хвиля 1933: 55].

Відповідно до настанов А. Хвилі при Народному комісаріаті освіти УРСР було створено Комісію для перегляду чинного правопису. Результатом роботи цієї комісії став „Український правопис” 1933 року. Без жодних дискусій та конференцій Комісія „переробила” правопис 1928 року: докорінно змінили орфографію іншомовних слів, вилучили з українського алфавіту букву г та внесли правки в інших його параграфах.

У руслі русифікаторської мовної політики розпочалося активне переосмислення роботи з мовознавчої тематики, яке полягало в забороні низки праць з українського мовознавства як національно шкідницьких.

У хроніці Науково-дослідного інституту мовознавства зазначено, що націоналістичне шкідництво й перекручення в галузі українського мовознавства виявилось в усіх ділянках мови – у термінології, синтаксисі, правописі тощо. Інститут мовознавства в другій половині 1933 року широким фронтом став до знешкодження націоналістичної продукції в галузі термінології й викриття націоналістичних тверджень та концепцій в інших ділянках українського мовознавства [Хроніка НДІМ 1934: 140]. Результатом цих мовних ревізій стала низка виданих у 1934 – 1935 роках, термінологічних бюлетенів, що визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період.

У 1934 році було засновано журнал „Мовознавство” – друкований орган Інституту мовознавства, що мав на меті боротьбу проти українського націоналізму в мовознавстві.

Окрім статей ідеологічного характеру, що закликали добивати ворога [Хвиля 1934], журнал містив статті конкретнішого змісту. Г. Сабалдир виступав проти архаїчних синтаксичних конструкцій, які пропонував відновити С. Смеречинський [Сабалдир 1934], О. Синявський наголошував на важливості дослідження мови в аспекті

соціальної діалектології, що дасть змогу детальніше дослідити мовні процеси [Синявський 1934], І. Сунцова подала історію терміна „фонема”, його походження та зміст [Сунцова 1934].

Мовознавчі статті початку 30-х років ХХ століття були спрямовані на викриття справжніх та уявних хиб і недоліків у працях мовознавців 20-х років, переважно знищених пізніше більшовицькою владою. Лінгвістичний аналіз праць зводився до політичної демагогії, необґрунтованих звинувачень у націоналізмі, у відриві української мови від російської, свідомому спрямуванні проти соціалістичного будівництва та інтересів радянського народу. Фактично на понад десять років розвиток українського мовознавства завмер.

Література

Бойків 1931 – Бойків І. Про Історичний словник українського язика / І. Бойків // На мовознавчому фронті. – 1931. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 76 – 80; **Каганович 1930** – Каганович Н. Відповідь т. Кагановича проф. Сулимі / Н. Каганович // Прапор Марксизму. – 1930. – № 3. – С. 156 – 159; **Каганович 1930** – Каганович Н. Проти „народництва” в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?) / Н. Каганович // Прапор Марксизму. – 1930. – № 1. – С. 51 – 64; **Любарський 1932** – Любарський І. До підсумків дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН по Циклу літератури, мови й мистецтва. Вступне слово / І. Любарський // Література, мистецтво, мова. – 1932. – № 1 – 2. – С. 169 – 175; **Сабалдир 1934** – Сабалдир Г. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації / Г. Сабалдир // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 53 – 67; **Синявський 1934** – Синявський О. Замітка про мову с. Любеча на Чернігівщині / О. Синявський // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 91 – 97; **Сулима 1930** – Сулима М. Лист проф. Сулими до редакції „Прапору Марксизму” / М. Сулима // Прапор Марксизму. – 1930. – № 3. – С. 155 – 156; **Сунцова 1934** – Сунцова І. Фонема. (Історичний нарис і спроба визначення поняття) / І. Сунцова // Мовознавство. – 1934. – № 2. – С. 113 – 126; **Ткаченко 1932** – Ткаченко Г. До підсумків дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН по Циклу літератури, мови й мистецтва. Заключне слово / Г. Ткаченко // Література, мистецтво, мова. – 1932. – № 1 – 2. – С. 187 – 188; **Хвиля 1933** – Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / А. Хвиля // Більшовик України. – 1933. – № 7 – 8. – С. 42 – 56; **Хвиля 1934** – Хвиля А. За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури / А. Хвиля // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 7 – 13; **Хроніка НДІМ 1934** – Хроніка НДІМ 1933 – 1934 рр. // Мовознавство. – 1934. – № 2. – С. 139 – 145.

Зубченко В. М. Українське мовознавство початку 30-х років XX століття в УРСР

У статті подано стислий огляд українського мовознавчого процесу початку 30-х років XX століття, що став переломним в історії українського мовознавства. Простежено впровадження політики русифікації через ключові мовознавчі розвідки.

Ключові слова: українське мовознавство початку 30-х років XX століття, Інститут мовознавства ВУАН, марксистське мовознавство, буржуазний націоналізм.

Зубченко В. Н. Украинская лингвистика в начале 30-х годов XX века в УССР

В статье подан краткий очерк развития украинской лингвистики в начале 30-х годов XX века, ставшего переломным этапом в истории украинской лингвистики. Прослеживается внедрение политики русификации путем анализа ключевых работ по лингвистике.

Ключевые слова: украинская лингвистика в начале 30-х годов XX века, Институт языкознания ВУАН, марксистское языкознание, буржуазный национализм.

Zubchenko V. M. Ukrainian linguistics in 30-th years of the XX century in USSR

The article is a brief review linguistic researches of Ukraine in 30-th years of the XX century, as a critical moment in the History of the Ukrainian linguistics. The introduction of language politics is observed.

Key words: The Ukrainian linguistics 30-th years of the XX century, Institute of Linguistics UAS, Marxist linguistics, bourgeois nationalism.

І. Я. Капанайко (Дрогобич)

УДК 811.161.2'35=161.2 „XIX” K20

**ПРО ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОПИСНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

(на матеріалі статей та заміток І. Франка в часописі „Kraj”)

Серед численних польських періодичних видань, де знаходимо твори та статті І. Франка різної тематики, була також газета „Kraj” – польськомовний часопис, який видавався в Санкт-Петербурзі. Український письменник співпрацював з „Krajem” у 1885 – 1890 рр. Після газети „Kurjer Lwowski” петербурзький тижневик був виданням, у якому І. Франко надрукував найбільшу кількість публіцистичних матеріалів – близько 130, не враховуючи літературних творів. Така плідна та тривала співпраця вимагає ретельного аналізу, особливо якщо ця тема попередньо не була належно досліджена. У монографії Г. Вервеса [Вервес 1956], який вивчав діяльність письменника в польських журналах, активний контакт з „Krajem” проаналізовано досить маргінально. У літературі з цього питання немає комплексного визначення мотивів у формуванні партнерських відносин І. Франка з консервативним тижневиком, ідеологічні орієнтації якого істотно відрізнялися від поглядів письменника, що суперечило засадам автора в співпраці з іншими органами друку (наприклад, призупинення відносин з варшавською газетою „Głos” у 1888 р. – після зміни напрямку часопису).

Основним нашим завданням є з'ясувати питання унормування правописної системи української мови на матеріалі Франкових публікацій у польській періодиці. Тому поставлено мету – зробити загальний огляд проблеми функціонування української мови та визначити перспективи її розвитку. Об'єктом дослідження є статті та короткі замітки І. Франка з мовознавчої тематики, перекладені українською мовою.

Матеріали мовознавчої тематики, опубліковані в газеті „Kraj” 1886 – 1888 рр., – це реалізація намірів та цілей письменника; поширення проблем українського народу серед іншомовного населення. Статтям І. Франка характерні влучні зауваження, спостереження та висновки, які доводять досконале ознайомлення письменника з тогочасними подіями та його палку відданість українській справі. Щоправда, Е. Пільц просив І. Франка в листах від 21 серпня та 28 грудня 1885 р. уникнути теми, яка стосується москвофілів, або дуже обережно описувати події навколо цього питання. Проте, на сторінках часопису з'являється низка статей, присвячена проблемі унормування українського правопису, де письменник критикує погляди москвофілів на мовну справу.

І. Франко докладно описує ідеологічну боротьбу та її нищівні наслідки між двома існуючими політичними угрупованнями в Галичині: москвофілами та народовцями. Перші орієнтувалися на царат та

реакційні кола царської Росії, не визнавали національної ідентичності України, вважаючи, що українці є частиною російської нації. Через те й заперечували необхідність розвитку національної культури та використання української мови. Другі, народовці або українофіли, – група молодих інтелігентів та осіб середнього класу, які дотримувалися ліберальних поглядів. Свої зусилля ця партія спрямувала, передусім, на вирішення освітніх та видавничих проблем, але не включила у свою програму питання економічного та політичного характеру. Поступливість у відносинах з австро-угорським урядом і призвела в 1890 р. до таємної угоди з польською владою. У той час, коли діяльність москвофілів була спрямована проти суспільно-культурного розвитку українського народу, головні положення народовців, у своєму зародку правильні та необхідні, виявилися не вельми продуктивними. Широком полем непорозуміння в цій боротьбі став правопис української мови. І. Франко у своїх статтях завжди чесно судив власне суспільство, не шкодуючи різких слів критики й не намагаючись зменшити провину за ситуацію, яка склалася в Галичині. Тому чітко писав про свою позицію в цій „азбучній війні”.

Отже, у письменстві Галичини витворилася штучна мова, яка складалася з таких елементів, як церковнослов'янізми, діалектні слова, росіянізми, полонізми, германізми та ін. Такою „макаронічною” мовою до певної міри користувався на початку своєї публіцистичної діяльності і молодий письменник. Пізніше про москвофілів він писав: „...дошукуються чистого, спільного язика і по більшій часті благополучно вскакують у мертву церковщину” [Франко 1976 – 1986: т. 29, 73].

Каменярь критикував уживану в галицькій офіційній пресі „макаронічну мову”, називав „важким язичієм”, „чудернацькою мішаниною церковщини, російщини і польщини, розведеною на галицько-руським діалекті” [Франко 1976 – 1986: т. 31, 473]. Розцінюючи язичіє як патологію в розвитку суспільного життя, а особливо української мови, він писав: „... історик культури, для котрого кожне духове збочення є так само інтересне, як прогрес, котрого однаково займають здорові і паталогічні прояви людського духу, мусить звернути пильну увагу також на ту духову пошесть, що в виді „москвофільства” отсе вже півстоліття підточує духові сили галицько-руської інтелігенції і не дозволяє їй стати на ноги” [Франко 1976 – 1986: т. 31, 458 – 459]. Таким чином, у 1887 р. на сторінках „Крају” з’являється стаття І. Франка про спробу запровадити фонетичний правопис у школах, у зв’язку з цим „nasi staroobriadcy podnieśli gwałtowny krzyk” (наші старожили підняли сильний крик); (тут і далі переклад польськомовних статей І. Франка наш. – І. К.). Міністр освіти Гаутш надіслав до шкільних рад Львова та Чернівців питання: „...чи не було б можливим і з погляду педагогічних вимог усунути теперішній хаотичний, ніби етимологічний правопис,

вживаний у руських шкільних книжках, а запровадити фонетичний правопис, вжити у такій роботі, як Желехівського” [Kraj 1887 16: 8]. Реакція товариства „Russkaja Rada” була категоричною: утрата таких „святинь народу”, як азбука та 1000-літній правопис, однозначно спричинить занепад духовності, релігії, національної свідомості і руський банк, одним словом – усе.

У той час, коли „Russkaja Rada” збиралася писати прохання до уряду про „дарування життя руській азбуці та правопису”, шкільна рада скликала для обговорення цієї справи вчителів, які вирішили, крім єдиного пана Партицького, „затримати дотеперішній хаос, аби не було крику”. Цей „крик” – це страх не лише перед зміною правопису, а перед становленням „культурної мови”, мови майбутнього українського народу, тобто боязнь залишити старе й прийняти нове, те, що може призвести до популяризації української мови. Висновок І. Франка щодо цієї події беззаперечний: „Головний представник руського мовознавства в Галичині, проф. Е. Огоновський, котрого граматичні праці користуються якнайбільш фонетичним правописом, висловився за затримання у школах того, що прагне ліквідувати у науці, таким чином виразно освідчив роздвоєння між школою та наукою” [Kraj 1887 16: 8].

А вже через один випуск газети „Kraj”, у № 18, І. Франко продовжує цю тему, пишучи: „Справа фонетичного правопису зробила такий великий галас, який і дотепер не припинився, у наших „старовірих” органах” [Kraj 1887 18: 7]. У цій статті автор відверто говорить про захисників фонетичного правопису, одним з яких був професор С. Смаль-Стоцький, „надзвичайний професор руської мови та руської літератури, д-ра С. Смаль-Стоцького, учня Міклошича, котрий вже кількома працями зарекомендувався як відважний філолог” [Там само]. Та й зрештою І. Франко позитивно відгукується про прихильників фонетичного правопису, пишучи в статті „Kraju” від 13 (25). V: „Професори чернівецького університету С. Смаль-Стоцький і Гартнер недавно видали окремою брошурою свою „*Minoritätsvotum*”, захищаючи справи фонетичного правопису, проти якої виступила більшість членів комісії”, тут же й згадує П. Партицького: „П. Партицький категорично виступив за впровадження фонетики до руських шкіл, боронячи при своєму *vot reparatum*, який склав у комісії, скликаній за цією метою галицькою шкільною радою” [Kraj 1888 20: 6]. Зрозуміло, що робилися певні кроки до унормування українського правопису, проте наскільки вони були прогресивні? За словами І. Франка, з жалем потрібно визнати, що процес упровадження фонетичного правопису в українських книгах і урядових публікаціях гальмується через відсутність чіткої та твердої позиції вчителів щодо цієї проблеми. А тих осіб, котрі були одноставними у своїх поглядах, чекала агресія з боку „старовірих” органів. Письменник завжди захищав охочих залагодити мовну ситуацію. Коли „Czerwonaja Ruś” в одому зі своїх номерів критикувала погляди

професора Степана Смаль-Стоцького як автора проекту впровадження фонетичного правопису, Каменяр тактовно пише: „Війна з особами, а не з їх думками та поглядами, вигрібання особистих вад і недоліків, які в цьому випадку не мають нічого спільного з предметом, про які ведеться дискусія – оце зброя цього органу, це отруєні стріли...” [Kraj 1888 17: 7].

Звернімо увагу, що в газеті „Kraj” письменник завжди простежує головні моменти в справі впровадження фонетичного правопису, контролює події навколо цієї теми, які хоча й не призводять до позитивних результатів. Але сам факт порушення таких питань – це вже спроба внормувати правописну систему української мови, тому навіть у своїх коротких замітках І. Франко не дозволяє забувати про мовну проблему. У № 12 за 1888 р. автор пише: „...справа реформи руського правопису в школах, за рік розкрита у спеціальних комісіях, стала знову порушена у напрямку запровадження фонетичного методу” [Kraj 1888 12: 7] або № 20 того ж року: „Справа унормування правопису в руських школах вийшла знову на порядок денний громадської дискусії” [Kraj 1888 20: 6], у яких публіцист дає чітко зрозуміти, що проблема правопису існує і її потрібно вирішувати.

Отже, суспільно-політична ситуація, особистість та її переконання, мисленнєва діяльність, мова, як і навіть правописна система – це речі, які І. Франко пов’язував між собою, і відхід від істини в одному призводить до фальші в іншому. Мертвість мови і думок, що для письменника є одним поняттям, спричинює власне етимологічний правопис, це й спостерігаємо в його публікаціях. В одній зі статей газети „Kraj” письменник оцінює цей правопис словами: „панує великий хаос у т. зв. етимологічному правопису, яка є власне непослідовною мішаниною етимології з малоруською та великоруською фонетикою” [Там само]. І. Франко іронічно говорить про правописну ситуацію й розуміє, що в той час було б ілюзією, аби справа фонетичного правопису увінчалась успіхом. Хоча загальновідомий факт, що фонетика „крім великого полегшення навчання руської мови в школі є вже тепер правописом науки, особливо лінгвістики та етнографії, оскільки дозволяє якнайвірніше передавати всі фонетичні зміни й особливості поодиноких руських нарідів” [Там само], та це тяжко усвідомлювали прихильники „етимології”, чим і гальмували процес унормування наукової правописної системи. Згодом подібні погляди та переконання І. Франко узагальнює у своїх спеціальних працях. Та й зрештою щедро й численно „посіяні” думки щодо мовної проблеми в різних періодиках вилилися в мовознавчі праці письменника. В одній з них – „Етимологія і фонетика в южноруській літературі”, написаній уже у 1894 р., коли співпраця з „Krajem” була завершена, І. Франко чітко зазначає: „побідила етимологія (йдеться про правопис „Зорі Галицької”. – І. К.) та разом з нею й язикова та речева мертвечина, якої в нас давно не було” [Франко 1976 – 1986: т. 29, 163]. Розгляд діяльності низки письменників та публіцистів того

часу супроводжувався в нього таким зауваженням: „Та й у них цікаво слідити різnorodні еволюції в думках політичних, суспільних і освітніх: радикальним думкам відповідає чиста народна мова і фонетична правопись; коли ж думки тупіють, люди починають спекулювати на щось, вмотуватися в опортуністичну філософію, то й ... мова робиться пліхша і зміст відбігає від народного життя” [Там само]. Своєрідним підсумком роздумів ученого над проблемою мови вважається праця „Двоязичність і дволичність”, опублікована ще пізніше, у 1905 р., у радянський час не передруковувалась і не ввійшла в жодне зібрання творів І. Франка. У ній дослідник дав однозначну оцінку москвофільству і москвофілам, які, крім усього іншого, проводили свою політику й у мовних питаннях. Відірвавшись від рідного берега, від матірньої мови, вони не збагатили й мови російської, навпаки, спотворили її.

Франкова критика „язичія” – то не лише несприйняття мовленнєвої ситуації, яка склалася в Галичині, це передусім приклад історичного підходу до явища, пізнання його в усій складності, розкриття механізму взаємодії багатьох чинників.

Отже, мовознавчий екскурс сторінками „Крају”, аналізуючи Франкові статті та замітки присвяченій проблемі, подає чітке розуміння еволюції поглядів письменника, які зберігають свою силу й цілеспрямованість та відтворюються в наступних ґрунтовних працях письменника. Довгий і складний шлях унормування правопису української мови простежуємо на сторінках газети „Крај”, адже перші думки І. Франка щодо мовних проблем українців знаходимо в польськомовній періодиці. Незважаючи на те, що публікації в цьому часописі написані раніше, ніж мовознавчі праці письменника, проте цінність його поглядів полягає в органічності та цілості висвітлення лінгвістичних питань. Зачатки народження мовознавчих праць І. Франка містяться в газетних статтях та замітках, які він розвинув, удосконалив, ґрунтовно опрацював. Його чіткі позиції в трактуванні багатьох положень, що стосуються цього важливого для життя українського народу питання, мають велике значення й у сучасному національно-культурному процесі. Тому подальший аналіз лінгвістичних міркувань І. Франка на матеріалі різних польських часописів допоможе скласти повну картину тогочасної мовної ситуації та покаже шляхи її вирішення.

Література

Вєрвєс 1956 – Вєрвєс Г. Іван Франко і питання польсько-українських літературно-громадських взаємин 70 – 90-х рр. XIX ст. / Г. Вєрвєс. – К., 1959. – 366 с.; **Сєрбєнськє 2006** – Сєрбєнськє О. Мовний світ Івана Франка / О. Сєрбєнськє. – Л. : ЛНУ, 2006. – С. 205 – 206; **Франко 2001** – Франко І. Двоязичність і дволичність / І. Франко. Мозаїка. – Л. : Каменяр, 2001. – С. 263 – 277; **Франко 1976 – 1986** – Франко І. Я. Зібрання творів : в 50 т. / Іван Якович Франко ; редкол. :

Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1976 –1986; **Франко 1956** – Франко І. Лист до Олени Пчілки від 29 листопада 1885 р. // Зібрання творів Івана Франка у 20 т. – К., 1956. – Т. 20. – С. 283; **Край 1887 16** – Lwów. List „Kraju”. [Stosunki między narodowcami a moskalofilamy. Pisownia fonetyczna] // Kraj. – 1887 – № 16, 17 (29). IV – S. 8; **Край 1887 18** – Lwów. List „Kraju”. [Pisownia fonetyczna. „Diło” o wieczorach Szewczenki w Wiedniu. Gimnazjum ukraińskie w Przemyślu] // Kraj. – 1887 – № 18, 1(13). V – S. 7; **Край 1888 12** – Ruś halicka. List „Kraju”. [Pisownia fonetyczna] // Kraj. – 1888 – № 12, 18(30). III – S. 7; **Край 1888 17** – Echa rusińskie. List „Kraju”. [Pielgrzymka do Rzymu. Pisownia fonetyczna. Gazeta „Russkaja prawda”] // Kraj. – 1888 – № 17, 22. IV (4. V) – S. 7; **Край 1888 20** – Echa rusińskie. List „Kraju”. [Śmierć Łopatyńskiego i Hankiewiczza. Pisownia fonetyczna] // Kraj. – 1888 – № 20, 13 (25). V – S. 6; **Nowa Reforma 1906** – Nowa Reforma – 1906 z dn. 17. IV – S. 3; **Wiśniewska 2001** – Wiśniewska E. Z niepublikowanej korespondencji Erazma Piltza do Iwana Franki // Acta Polono-Ruthenica. – 2001. – T. VI. – S. 345 – 359.

Капанайко І. Я. Про процес становлення правописної системи української мови (на матеріалі статей та заміток І. Франка в часописі „Край”)

У статті визначено головні мотиви співпраці І. Франка з часописом „Край”. На матеріалі Франкових публікацій у петербурзькій газеті розглянуто проблему унормування правописної системи української мови. Розкрито роль лінгвістичних положень письменника в збереженні літературної мови. Проаналізовано тогочасні мовні проблеми в житті українців та показано чітку позицію публіциста в дискусії щодо правопису.

Ключові слова: правопис, фонетика, етимологія, москвофіли, народовці, дискусія, періодика.

Капанайко І. Я. О процессе формирования правописания украинского языка (на материале статей и заметок И. Франко в журнале „Край”)

В статье определены главные мотивы сотрудничества И. Франко с журналом „Край”. На материале публикаций в петербургской газете рассмотрена проблема нормализации системы правописания украинского языка. Раскрыта роль лингвистических положений писателя в сохранении литературного языка. Проанализированы языковые проблемы того времени в жизни украинцев и показана четкая позиция публициста в дискуссии о правописании.

Ключевые слова: правописание, фонетика, этимология, москвофилы, народники, дискуссия, периодика.

Kapanayko I. Y. About the process of formation of the Ukrainian language spelling system (based on the I. Franko's articles and notes in the newspaper „Kraj”)

The article outlines the main motives of the I. Franko's cooperation in the newspaper „Kraj”. On material of the newspaper articles and notes, translated into Ukrainian, of that time linguistic problems are analysed in life of Ukrainians and clear position of publicist is shown according to the phonetic and etymology. Prospects of writer's claims for development of modern linguistics are determined.

Key words: spelling system, phonetics, etymology, moskvofils, narodovcy, discussion, periodicals.

І. Г. Скиба (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'374,,188/191” (043.3)

ЗІСТАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОСТРУКТУРНОГО РІВНЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

На думку В. Широкова, словник являє собою спеціальний вид тексту, у якому в системному й структурованому вигляді подається опис лексики певної мови або сукупності мов [Широков 1998: 119]. У структурному аспекті лексикографічні праці можна розглядати на рівні макро-, медіа- і мікроструктури. На мікроструктурному рівні вирішуються проблеми словникової статті: її структура, форми та способи розкриття семантики реєстрових одиниць, ієрархія їхніх значень тощо [Широков 2005: 21].

Проблема реєстру, зауважує С. Головащук, розв'язують залежно від типу й профілю словника, а також від ступеня опрацювання лексики вихідної мови. І хоч неабияку роль у доборі лексики відіграють різні суб'єктивні чинники, проте принципи розв'язання цієї проблеми, коло питань, з якими стикаються лексикографи, складаючи реєстр словника, переважно є спільними. Характер і обсяг реєстру словника зумовлений в основному його практичним призначенням бути довідником, до якого звертаються насамперед читаючи або перекладаючи тексти, написані іншою мовою [Головащук 1976: 38 – 39].

Серед перекладних словників к. ХІХ – поч. ХХ ст. важливе місце посідають інтегральні лексикографічні праці – „Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського, С. Недільського (далі СЖ) і „Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка (далі СГ), який є водночас і тлумачним. Характер словників як перекладних праць зумовив спільні риси їх мікроструктурних рівнів: переклад вокабули (німецькою мовою в словнику СЖ та російською у СГ), наявність ремарок, які вказують на морфологічні особливості реєстрової одиниці.

Так, у „Малоруско-німецькому словарі” використано 21 позначку, пов’язану з поясненням скорочень і знаків німецькою мовою, з граматичними характеристиками слова, причому такі позначки супроводжують і слово-вокабулу, і слово-переклад. Це визначення частиномовної належності слова (*a. adj.* = *adjectivum* – прикметник; *adv.* = *adverbium* – прислівник; *conj.* = *conjunctio* – сполучник; *int.* = *interjectio* – вигук, *num.* = *numerales* – числівник; *num. card.* = *numerales cardinales* – кількісний числівник; *num. ord.* = *numerales ordinales* – порядковий числівник; *oh.* = *ohne* – прийменник *без*; *u.* = *und* – сполучник *і*; *z.* = *zu*, *zum*, *zur* – прийменник *к* та ін.); граматичні ознаки – указівка на рід іменника *m.* (*substantivum*) *masculinum* – чоловічий рід, *f.* = (*substantivum*) *femininum* – жіночий рід, *n.* = (*substantivum*) *neutrum* – середній рід), його відмінок (*g.*; *gen.* = *genetivus* – родовий відмінок), уживання слова в однині чи множині (*pl.* = *pluralis*, *plurale tantum* – множина), ступені порівняння прикметника (*comp.* = *comparativus* – ступінь порівняння); особливості форми дієслова (*imperat.* = *imperativus* – наказовий спосіб, *impers.* = *impersonal* – безособова форма, *inf.* (*inf.*) = *infinitivus* – інфінітив) тощо.

Стосовно кодифікації норм укладачі послідовно подають наголос на українських реєстрових словах, репрезентованих звичайно в початковій формі, при кожному слові вказано, до якої частини мови воно належить, послідовно наведено рід іменників, родовий відмінок іменників жіночого роду на *-ість*, подекуди – родовий відмінок іменників чоловічого і середнього роду; інколи множина, відмінкове керування прийменників; зрідка – належність дієслів до перехідних чи неперехідних; окремими словниковими статтями подано також власні імена та кличні форми власних імен; форми дієслів на означення доконаного виду, початку тривалості дії, нормативні та діалектні особові форми дієслова.

„Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка містить 71 скорочення, що подані в „Списку сокращеній”, і 19 граматичних покликань, серед яких і такі, як: *безл.* – глаголь безличный, *гл.* – глагол, *ж.* – имя существительное женского рода, *м.* – имя существительное мужского рода, *меж.* – междометие, *мн.* – множественное число, *мест.* – местоимение, *нар.* – наречие, *нескл.* – имя несклоняемое, *об.* – имя существительное общего рода, *о.в.*, *од.в.* – однократный вид, *пред.* – предлог, *с.* – имя существительное среднего рода, *с.в.*, *сов.в.* – совершенный вид, *сз.* – союз, *соб.* – имя собирательное, *ув.* – имя увеличительное, *ум.* – имя уменьшительное, *чис.* – имя числительное.

Як відомо з передмови до словника Б. Грінченка, слова в українській частині словника подано з наголосами всюди, де він був відомий; для іменників зазначено родовий відмінок однини; зменшені та збільшені іменники вказано, зазвичай, при основних; щодо зменшених прикметників і прислівників та їх ступенів порівняння, а також

дієприкметників, до алфавіту вносилися лише ті, які мали особливості в значенні чи побудові; при дієсловах указувалися 1 і 2 особа множини, доконаний і недоконаний вид дієслова пояснено при недоконаній формі, а від доконаної робилося відповідне посилання [Грінченко 1997: XXII, XX IV].

Унаслідок недостатньої картотечної бази при фактографічному підході упорядкування, на думку О. Тараненка, у словнику неповно представлений ряд похідних лексико-граматичних категорій регулярного творення: непослідовно зафіксовано абстрактні відприкметникові й віддієслівні іменники, відносні прикметники за наявності відповідних іменників, відприкметникові прислівники; не завжди повно подані регулярні співвідносні граматичні категорії та варіантні словотвірні форми (у дієсловах може бути відсутня форма недоконаного виду за наявності доконаного); не подано багатьох дієслів на *-ся*, префіксованих дієслів (за наявності непрефіксованих), відсутні й присвійні прикметники у разі наявності відповідних іменників; через намір автора подати дієприкметники, уживані як прикметники чи такі, що мають особливі значення або відхиляються від правил творення, до словника не було внесено досить велику й важливу категорію слів, широко представлених у народній мові й у творах українських письменників. І хоча ніяких обмежень стосовно інших груп похідних слів немає, деякі категорії слів представлені в словнику неповно [Тараненко 1996: 621].

Незважаючи на ці недоліки, загальна структура словникової статті в словнику за ред. Б. Грінченка була найдосконалішою порівняно з усіма попередніми словниками, виданими в XIX ст. На прикладі спільних сегментів „Малоруско-німецького словаря” та „Словаря української мови” можна простежити послідовність фіксації граматичних форм іменника: *ба́бич*, т. *бабій*/ *ба́бич*, ча м. = *бабій*; *ба́бство*, п. с. *бабня* / *ба́бство*, ва, с. *соб.* *бабье*; *багно́*, п./ *багно́*, на, с.; *бариши́цтво*, п./ *барышництво*, ва, с.; множину, наприклад, *багла́й*, т. рл. *напа́ли баглаі* / *баглаі́*, ів, м.мн.; *бага́ри*, рл./ *бага́ри*, мн. Желех.; *базі́*, рл./ *базі́*, зів, м. мн.; *бала́ки*, рл./ *балаки*, лак, ж. мн. та ін. Наведені приклади підтверджують думку про те, що послідовно в зіставляваних словниках вживаються вказівки на рід іменників, а в словнику за ред. Б. Грінченка подано вказівку і на частину мови, і на рід (ж. – імя существительное женского рода, м. – імя существительное мужского рода, с. – імя существительное среднего рода). Граматичними маркерами можна вважати також указівки на закінчення родового відмінка іменника. Так, у словнику Є. Желєхівського, С. Недільського в списку скорочень подано відповідні позначки – g. gen. – родовий відмінок, однак уживаються вони зрідка, зокрема, при іменниках чоловічого роду типу *фіст*, gen., *фо́ста*, т. s.; *хвіст*, gen., *хвоста́*, т.; *хід*, gen., *ходу́*, т.; *чобіт*, gen., *чобота́*, т.; *човен*, gen., *човна́*, т. та ін. (причому більш послідовно вони фіксовані в частині словника, яку укладав С. Недільський) і зрідка без позначки g. gen. при

іменниках чоловічого роду типу *бабе́ць, -бця; ба́бінець, -ниця; байдачо́к, -чка; ба́лець, -лиця; баране́ць, -ниця; барлі́г, -лога* та ін.; тоді як у словнику за ред. Б. Грінченка спеціальних позначок для родового відмінка немає, але відмінкові закінчення є обов'язковими при усіх зафіксованих іменниках чоловічого, жіночого і середнього роду в однині й множині, окрім збірних.

Характерною ознакою „Малоруско-німецького словаря” є постійна вказівка на родовий відмінок для іменників жіночого роду на *-ість*. Зіставлення реєстрів показує, що за кількістю вперше засвідчених іменників з абстрактним значенням словник Є. Желехівського, С. Недільського значно перевершив словник за ред. Б. Грінченка, у якому вони переважно відсутні або подані з позначкою.

Зменшені та збільшені, пестливі й згрубілі іменники в СЖ подано переважно поряд з основним словом: *баба́к, т. / баба́к, ка, м.*. Ум. *Бабачок*. Ув. *Бабачище*; *бабник, т. (d. бабничо́к) / бабник, ка, м.*, 2) = *Баби́нець; Бабру́н, т., бабру́нка, бабриська / бабру́н, на, м. = бабриська* та ін., хоча трапляються поодинокі приклади зворотної фіксації, зокрема, *ба́бка. f. / ба́бка, ки, ж.* Ум. от *баба; бабу́нечка, бабу́ня, бабуся f. s. Баба / бабу́нечка, ки, ж.* Ум. от *бабу́ня; байдачо́к, -чка, т. / байдачо́к, -чка, м.* Ум. от *байдак* та ін.). У СГ вони наведені значно ширше, порівняно зі СЖ, що, на думку дослідників, можна пояснити джерелами словника, особливо записами народної мови, надзвичайно багаті на такі слова.

На відміну від іменників, прикметники в СЖ мають вказівки на частиномовну належність – *a. adj. = adjectivum* – прикметник, у СГ вони відсутні, а граматичними маркерами є прикметникові закінчення чоловічого, жіночого і середнього роду. Досить частими в СЖ є варіативні форми прикметників, подані в одній словниковій статті, з яких у СГ обрано одну чи обидві або наведено їх окремо, наприклад, *набо́жний, а. / набо́жний, а, е; надзвичай́ний, а. / надзвичай́ний, а, е; надлю́дський, а. / надлю́дський, а, е.* У СЖ, на відміну від СГ, прислівники наведено непослідовно й здебільшого при основному слові, тоді як СГ здебільшого подає їх окремою словниковою статтею, з послідовною вказівкою на частиномовну належність; зменшені і збільшені, пестливі прикметники, які кількісно значно переважають у СГ, наведені поряд з основним словом.: *невтомле́ний, (adv. -є́нно), невтомли́вий, невто́мний, а. / невтомли́вий, а, е. = невто́мний; невто́мний, а, е; невто́мно, нар.; недалéкий, недалéнный, а. недалéко, (-алéчко, -алі́чко) / недбайли́вий, а, е = недбайлий; недбайли́во, нар. = недбало; ні́жний, а. / ні́жний, а, е. Ум. ні́жне́нький; ні́жно, нар. Ум. ні́жне́нько* та ін. Ступені порівняння в СЖ не містять спеціальних позначок у переліку покликань, хоча поряд з прикметником є вказівка *a. supert.*, вони подані зрідка, але відповідають особливостям творення сучасної української літературної мови, *найбі́льший, a. supert.* Великий;

найгірший, *a. supert.* Злий; *найдобріший*, *a. supert.* Найліпший; *найтямущий*, *supert.* Тямущий та ін., які у СГ не зафіксовані.

Упорядники обох аналізованих словників послідовно фіксували частиномовну належність у статтях з числівниками, дієсловами, займенниками, службовими словами. У списку скорочень і знаків СЖ має позначки для розрізнення розрядів числівника – *num.* = *numerale* – числівник; *num. card.* = *numerale cardinale* – кількісний числівник; *num. ord.* = *numerale ordinale* – порядковий числівник, з яких послідовно вжито тільки *num.* = *numerale* – числівник; у СГ ці ремарки обмежено однією позначкою – *чис.* – імя числительное, хоча в реєстрі зафіксовані кількісні, порядкові, збірні числівники, які у СЖ не представлені; обидва словники (СЖ значно більше) багаті на варіантні форми, наприклад, *два*, *m. n. дві*, *f. двоє*, *n. num. zwei/ два, дві, два, двох*, *чис.*; *двадцятєро*, *чис.* Ум. *двадцятірко*; *дєв'ятеро*, *чис.*; *дєв'ятнадцятєро*, *чис.* Ум. *дєв'ятнадцятірко* та ін. На відміну від СЖ, у СГ поряд з деякими кількісними й порядковими числівниками зафіксовано закінчення родового відмінка, при порядкових також є вказівка на родову належність, зменшені форми збірних числівників.

Як зазначалося вище, обидва словники при дієсловах постійно фіксують частиномовну належність, у реєстрі СЖ послідовно подано позначки *v. a.* – *verbum activum*, *v. n.* – *verbum neutrum*, у СГ – *гл. сов. в.*, спільною є і фіксація форм доконаного і недоконаного виду, хоча у СЖ вони подані при доконаній формі і окремо до реєстру не внесені, у СГ доконаний і недоконаний вид дієслова пояснені при недоконаній формі, а від доконаної, внесеної до реєстру словника окремо, зроблено відповідне покликання, але, як зазначали дослідники, не завжди. Словники багаті на варіантні форми: при дієсловах у СГ, як і було зазначено у Передмові, указані закінчення 1-ї та 2-ї особи однини, яких у СЖ немає, наприклад, *забути*, *забувати*, *v. a.* кого, що; *-ся./ забувати*, *ваю*, *єш*, *сов.в.*, *забути*, *буду*, *дєш*; *заглушати*, *заглушити*, *v. a./ заглушати*, *шайю*, *єш*, *сов.в.*, *заглушити*, *шу*, *шійш*, *гл.* та ін. Дієприкметники подані непослідовно, у СЖ з позначкою *a. adj.* = *adjectivum* – прикметник при дієслові й окремо, у СГ – окремою словниковою статтею з прикметниковими закінченнями жіночого й середнього роду: *зобіглий*, *a./ zobіглий*, *a, e*; *завзяти ся*; *завзятий*, *a.* на що /*завзятий*, *a, e*; *задумлигий*, *задумчивий*, *задумшливий* /*задумлигий*, *a, e*; *задумшливий*, *a, e* та ін.

Отже, у СЖ закінчення іменників родового відмінка подано зрідка, відсутня також інформація про особливості закінчень дієслівних форм, послідовно вжито лише вказівки на рід іменників, частину мови, покликання на особливості дієслівних форм. У СГ указано на частиномовну належність слова, рід іменника (якщо предметом розгляду є іменник), особливості граматичного значення дієслів тощо. Граматичними маркерами слова можна вважати також позначення закінчень (для іменників – родового відмінка, для прикметників –

закінчень жіночого і середнього роду однини, для дієслів – першої й другої особи однини), подані послідовно в усьому словнику.

Таким чином, мікроструктура „Малоруско-німецького словаря” Є. Желехівського, С. Недільського і „Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка має спільні риси, що можна пояснити належністю обох словників до перекладних, домінуванням моделі саме таких словників, поступальним розвитком української лексикографії, урахуванням укладачами досвіду роботи своїх попередників.

Грамматичні ремарки, використані в обох словниках, покликані точно репрезентувати граматичні особливості вокабули та можливих форм, хоча у „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка більш послідовно подано закінчення іменників, прикметників та дієслів, окремі форми, що вимагають спеціального пояснення (напр., форми кличного відмінка, називного відмінка множини тощо).

Порівняльний аналіз мікроструктури словників Є. Желехівського, С. Недільського і за ред. Б. Грінченка засвідчує, що в словниках використано різні схеми опису лексем, однак вони мають чимало спільних рис: характеризуються стандартністю, єдністю вимог до опису однотипних явищ (відступи від єдиних вимог можливі лише через недостатність джерельної бази, ілюстративного матеріалу чи іншої необхідної інформації); економністю – надано перевагу коротшому опису; простотою – при лексикографічному описі використано прості й зрозумілі синтаксичні конструкції; повнотою – прагненням подати вичерпний опис усіх важливих значень і способів уживання реєстрових одиниць, однак більш повну інформації про окрему лексикографічну одиницю подано у словнику за ред. Б. Грінченка; він же має й специфічні словникові параметри, які не завжди використано в словниках перекладного типу.

Література

Головащук 1976 – Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (на лексичному матеріалі російської та української мов) / С. І. Головащук ; АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1976. – 247 с.; **Грінченко 1997** – Грінченко Б. Предисловіє / Б. Грінченко // Словар української мови / за ред. Б. Грінченка : в 4 т. ; фотопередрук. – К., 1997. – Т. 1. – С. I – XXV; **Тараненко 1996** – Тараненко О. О. Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка (післямова до „Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка) / О. О. Тараненко // Словарь української мови : у 4 т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка ; НАН України ; Ін-т укр. мови. – К., 1996. – Т. 4. – С. 617 – 625; **Широков 1998** – Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков ; НАН України. Український мовно-інформ. фонд. – К. : Довіра, 1998. – 331 с.; **Широков 2005** – Широков В. А. Елементи лексикографії / В. А. Широков. – К. : Довіра, 2005. – 304 с.

Скиба І. Г. Зіставна характеристика мікроструктурного рівня інтегральних лексикографічних праць кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Статтю присвячено порівняльному дослідженню системи граматичних ремарок мікроструктури „Малоруско-німецького словаря” Є. Желехівського, С. Недільського і „Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка.

Ключові слова: мікроструктура словника, структура словникової статті, вокабула, система граматичних ремарок, кодифікація норм, граматичні покликання.

Скиба І. Г. Сравнительная характеристика микроструктурного уровня интегральных лексикографических трудов конца ХІХ – нач. ХХ ст.

Статья посвящена сравнительному исследованию системы грамматических ремарок микроструктуры „Малорусско-німецького словаря” Е. Желеховского, С. Недельского і „Словаря української мови” под ред. Б. Гринченко.

Ключевые слова: микроструктура словаря, структура словарной статьи, вокабула, система грамматических ремарок, кодификация норм, грамматические ссылки.

Skiba I. G. Comparative characteristics of microstructural level of integral lexicographic works of the late 19th- early 20th centuries

The article deals with comparative research of the system of grammar remarks of microstructure of in „Malorussko-German Dictionary” of E. Zhelikhovsky, S. Nedilsky and in „The Dictionary of Ukrainian Language” edited by B. Grinchenko.

Key words: microstructure of the dictionary, structure of dictionary entry, headword, the system of grammar remarks, standards codification, grammar references.

С. С. Солодка (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'374

**ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
УКРАЇНЦІВ НАЙДАВНІШОГО ПЕРІОДУ
(за „Матеріалами для словаря древне-русского языка по
письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського)**

На зламі ХХ – ХХІ ст. відбулися суттєві зрушення, які дозволяють ученим говорити про зміну наукової парадигми вивчення мови. Основними рисами сучасної лінгвістики є антропоцентризм, функціоналізм і комунікативність. Це спонукає вчених до пошуку законів мовного зображення світу. Уперше цю думку ще на початку ХІХ ст. сформулював В. фон Гумбольдт, він обґрунтував необхідність створення „енциклопедії мов світу”. У наш час питання про мовну картину світу як вербалізовану інтерпретацію мовними соціумами навколишнього світу й самих себе в ньому порушують такі дослідники, як О. Кубрякова, Л. Лисиченко, А. Вежбицька та ін.

Поняття „картина світу” тісно пов’язане з моделюванням семантичних зв’язків, що виникають між лексемами. Саме мова формує поняття й організовує сприйняття в цілісну картину світу, яка в різних культурах може моделюватися по-різному. Тільки мова дозволяє дослідникові побачити й зрозуміти світ „зсередини”. Якщо Бог зобразив свій образ у людині, то людина зобразила свій образ у мові. Людина зафіксувала в мові свій зовнішній вигляд, свій внутрішній стан, свої емоції, інтелект, своє ставлення до предметного й непередметного світу, природи – земної та космічної, свої дії, своє ставлення до іншої людини [Арутюнова 1999: 3].

В. Пасинок визначає моделювання як сукупність способів ідеалізації й абстрагування, аналізу й синтезу мисленнєвого формалізованого представлення об’єкта дослідження й вивчення явищ, ознак, процесів, зв’язків з метою встановлення закономірностей існування й функціонування об’єктів, визначення їхніх характеристик та ін. [Пасинок 2008: 81].

Опису лексичної семантики, пов’язаному з поняттям „картина світу”, присвячено праці Ю. Апресяна, В. Гака, Ж. Соколовської. Моделювання семантичних відношень окремих ділянок лексики як прийом дослідження актуальне для опису лексико-семантичної системи мови. Однією зі спроб адекватно описати таку систему мови вчені визнають спробу побудови мовної моделі (картини) світу або її фрагмента. Семантичні відношення в лексиці є складним об’єктом для пізнання, і точний вибір моделі, який би адекватно співвідносився із сутністю об’єкта моделювання, є важливим для дослідження [Іванова 2001: 172].

Мета роботи – з'ясувати, спираючись на „Матеріали для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського, складники мовної картини світу українців часів Київської Русі; проаналізувати засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду – Давньої Русі.

Предметом дослідження є назви житлових і нежитлових будівель, представлені в зазначеній вище праці.

Мовна картина світу давньоруської доби для нас багато в чому недоступна, оскільки недоступне давнє мовлення, занурене в життя [Арутюнова 1990: 136]. Єдине, що тією чи тією мірою здатне свідчити про давньоруську мовну картину світу, – давньоруський текст, який віддзеркалював світосприйняття, образ думок і почуттів. Зв'язок мови й свідомості є центральною проблемою лінгвокультурології як актуальної сучасної наукової парадигми. Новітні дослідження довели продуктивність цього методу стосовно давнього тексту й характеру відображеного в ньому образу [Ушакова].

Виділення в словниковому складі окремих тематичних груп і вивчення їх еволюції тісно пов'язане з історією відповідних сфер побуту й добре ілюструє вплив на розвиток мови екстралінгвальних чинників [ІУМ 1983: 10]. Будівельна лексика належить до тих шарів лексики, які відзначаються особливо великою плінністю й можуть помітно оновлюватися за порівняно короткий час.

В українському мовознавстві різні групи будівельної лексики досліджені неоднаково; окремі назви зафіксовано в лексикографічних працях, які ми можемо співвіднести з певними хронологічними зрізами (зокрема, у „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка, 1907 – 1909 рр., в атласі Ю. Тарнацького, 1939 р.). Однак історичні словники дуже нерівномірно репрезентують словниковий склад мови і окреслюють лише контури історії представлених у них слів [ІУМ 1983: 8]. У дослідженнях В. Білецького, К. Глуховцевої, А. Зеленька, О. Євтушка, М. та О. Никончуків, Л. Дорошенко та ін. увага зосереджена на аналізі сучасних ареальних систем цієї ТГЛ. У монографії „Історія української мови: лексика і фразеологія” (1983 р.) висвітлено формування лексики давньоруської мови на позначення будівництва, житла та інших споруд [ІУМ 1983]. Найповніше будівельну лексику давньоруської доби відбито в „Матеріалах для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського.

У нашій роботі лексика сільського будівництва й житла проаналізована в ономасіологічному аспекті, оскільки, як зазначає Н. Яценко, „ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої упорядкованості. Він дозволяє з'ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи тих мотиваторів, а й визначити можливості вторинного позначення терміна,

внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації” [Яценко 2009: 9].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного вивчення лексики сільського будівництва й житла української мови, „здебільшого, дуже давньої, формованої упродовж століть групи слів, яка відбиває тривалу еволюцію житла від примітивного до раціонального та найкраще естетично оформленого” [Дорошенко 1999: 3].

У тематичній групі лексики (далі ТГЛ) „назви будівель”, представлений у „Матеріалах для словаря древне-руссаго языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського, передусім розрізняємо такі лексико-семантичні групи (далі ЛСГ): назви житлових будівель, назви нежитлових будівель. Їх виділяємо на основі таких диференційних рис: будівля, призначена для проживання – будівля, не призначена для проживання. Репрезентанти цих сем можуть вступати в опозицію за ознакою якості житла. Причому виділяємо семи, репрезентанти яких не дають якісної характеристики предмета, та лексеми з позитивною чи негативною конотацією.

У ЛСГ назв житлових будівель розрізняємо лексико-семантичну підгрупу (ЛСПГ) „житлові будівлі для постійного проживання” та ЛСПГ „будівлі для тимчасового проживання”.

ЛСПГ „житлові будівлі для постійного проживання” репрезентована семами ‘дім – будівля, споруда, призначена для житла’, ‘хата – сільський одноповерховий житловий будинок’, ‘хатина – невелика, вбога або стара хата’, ‘житло – приміщення, призначене для проживання людей’, ‘обитель – місце перебування, мешкання когонебудь’, ‘халупа – невелика, убога житлова будівля’.

Сема ‘дім – будівля, споруда, призначена для житла’ має розгалужений репертуар лексем з нейтральною конотацією: вьсь = весь (МСДЯ І: 473), дворь (МСДЯ І: 642), дымь (МСДЯ І: 764), жилище = жилиште (МСДЯ І: 874), изба = изьба (МСДЯ І: 1030), изьба (МСДЯ І: 1084), клѣть = клеть (МСДЯ І: 1227), клѣтьца – зменш. від слова клѣть (МСДЯ І: 1229), лагалище (МСДЯ ІІ: 2), обитель = обитѣль (МСДЯ ІІ: 511 – 512), полата = палата (МСДЯ ІІ: 1122 – 1124), полатька – зменш. від полата (МСДЯ ІІ: 1124), ськровище (МСДЯ ІІІ: 723), теремь (МСДЯ ІІІ: 950 – 951), теремькъ – зменш. від теремь (МСДЯ ІІІ: 951), теромь (МСДЯ ІІІ: 952), ѡгъль = ѡголь (МСДЯ ІІІ: 1142), хлѣвина (МСДЯ ІІІ: 1374), хлѣвиница (МСДЯ ІІІ: 1375), хоромина (МСДЯ ІІІ: 1386 – 1387), хоромь (МСДЯ ІІІ: 1387), храмина (МСДЯ ІІІ: 1396 – 1397), храмьнка – зменш. від храмина (МСДЯ ІІІ: 1397), храмь (МСДЯ ІІІ: 1397 – 1399), хыжа = хижа (МСДЯ ІІІ: 1426), хыза = хиза (МСДЯ ІІІ: 1426), хызь (МСДЯ ІІІ: 1427).

Сема 'хата – сільський одноповерховий житловий будинок' репрезентована лексемами *истобъка* = *истопка* (МСДЯ I: 1147), *истъба* (МСДЯ I: 1158), *одрина* (МСДЯ II: 621 – 622).

Сема 'хатина – невелика, вбога або стара хата' об'єднує такі номени: *кѣца* (МСДЯ I: 1383), *кѣча* (МСДЯ I: 1384), *кѣща* = *кѣшта* (МСДЯ I: 1384 – 1385), *кѣщица* – зменш. від слова *кѣща* (МСДЯ I: 1385), *стражище* (МСДЯ III: 534). Лексеми *хыжа* = *хижа* (МСДЯ III: 1426), *хыза* = *хиза* (МСДЯ III: 1426), *хызина* = *хизина* (МСДЯ III: 1426), *хызь* (МСДЯ III: 1427) фіксуються тільки в перекладних пам'ятках, однак наявність континуатів її в сучасних східнослов'янських мовах указує на те, що слово функціонувало й у розмовному давньоруському мовленні доби [ІУМ 1983: 129].

Сема 'житло – приміщення, призначене для проживання людей' [СУМ II: 533] представлена в словнику такими лексемами: *господа* = *оспода* (МСДЯ I: 562), *градина* (МСДЯ I: 575), *дворъ* (МСДЯ I: 642), *домъ* (МСДЯ I: 699), *Домъць* = *домець* – зменш. від *домъ* (МСДЯ I: 703), *жилище* = *жилиште* (МСДЯ I: 874), *зимовище* – *зимове житло* (МСДЯ I: 979), *ложьница* (МСДЯ II: 43 – 44), *обителище* = *обитѣлище* (МСДЯ II: 511), *обитель* = *обитѣль* (МСДЯ II: 511 – 512), *обительница* (МСДЯ II: 512), *обѣтель* (МСДЯ II: 588), *обѣтилище* (МСДЯ II: 588), *ограда* (МСДЯ II: 608), *одрина* – *житлова будівля* (МСДЯ II: 621 – 622), *подвориѣ* = *подворьѣ* (МСДЯ II: 1036), *покоище* (МСДЯ II: 1111), *полата* = *палата* (МСДЯ II: 1122 – 1124), *посѣдѣние* (МСДЯ II: 1282), *попта* (МСДЯ II: 1340), *прѣбывалище* = *пребывалище* (МСДЯ II: 1618), *селениѣ* (МСДЯ III: 325), *селитва* (МСДЯ III: 326), *селище* (МСДЯ III: 326), *селишко* (МСДЯ III: 326) *село* (МСДЯ III: 326 – 327), *скинина* (МСДЯ III: 375), *сѣнь* (МСДЯ III: 897 – 898), *ѡгъль* = *ѡголь* (МСДЯ III: 1142), *храмъ* (МСДЯ III: 1397 – 1399), *хыжица* = *хижица* (МСДЯ III: 1426)

Репрезентантами семи 'обитель – місце перебування, мешкання кого-небудь' є лексеми: *обительница* (МСДЯ II: 512), *обѣтель* (МСДЯ II: 588), *обѣтилище* (МСДЯ II: 588), *покои* (МСДЯ II: 1110 – 1111), *покоище* (МСДЯ II: 1111), *полата* = *палата* (МСДЯ II: 1122 – 1124), *прѣбывалище* = *пребывалище* – (МСДЯ II: 1618), *прѣбываниѣ* = *пребываниѣ* (МСДЯ II: 1618), *пѣстыни* = *пѣстынѣ* (МСДЯ II: 1733), *пѣстынька* – зменш. від *пѣстынѣ* (МСДЯ II: 1734), *селитва* (МСДЯ III: 326), *селишко* (МСДЯ III: 326), *село* (МСДЯ III: 326 – 327), *сѣнь* (МСДЯ III: 897 – 898), *храмъ* (МСДЯ III: 1397 – 1399).

Сему 'халупа, невелика, убога житлова будівля' репрезентують лексеми: *алачюга* = *олачѣга* (МСДЯ I: 15), *лачѣга* (МСДЯ II: 12).

Отже, серед назв будівель, призначених для постійного проживання, можна виділити опозиції за позитивною й негативною конотацією житла. Позитивну конотацію мають репрезентанти семи 'дім

– будівля, споруда, призначена для житла’: теремъ – високий будинок (МСДЯ ІІІ: 950 – 951), теремъкъ – зменш. від теремъ (МСДЯ ІІІ: 951), теромъ (МСДЯ ІІІ: 952). Житлові приміщення типу теремів походять від вежі – архаїчного предка кількох типів споруд. Уважається, що терем розділявся перекриттями на поверхи, а за літописними свідченнями для таких споруд характерна вежа або сіни з горницею чи світлицею над ними [Архітектура]. Слово теремъ означало високий будинок, палац, зазвичай камінний, на відміну від звичайних хоромів, які могли бути у будь-якої вільної людини (будинок, будівля) [Колесов 1986: 206]. Негативно конотованими є лексеми алачюга = олач҃҃га (МСДЯ І: 15), лач҃҃га (МСДЯ ІІ: 12), які репрезентують сему ‘халупа, невелика, убога житлова будівля’. Отже, якою б інтенсивною не була спеціалізація позначень, пов’язаних із слов’янським житлом, у самій глибині уявлень про дім приховувалися винесені із давнини два простих образи: курінь на колесах та укріплений на землі дім осілої людини; випадковий та постійний дім [Колесов 1986: 207].

Представлені й достатньо численні конкретні назви, які вказують на те, що й житло у свідомості середньовічної людини було соціально диференційоване, про що найяскравіше говорять назви різноманітних комірок, куренів, шатрів, у яких вона проживала [Вендина 2002: 177].

ЛСПГ „будівлі для тимчасового проживання” репрезентована семами: ‘пристановище – місце, де можна перебути якийсь час, відпочити і т. ін.’, ‘курінь – легка будівля, сторожка (на городах, баштанах і т. ін.’, ‘шатро – легке, розбірне, переважно конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.’.

Сема ‘пристановище – місце, де можна перебути якийсь час, відпочити і т. ін.’ репрезентована номенами: подьбѣжище – (МСДЯ ІІ: 1051), права (МСДЯ ІІ: 1343), пристаниє (МСДЯ ІІ: 1461), пристанище (МСДЯ ІІ: 1461), пристань (МСДЯ ІІ: 1461), пристанькъ (МСДЯ ІІ: 1461), съкровище (МСДЯ ІІІ: 723). Є припущення, що слово пристанькъ було південною діалектною лексемою в давньоруській мові. Слово пристанище досить часто засвідчене в текстах ХІ – ХІІІ ст., щоправда, в оригінальних давньоруських творах ця назва зафіксована нечасто [ПУМ 1983: 124].

Сема ‘шатро – легке, розбірне, переважно конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.’ має такий репертуар лексем: вѣжа = вежа (МСДЯ І: 482), кровъ (МСДЯ І: 1326), покровъ (МСДЯ ІІ: 1116), полата = палата (МСДЯ ІІ: 1122 – 1124), пълъстѣница = польстѣница = полостѣница = плъстѣница – частина шатра (МСДЯ ІІ: 1751), село (МСДЯ ІІІ: 326 – 327), скиниѣ (МСДЯ ІІІ: 375), сѣнь (МСДЯ ІІІ: 897 – 898), храмъ (МСДЯ ІІІ: 1397 – 1399).

Сема ‘курінь – легка будівля, сторожка (на городах, баштанах і т. ін.’ об’єднує найменування: к҃҃ца (МСДЯ І: 1383), к҃҃ча (МСДЯ І: 1384),

кѸща = кѸшта (МСДЯ I: 1384 – 1385), кѸщица - зменш. від слова кѸща (МСДЯ I: 1385), село (МСДЯ III: 326 – 327), стражище (МСДЯ III: 534), хыжица = хижица (МСДЯ III: 1426).

Крім того, виділяємо ЛСГ назв нежитлових будівель, серед яких розрізняємо ЛСПГ „громадські будівлі” та ЛСПГ „господарські будівлі”.

У ЛСПГ на позначення громадських будівель, не призначених для проживання, виділяємо такі семи: ‘лазня – спеціально обладнане приміщення для миття людей, проведення гігієнічних, профілактичних і лікувальних заходів’, ‘торг – ринок, базар’, ‘торгова лавка – приміщення для роздрібної торгівлі’, ‘молитовня – молитовний дім, будинок для релігійних відправ’, ‘корчма – шинок, заїзд, де продавалися спиртні напої’, ‘пекарня – невелике, звичайно немеханізоване підприємство для випікання хліба’, ‘поварня – спеціальне приміщення для приготування їжі’, ‘будинок для зборів ради’.

Сема ‘лазня – спеціально обладнане приміщення для миття людей, проведення гігієнічних, профілактичних і лікувальних заходів’ має такий репертуар лексем: **ванна** (МСДЯ I: 41), **бѸнна** – (МСДЯ I: 220), истобъка = истопка (МСДЯ I: 1147), мовь – (МСДЯ II: 160), мовьница (МСДЯ II: 160), мовьна (МСДЯ II: 160), мвьв (МСДЯ II: 200); пьръть = прьть = перть (МСДЯ II: 1772) вважається давнім північноруським словом [ПУМ 1983: 132].

Репрезентантами семи ‘торг – ринок, базар’ є лексеми: плоча (МСДЯ II: 970), плочище (МСДЯ II: 970), село (МСДЯ III: 326 – 327).

Сема ‘торгова лавка – приміщення для роздрібної торгівлі’ представлена лексемами: лавька = лавка (МСДЯ II: 1), лѸбникъ (ДМСДЯ III: 155), продавьница (МСДЯ II: 1520)

Репрезентантами семи ‘молитовня – молитовний дім, будинок для релігійних відправ’ є лексеми: молитвище (МСДЯ II: 166), молитвникъ (МСДЯ II: 166), молитвница (МСДЯ II: 167), мольбище (МСДЯ II: 171), мольбникъ (МСДЯ II: 171).

Сему ‘корчма – шинок, заїзд, де продавалися спиртні напої’ репрезентує лексема кърчьмьница = крьчьмьница = корчемьница (МСДЯ I: 1414).

Сема ‘пекарня – невелике, звичайно немеханізоване підприємство для випікання хліба’ об’єднує такі номени: пекельница = пекльница = пекленица (МСДЯ II: 893), пекльница = пекленица (МСДЯ II: 893), пекольница (МСДЯ II: 893), пещьница (МСДЯ II: 930), поварьница (МСДЯ II: 994), хлѸбьница – (МСДЯ III: 1374), хлѸбьна (МСДЯ III: 1374)

Сема ‘поварня – спеціальне приміщення для приготування їжі’ репрезентована найменуваннями: поварьница (МСДЯ II: 994), поварьна (МСДЯ II: 994), сокало або сокаль (МСДЯ III: 458), сокалькъ (МСДЯ III: 458), сокальница (МСДЯ III: 458).

Сема 'будинок для зборів ради' виражена лексевою сьвѣтъница (МСДЯ ІІІ: 682).

У ЛСПГ господарських будівель за диференційною ознакою „призначення будівлі” розрізняємо: будівлі для зберігання зерна для переробки зернових культур, для утримання худоби, птахів, для зимівлі бджіл, для сільськогосподарського реманенту.

Для найменування будівлі для зберігання зерна, представленої семою 'комора, окрема будівля для зберігання зерна', зафіксовані номени: брашньеница (МСДЯ І: 176), клѣть = клеть (МСДЯ І: 1227), клѣтьца – зменш. від слова клѣть (МСДЯ І: 1229), ключьница (МСДЯ І: 1235), комора (МСДЯ І: 1266), онбарь (МСДЯ ІІ: 672).

Назви будівель для переробки зернових культур об'єднано семою 'млин, споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та ін. енергії', яка має такі маніфестанти: млинь (МСДЯ ІІ: 158), мѣльница = мельница (МСДЯ ІІ: 240), тѣлча = толчея (МСДЯ ІІІ: 1043).

Окремо виділяємо сему 'засік, відгороджене місце в коморі, зернохосовищі і т. ін. для зсипання зерна', репрезентовану лексевами: закрюмь (МСДЯ І: 924), засѣкъ (МСДЯ І: 951), сѣсѣкъ (МСДЯ ІІІ: 630).

ЛСП будівель для утримання худоби представлена семами 'стіло, приміщення для утримання худоби', 'хлів – будівля для свійської худоби та птиці', 'кліть – закрите приміщення для птахів, тварин і т. ін. із стінками з металевих або дерев'яних прутів', 'прикліть, прибудова у кліті'.

Сема 'стіло, приміщення для утримання худоби' репрезентована лексевами: гражда (від градь, градити) (МСДЯ І: 577), граждь = граждь (МСДЯ І: 577). Лексема сталя (МСДЯ ІІІ: 509) засвідчена тільки в Галицько-Волинському літописі, імовірно, слово активно функціонувало в південних давньоруських говорах [ПУМ 1983: 131].

До господарських будівель, які служили для утримування тварин, належать хліви. Їх зводили як окремі будинки або у вигляді приміщень, що мали один дах з клунею, рідше з хатою [Данилюк]. Репрезентантами семи 'хлів – будівля для свійської худоби та птиці' є такі лексеми: гражда (від градь, градити) (МСДЯ І: 577), граждь = граждь (МСДЯ І: 577), оградь (ограда) (МСДЯ ІІ: 609), одрина (МСДЯ ІІ: 621-622), скотиньница (МСДЯ ІІІ: 386), сталя (МСДЯ ІІІ: 509), хлѣвина (МСДЯ ІІІ: 1374), хлѣвиница (МСДЯ ІІІ: 1375), хлѣвъ (МСДЯ ІІІ: 1376).

Сему 'кліть – закрите приміщення для птахів, тварин і т. ін. із стінками з металевих або дерев'яних прутів' представляють лексеми: клѣтва (МСДЯ І: 1226), клѣть = клеть (МСДЯ І: 1227), клѣтьца – зменш. від слова клѣть (МСДЯ І: 1229), клѣтишко – зменш. від клѣть (ДМСДЯ ІІІ: 140), котьць (МСДЯ І: 1304).

Репрезентантом семи 'прикліть, прибудова у кліті' є лексема прикліть (МСДЯ II: 1413).

Для найменування будівлі для зимівлі бджіл зафіксована сема 'омшаник, утеплене приміщення для зимівлі бджіл', репрезентована номенами: мшаникъ = мшаникъ (ДМСДЯ III: 169), мшенѣха = мшонѣха (ДМСДЯ III: 169).

ЛСП назв будівель для сільськогосподарського реманенту представлена семами 'сушарка – приміщення, призначене для сушіння чого-небудь', 'приміщення для зберігання овочів', 'сарай – господарське приміщення для зберігання різного майна', 'комора – будівля або приміщення для зберігання чого-небудь (продуктів, матеріалів і т. ін.)', 'сховище – приміщення, споруда для зберігання чого-небудь'.

Сему 'сушарка – приміщення, призначене для сушіння чого-небудь' об'єднують такі лексеми: овинь (С МСДЯ II: 592), простирало (МСДЯ II: 1574), сѣшило (МСДЯ III: 634), а специфічним давньоруським терміном є лексема овинь зі значенням 'приміщення для сушіння хліба в снопах', етимологія його незрозуміла [ПУМ 1983: 132].

Сема 'приміщення для зберігання овочів' репрезентована номеном овощехранильница (МСДЯ II: 593).

Сему 'сарай – господарське приміщення для зберігання різного майна' репрезентує лексема сѣньникъ (МСДЯ III: 898).

Сема 'комора – будівля або приміщення для зберігання чого-небудь (продуктів, матеріалів і т. ін.)' має такі маніфестанти: казна = казна (МСДЯ I: 1176), клѣть = клеть (МСДЯ I: 1227), клѣтьца – зменш. від слова клѣть (МСДЯ I: 1229), комора (МСДЯ I: 1266), медѣша – комора для меду (МСДЯ II: 121), напогребьница – комора над погребом чи над льодовиком (ДМСДЯ III: 176), погребь = погрѣбь (МСДЯ II: 1020), стѣна (МСДЯ III: 587 – 588), стѣнка – зменш. від слова стѣна (МСДЯ III: 588), сѣкровь (МСДЯ III: 723).

Сема 'сховище – приміщення, споруда для зберігання чого-небудь' об'єднує такі номені: казна = казна (МСДЯ I: 1176), крить (МСДЯ I: 1325), лежальница (МСДЯ II: 15), сѣкровище (МСДЯ III: 723), сѣкрывалище (МСДЯ III: 727).

Отже, у 'Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ' І. Срезневського репрезентовано назви житлових та нежитлових споруд, що дозволяє виділити окремі моделі на основі семантичної спільності лексем. Мінімальна модель не може бути далі почленована за семантичною ознакою. Таких моделей серед аналізованої ТГЛ виділяємо 29. Репрезентанти виділених моделей між собою знаходяться у відношеннях синонімії. В опозиційні відношення вступають члени різних моделей. Серед назв житлових будівель можна виділити опозиції за позитивною й негативною конотацією житла, за призначенням – для тимчасового чи постійного проживання.

Література

Арутюнова 1990 – Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 136 – 137; **Арутюнова 1999** – Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке : монография / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Индрик, 1999. – 422 с.; **Вендина 2002** – Вендина Т. И. Средневековой человек в зеркале старославянского языка : монография / Т. И. Вендина. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.; **Дорошенко 1999** – Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. І. Дорошенко. – К., 1999. – 17 с.; **Іванова 2001** – Іванова Н. Д. Про побудову мовної моделі світу або її фрагмента (на матеріалі мікрополя українських прикметників із семою ‘характер поверхні’) / Н. Д. Іванова // Культура народів Причорномор’я. – 2001. – № 6. – С. 172 – 176; **ІУМ 1983** – Історія української мови: лексика і фразеологія / В. О. Винник та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.; **Колесов 1986** – Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси : монография / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 312 с.; **МСДЯ I** – Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – СПб. : Тип. импер. акад. наук, 1893. – Т. 1. (А – К). – 1470 с.; **МСДЯ II** – Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – СПб. : Тип. импер. акад. наук, 1902. – Т. 2. (Л – П). – 1803 с.; **МСДЯ III** – Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – СПб. : Тип. импер. акад. наук, 1912. – Т. 3. (Р – Я). и доп. (А – Я). – 1969 с.; **ДМСДЯ III** – Срезневский И. И. Дополнения (А – Я) / Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – СПб. : Тип. импер. акад. наук, 1912. – Т. 3. (Р – Я) и доп. (А – Я). – С. 1 – 272; **Пасинок 2008** – Пасинок В. Г. Нові горизонти мовознавства: концептуальні основи моделювання / В. Г. Пасинок // Вісн. СумДУ, Сер. „Філологія”. – 2008. – № 1. – С. 81 – 86. **Яценко 2009** – Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові: монографія / Н. О. Яценко. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2009. – 179 с.; **Архітектура** – Архітектура Київської Русі кінця X – 1-ої половини XIII ст.: Оборонні, житлові й господарчі споруди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://about-ukraine.com/index.php?text=121>; **Данилюк** – Данилюк Архип. Давнє народнє житлово-господарське будівництво на Заславщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua>. **Ушакова** – Ушакова Е. А. Языковое моделирование образа святого (на материале Жития Пафнутия Боровского и Записки Иннокентия) / Е. А. Ушакова,

Т. П. Рогожникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://traditions.org.ru/index.php>.

Солодка С. С. Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду (за „Матеріалами для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського)

У статті розглянуто назви житлових та нежитлових споруд давньоруського періоду; з'ясовано, спираючись на „Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ” І. Срезневського, складники мовної картини світу українців часів Київської Русі.

Ключові слова: моделювання, мовна картина світу, лексика житлових та нежитлових будівель, тематична група лексики, лексико-семантична група лексики, лексико-семантична підгрупа лексики, сема, лексема.

Солодка С. С. Основы моделирования языковой картины мира украинцев древнейшего периода (по „Материалам для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ” И. Срезневского)

В статье рассмотрены названия жилых и нежилых сооружений древнерусского периода; выяснено, опираясь на „Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ” И. Срезневского, составляющие языковой картины мира украинцев времен Киевской Руси.

Ключевые слова: моделирование, языковая картина мира, лексика жилых и нежилых зданий, тематическая группа лексики, лексико-семантическая группа лексики, лексико-семантическая подгруппа лексики, сема, лексема.

Solodka S. S. Fundamentals of modeling linguistic world of the ancient Ukrainians period (according to „Materials for a dictionary of ancient Russian language on the written memorials” by I. Sreznevsky)

The article deals with the names of residential and nonresidential buildings in ancient-russian period; the containing parts of the linguistic world of Ukrainian during the Kievan Rus' times were found, relying on "Materials for a dictionary of ancient Russian language on the written memorials" by I. Sreznevsky.

Key words: modeling, language world, the vocabulary of commercial and residential buildings, a thematic group vocabulary, lexical-semantic group vocabulary, lexical-semantic subgroup vocabulary, sema, lexeme.

Л. О. Ткач (Чернівці), О. А. Кацімон (Київ)

УДК 811.161.2'374.25.

**СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛАТИНІЗМІВ
В УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКАХ СЛІВ ІНШОМОВНОГО
ПОХОДЖЕННЯ, ВИДАНИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.:
ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ АСПЕКТИ**

Вплив латинської мови на формування лексичного фонду багатьох сучасних літературних мов (що їх ще інакше називають мовами європейського стандарту) – факт давно визнаний і загальновідомий. На проблеми запозичень з латини в українську лексичну систему свого часу звертали увагу автори підручника „Курс історії української літературної мови” [Курс 1958] та монографії „Історія української мови (Лексика і фразеологія)” [Історія 1983]. Проте в історії функціонування латинської мови на українській етномовній території залишається чимало нез’ясованих питань. Детальнішого й глибшого розкриття потребує передусім історія латинсько-української й українсько-латинської двомовної лексикографії, вплив латинської мови на формування різних тематичних груп лексики української мови не лише в її писемному вияві, а й на розмовно-побутовому рівні.

Для українських лексикологів і лексикографів та сучасної лексикографічної практики важливе значення має й розв’язання таких завдань, як установлення хронологічних шарів латинізмів, їх текстове представлення в пам’ятках української мови та культури з різних історичних періодів, засвоєння в діалектне мовлення та територіальні особливості в репертуарі й семантичній структурі латинізмів, уживаних у межах різних наріч та діалектів української мови тощо. Адже відомо, що „проникнення латинізмів у мови східних слов’ян розпочалося ще в період Київської Русі: у той час кількість латинських запозичень була незначною (напр., *тмин, роза, кошуля, дельва, коляда, фортуна, легкат, магїстр, кад, комора, планита, таланто, тиранство* та ін.) [Гриценко 1999: 13]. А в часи Речі Посполитої латинська мова відігравала провідну роль у сфері освіти й науки. Тематична класифікація латинізмів, здійснена С. Гриценко на матеріалі українських пам’яток кінця XVI – XVII ст., виявляє насичення латинізмами таких ідеографічних сфер, як організація суспільства й соціальні інститути (назви державно-адміністративних організацій, назви подій державної ваги, назви державно-адміністративних документів, назви урядових осіб, назви, пов’язані з суспільно-політичними відносинами); сфера права; військова справа, релігія; освіта, наука, мистецтво, архітектура тощо [Гриценко 1999: 6 – 9].

Як зазначає С. Гриценко, у період XVI – XVII ст. латинська мова функціонувала на українських землях не ізольовано, а „впливала на інші східнослов’янські мови, її носіями були українці, що мали високий на

той час мовний вишкіл, володіли й українською писемною мовою. Білінгвізм носіїв латинської мови був передумовою впливу латини на українську мову” [Гриценко 1999: 5].

Одним із найбільш цікавих і малодосліджених залишається питання про шляхи проникнення латинізмів на українськомовний ґрунт, бо ж „кожен латинізм має індивідуальну історію, оскільки лексеми могли проникати в мову-реципієнт або безпосередньо з латинської мови шляхом широкого використання латинськомовних текстів різних жанрів і стилів, або через посередництво інших мов [Гриценко 1999: 14].

Упродовж останнього десятиліття дослідження впливу латинської мови на українську активізувалося у зв’язку зі зростанням зацікавлення соціолінгвістичними аспектами історії української літературної мови. У працях І. Черкез, присвячених українським епістолярним текстам кінця XIX – початку XX ст., іншомовну лексику латинського походження розглянуто як одну з особливих рис інтелігентського соціолекту [Черкез 2006]. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку української мови на матеріалі латинських запозичень висвітлила Л. Мрозіцька [Мрозіцька 2002]. Роль латинських запозичень у формуванні української термінології проаналізувала О. Тур [Тур 2009].

Мета статті полягає в тому, щоб виявити та проаналізувати зміни в семантичній структурі латинізмів за словниковими дефініціями українських словників слів іншомовного походження, виданих у першій половині XX ст. – „Словарі чужих слів” З. Кузелі та М. Чайковського (Чернівці, 1910), „Словнику чужомовних слів” І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка (Харків, 1932) та „Словнику іншомовних слів” за ред. І. Льохіна і проф. Ф. Петрова (Київ, 1951). У сучасному українському мовознавстві названі праці досі не були вичерпно проаналізовані, хоча, безперечно, заслуговують на увагу дослідників [Ткач 2010: 41], адже саме словникові дефініції слів іншомовного походження є тим текстовим джерелом, за яким можна простежити зміни в семантичній структурі латинізмів, уживаних в українській літературній мові, що відбулися впродовж XX ст.

Як відомо, у процесі розвитку семантичної структури слова відбуваються два основні процеси – ускладнення і спрощення. Супровідними до них є такі процеси, як переінтеграція лексико-семантичної структури слова, розщеплення полісемії на самостійні гнізда лексичних омонімів, повна чи часткова втрата семантичних компонентів окремого значення або втрата одного чи кількох лексико-семантичних варіантів слова, що й надалі зберігається в словниковому фонді мови, проте вживається з іншими значеннями тощо. Подібні процеси спостерігаємо й у семантичній структурі запозичених слів.

Предметом аналізу в цій статті є явища ускладнення семантичної структури латинізмів, засвідчені лексикографічною практикою та сучасним узусом. Розгляд фактичного матеріалу дає підстави визначити

кілька виявів семантичного ускладнення, пов'язаних передусім із природним розвитком суспільного життя й пізнавальної діяльності людини, що знаходить своє відображення на лексико-поняттєвому рівні мовної системи.

1. 1. Ускладнення виявляється як поява нового, термінологічно спеціалізованого вивідного значення слова при збереженні прямого значення. Так, зокрема, в іменниках із суфіксом (чи маркером) *-ацій(а)*, що їх у Сл. 1910 зафіксовано в загальноабстрактному значенні, наступні словники фіксують термінологічну спеціалізацію: у слові *апробація* з'являється нове значення, співвідносне з аграрною сферою; *елімінація* вживається як математичний термін (щоправда, Сл. 1974 подає це слово тільки як математичний термін: „від лат. *eliminatio* (букв. винесення за поріг) – *матем.* виключення невідомих із системи рівнянь” (Сл. 1974, с. 246); слова *реабілітація* і *стагнація* вживаються як економічні терміни, а *ремінісценція* – як мистецький (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
апробація – признанє, похвала, приняте, ухвала (с. 22)	апробація, апробування – ухвала, затвердження (с. 43)	апробація – 1) схвалення, затвердження; 2) <i>агр.</i> визначення й оцінка насіння та сортової чистоти посівів у радгоспах і колгоспах (с. 61)
елімінація – усуненє, виключенє (с. 115)	елімінація – 1) виключення, виділення; 2) у <i>математиці</i> – виділення невідомого із систем рівнянь; 3) в <i>біології</i> – вилучення слабших і менше пристосованих до боротьби за існування (с. 160)	елімінація – 1) виключення, вилучення; 2) <i>мат.</i> виключення невідомого з системи рівнянь (с. 232)
реабілітація – приверненє втраченої чести (с. 258)	реабілітація – поновлення кому-небудь попереднього становища, попередніх прав, поновлення доброго імені (с. 267)	реабілітація – 1) зняття ганьби, відновлення репутації (неправильно обвинуваченої або заплямованої особи); 2) поновлення (судом або в адміністративному порядку) в попередніх правах (с. 548)
ремінісценція – спомин (с. 262)	ремінісценція – спогад, пригадування пам'яттю (с. 371)	ремінісценція – 1) невиразний спогад; явище, що наводить на зіставлення з чим-небудь, відгомін; 2) відгомін чужого твору в поезії, музиці та ін. (с. 561)
стагнація – застій; здержанє руху; упадок (с. 286)	стагнація – застій; загнивання упадок (с. 526)	стагнація – термін в економіці, що означає застій і нерухомість у виробництві, торгівлі і т. ін. (с. 611)

Ускладнення (розширення) семантики може відбуватися й у межах того самого термінологічного поля. При цьому обидва значення чи якийсь семантичний елемент значення співвідноситься з термінами тієї самої галузі, напр.: *акваріум*, *мутація* – у біології; *арбітр* – у юридично-правовій; *спектр* – у фізиці; *форум* – як суспільно-політичний термін (Див. табл. 2).

Таблиця 2

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
акварія – збірник води для плекання водних звірят і рослин (с. 9)	акваріом , акварій – скляна посудина з водою, де вирощують водяні рослини й тварини (с. 16)	акваріум – 1) штучна водойма (найчастіше скляний ящик) для тримання риб та інших водних тварин, а також рослин; 2) <u>спеціальний заклад для біологічних спостережень над життям риб та інших водних тварин або рослин</u> (с. 28)
арбітер – мировий судія (с. 22 – 23)	арбітр – посередник, учасник третейського суду, що складається з двох заступників суперечних сторін і третього від них обраного суперарбітра (с. 44)	арбітр [фр. <i>arbitre</i> < лат. <i>arbiter</i>] – третейський суддя, що вибирається суперечними сторонами за їх взаємною згодою; <u>в СРСР – службова особа, що розглядає майнові спори між установами і підприємствами</u> (с. 62)
мутація – переміна голосу у підлітків (с. 209)	мутація – 1) переміна голосу в підлітків, у зв'язку з статевою дозрілістю; 2) <u>раптова зміна якого-небудь виду, раси тощо через якісь внутрішні причини</u> (с. 271)	мутація – 1) <u>різке відхилення або новоутворення ознаки, властивості організму під впливом змін умов життя</u> ; 2) переміна голосу у підлітків, що спостерігається з настанням статевої змужнілості (с. 439–440)
спектр – ряд семи красок дуги; червона, помаранчева, жовта, зелена, синя, темно-синя, фіолетова (с. 284)	спектр – смуга веселкових кольорів, що постає від розкладу світлового проміння, коли вони проходять крізь прозору трикутню призму (с. 398)	спектр – <i>фіз.</i> 1) кольорова смуга, що утворюється від розкладу променя білого світла, який проходить через прозору призму (або через дифракційні ґрати); 2) сукупність гармонічних коливань (або хвиль), створюваних яким-небудь джерелом (с. 608)
форум – площа, майдан, ринок в Римі (с. 315)	форум – у давніх римлян – місце, площа, де сходився нарід та відбувалися судові засідання (с. 459)	форум – 1) майдан у стародавньому Римі, а якому відбувалися народні збори, влаштовувались ярмарки і провадився суд; 2) місце виступів, висловлювань (с. 692)

Причому, у семантичній структурі слова спектр Сл. 1974 засвідчує переінтеграцію значень, коли первинне значення відступає на дальший план, а найбільш уживаним й активно відтворюваним стає вторинне

значення: „**спектр** (від лат. *spectrum* – образ, видіння) – 1) сукупність (набір) чогось однорідного, напр. звукових або оптичних коливань (хвиль), рівнів енергії ядра, атома чи молекули; 2) кольорова смуга, що утворюється від розкладу білого світла” (Сл. 1974, с. 628). Відкритість семантичної структури виявляє і слово **форум** (від лат. *forum* – „площа, двір”) – „1) у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд; 2) місце виступів, висловлювань; 3) широкі представницькі збори – з’їзд, конференція, конгрес (напр., міжнародний Ф. молоді)” (Сл. 1974, с. 719). Як бачимо, Сл. 1974 фіксує нове значення – „широкі представницькі збори”, що має високу запотребованість у сучасному суспільно-політичному дискурсі (напр., *Форум української інтелігенції* тощо).

Ускладнення семантичної структури в напрямку формування нових термінологічних значень може відбуватися й у межах різних полів. Так, слово **канікули**, що його початково вживали як шкільний термін, почали використовувати для називання явищ суспільно-політичного життя; **оператор**, початково співвідносне з медичною сферою, згодом перейшло до сфери технічної (фото- й кіносправа); **реципієнт** вживається і як хімічний, і як медичний термін; **ректифікація**, початково – технічний термін, а згодом – і математичний (див. табл. 3).

Таблиця 3

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
канікула – горячі дні, вакації; встеклина (с. 144)	канікули – 1) час відпустки для учнів шкіл або службовців установи; 2) час, вільний від навчання від праці в установі (с. 193)	канікули – 1) <i>іст.</i> у стародавніх римлян – час, коли Сонце перебуває в сузір’ї Пса (від 22 липня по 23 серпня); 2) час перерви навчальних занять (с. 292)
оператор – лікар, що виконує операцію (с. 218)	оператор – 1) хірург, лікар, що робить операції; 2) в <u>кілотехніці</u> – <u>кваліфікований фахівець</u> – фотограф; 3) на <u>Заході</u> – <u>кіномеханік</u> (с. 286)	оператор – 1) особа, яка проводить операцію; 2) <u>спеціаліст, що проводить кінозйомку (кінооператор)</u> (с. 465)
реципієнт – приймаючий; посудина, з якої випомпуємо воздух при ужиттю воздушної помпи (с. 265)	реципієнт – посуд для рідини та газів (с. 375)	реципієнт – 1) <i>хім.</i> посудина, в яку приймають рідини або гази; 2) <i>мед.</i> людина (хворий), якій переливають кров (с. 567 – 568)
ректифікація – спростоване, пояснене; перечищене (горівки) (с. 262)	ректифікація – 1) <i>в хемії</i> – повторне перепускання очищеної вже рідини; 2) <i>в математиці</i> – визначення, вираховування довжини кривих ліній (с. 370)	ректифікація – 1) <i>тех.</i> спосіб старанного очищення легко кип’ячих рідин у спеціальних перегінних апаратах, напр. повторна перегонка сирого спирту для очищення його від домішок; 2) <i>мат.</i> спрямлення, обчислення довжини кривої лінії (с. 559)

У цій групі слів відкритістю семантичної структури відзначається слово **канікули**. Нові, активні значення реалізуються в таких термінологічних сполученнях, як **парламентські канікули**, **податкові канікули**. Перше з цих значень знайшло відображення в Сл. 1974, хоч і з певними ідеологічними нашаруваннями, а друге ще потребує лексикографічного засвідчення, порівн.: **канікули** (від лат. *canicula*, букв. – песик) – „1) назва Сіріуса – найяскравішої зірки в сузір’ї Великого Пса, або Оріона; 2) перерва в заняттях у навчальних закладах; 3) парламентські к. – перерва в роботі буржуазного парламенту” (Сл. 1974, с. 306).

Щодо окремих слів можна спостерегти, що нові лексичні значення відображають широке застосування латинізма в різних термінологічних полях. Особливо ж надаються до такого типу ускладнення семантичної структури назви просторових понять: слово **пункт** – використовується як термін у географії, військовій справі, юриспруденції, музиці, медицині, друкарстві; слово **сектор** – функціонує як термін у геометрії, військовій галузі, в адміністративній та економічній; словом **легенда** в спеціальних значеннях користуються в релігієзнавстві, картографії, нумізматиці, військовій сфері, літературознавстві, фольклористиці (ці та подібні приклади подано в табл. 4).

Таблиця 4

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
легенда <u>релігійне оповідання з життя святих</u> ; переказ про чудесну подію (с. 180)	легенда – 1) оповідання про щось чудесне, надзвичайне, народнього й літературного походження; 2) напис на монеті; 3) у католиків – канонічна книга для щоденного читання (с. 231)	легенда – 1) народний переказ про життя якоїсь особи або про якусь подію; сказання про незвичайну подію; 2) * вигадка, видумка; те, що здається неймовірним; 3) напис на монеті; 4) пояснення умовних способів зображення, напр. розфарбування на картах, діаграмах і т. д.; 5) <u>військ.</u> пояснювальна записка, що додається до карти, схеми, крокі, за тими даними, які не могли бути виражені графічно (характеристика стану шляхів, колодязів, настрою населення і т. д.) (с. 375)
пункт точка, кнопка; границя або кінець лінії [<i>в геом.</i>]; одна гадка, речене, предмет (бесіди), обставина (с. 254)	пункт – 1) точка; 2) певне місце, важливе з якогонебудь погляду географічне місце; місто, порт, острів тощо; <u>в військовій справі</u> – пост, важлива для військових дій місцевість; 3) місце, де тимчасово подають лікар-	пункт – 1) певне місце в просторі, важливе в якомунебудь відношенні, яке чимнебудь відзначається, напр. <i>спостережний п.</i> ; <i>оборонний п.</i> ; <i>населений п.</i> (селище, село, місто і т. д.); 2) важливе в якомунебудь відношенні географічне

	ську, харчову тощо допомогу; 4) підрозділ визначуваний цифрами; 1, 2, і т. д.; 5) певне місце якогось твору, параграф, артикул у договорі або законі; 6) найменший шрифт друкарський – 0,38 міліметра; 7) <u>у музиці</u> – точка, яка показує, що певна нота повинна мати більшу тривалість. п. божевілья – думка, що раз-у-раз переслідує слабого (с. 359)	місце; 3) місце, приміщення, в якому виконуються які-небудь спеціальні роботи, заняття, де подається лікарська, продовольча та інша допомога, напр. <i>навчальний п.</i> , <i>перев'язочний п.</i> ; 4) поділ тексту, позначуваний цифрами; певне місце якого-небудь твору, параграф, стаття в договорі або в законі; 5) найменша одиниця в друкарській системі мір, що дорівнює 0,376 мм; 1/48 частина друкарського квадрата (с. 539)
регенерація відроджене (с. 259)	регенерації – 1) відродження, відтворення, поновлення втраченої частини тіла, тканини, що властиве багатьом тваринам; 2) <i>переносно</i> – зміна на краще (с. 367)	регенерація – 1) <i>біол.</i> відновлення організмом втрачених частин тіла, органів, тканин і клітин; 2) <i>рад.</i> синхронне відновлення коливань проміжного контуру, яке відбувається в регенеративному приймачі і здійснюється катодною лампою з метою зменшити втрати на затухання хвиль та посилити приймання; 3) <i>тех.</i> перетворення, шляхом певних операцій, спрацьованих продуктів виробництва у вихідні продукти процесу; 4) відновлення речовини, що брала участь у хімічній реакції, в її первісному складі (с. 553)
редукція стягнене, спроваджене, зменшене, заміна (корон на сотики) (с. 259)	редукція – 1) <u>у музиці</u> – перероблення партитури для меншої кількості голосів або меншої кількості інструментів; 2) <u>в комерції</u> – зменшення цін на товари; 3) <u>в хемії</u> – виділення чистого металю з закису; 4) <u>в біології</u> – відворотний розвиток організму, спрощення складу його форм; 5) зміна звуку, втрата повноти звуку (с. 368)	редукція – 1) „відновлення”, напр. хімічний процес, що полягає у відбиранні кисню від даної речовини або в заміні кисню воднем; 2) зведення складного виробничого процесу до простішого; 3) <i>ком.</i> падіння курсу або цін; 4) <i>біол.</i> зворотний розвиток органів у бік їх спрощення; 5) <i>лінгв.</i> ослаблення артикуляції звука, напр. ненаголошених голосних у російській мові (с. 555)
сектор витинок кола (с. 274)	сектор – 1) в геометрії – частина кола, обмежена дугою та двома радіусами; 2) відділ, частина (с. 386)	сектор – 1) <i>геом.</i> частина площі криволінійної фігури, обмежена двома прямими, що виходять з однієї точки всередині фігури, і дугою між ними; 2) частина півкруглого залу, відокремлена проходом; 3) <i>військ.</i> ділянка,

		обмежена радіальними лініями, напр. <i>с. обстрілу, с. спостереження</i> ; 4) адміністративний підрозділ, великий відділ установи або організації, який об'єднує роботу менших підрозділів; 5) частина народного господарства, що виділяється за її соціальним значенням (с. 583)

1. 2. Ускладнення лексико-семантичної структури латинізмів відбувається й у напрямку формування переносних, переважно – метафоричних значень, що часто містять і конотативні семи. Такий розвиток семантичної структури характерний для слів, що у своєму прямому значенні називають особу, групу осіб. Порівняно рідше це трапляється в словах, що належать до інших тематичних груп (див. табл. 5).

Таблиця 5

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
авгур – вішун у Римлян; чоловік, що хоче уходити за віщуна (с. 3)	авгур – староримський жрець, що віщував майбутнє на пташиному льоті й співі; дуже рано авгури втратили довіру людности й тому ім'я їхнє було синонімом <u>дурисвітів, облудників</u> (с. 4)	авгур – 1) в стародавньому Римі – жрець, що тлумачив мниму волю богів по співу й польоту богів, птаховорожбит; 2)* <u>людина, яка вдає, що їй відкриті особливі таємниці; дурисвіт, шарлатан, „провісник”</u> (с. 13)
арена – місце, висипане піском, на якому відбувають перегони, забави і т. д.; місце бою або змагань, боєвище (с. 23)	арена – 1) посипане піском місце посеред амфітеатру, де колись відбувалися бої глядіаторів та інші видовища; 2) таке саме місце для вистав посеред цирку; 3) <u>життєвий шлях, кар'єра</u> ; 4) <u>взагалі – поле якоїсь діяльності, змагань, бою</u> (с. 45)	арена – 1) майданчик, посипаний піском у староримському амфітеатрі, де відбувалися бої гладіаторів та ін.; 2) місце дії в цирку; 3) * <u>поприще, місце діяльності взагалі</u> ; 4) <u>біол. а. життя</u> – сукупність усіх тих місць на земній кулі, де є сприятливі умови для існування організмів (с. 63)
бестія – звірина, дикий звір, звіряка, скотина (с. 42)	бестія – 1) тварина; 2) <u>людина із звірячими інстинктами</u> ; 3) <u>лайливо – потвора, почвара</u> (с. 66)	
когорта – у Римлян відділ піхоти, що складав ся з 3 маніпулів і 6 центурій і мав 360 людей (с. 158)	когорта – 1) десята частина римського легіону, коло 600 чол.; 2) давня назва сотні у французькій національній гвардії; 3) загін, дружина;	когорта – 1) тактична одиниця римської піхоти; 2) * <u>міцно згуртована група людей</u> (с. 320)

	4) <u>переносно</u> – група з'єднаних якоюсь ідеєю людей (с. 207)	
пульс бите крови в жилах, живчик (с. 254)	пульс – ритмічний рух стінок артерій, відчутний як биття, в деяких місцях бачений навіть оком. У здорового дорослого чоловіка частість пульсу 60-70 ударів на хвилину, у жінок – 80, у дітей – 90, у немовлят – 130; в гарячці при сильному афекті п. підноситься до 150 і більше (с. 359)	пульс – 1) ритмічні розтягання і скорочення стінок артерії, спричинювані виштовхуванням крові з серця від кожного його скорочення; 2) * <u>ритм, темп руху, життя, напр. п. громадського життя</u> (с. 539)
реакціонер – прихильник старого ладу, а противник всякого поступу (с. 257)	реакціонер – 1) прихильник старого ладу; <u>людина, що ставиться вороже до реформ, до нових порядків</u> ; 2) член реакційної партії (с. 365)	реакціонер [фр. <i>réactionnaire</i> < лат. ге... проти + <i>actio</i> дія] – прихильник або учасник політичної реакції; <u>лютий ворог прогресу (політичного, культурного, технічного), мракобіс, контрреволюціонер</u> (с. 548)

Зазвичай переносні значення з конотативним компонентом оцінності фіксують наступні словники, проте спостережено й випадки, що суперечать такій загальній тенденції (див. табл. 6). Так, зокрема, переносно-метафоричне значення для слова **рептилія** – „підла, нікчемна людина; продажна нечесна людина, що вислугується, запобігає ласки кого-небудь” – зафіксоване тільки в Сл. 1910 і в Сл. 1932; переносне значення слова **суб'єкт** – „презирлива назва для особи, яку не хочуть назвати” – тільки в Сл. 1932; переносне значення слова **регенерація** – „зміна на краще” – тільки в Сл. 1932 (Сл. 1932, с. 367)

Таблиця 6

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
рептилії плазуни; <i>о людях</i> підлі, <u>нікчемні люди</u> (с. 264)	рептилія – 1) в зоології – плазун; 2) <i>переносно</i> – продажна нечесна людина, що вислугується, запобігає ласки кого небудь (с. 373)	рептилія – <i>зоол.</i> плазун; рептилії – клас хребетних тварин, який включає ящірок, хамелеонів, змії, черепах та крокодилів (с. 564)
суб'єкт <i>в грам.</i> підмет; думаюча особа в протиставленню до предмета та річі; помічник в sklepi (с. 289)	суб'єкт – 1) особа; 2) <i>у граматиці</i> – підмет; 3) <u>презирлива назва для особи, яку не хочуть назвати</u> (с. 404)	суб'єкт – 1) пізнаюча і діюча істота, яка протистоїть зовнішньому світові, як об'єктові пізнання і діяльності; 2) логічний підмет; поняття, що становить предмет судження; 3) <i>грам.</i> підмет (с. 620)

Цікавим виглядає випадок ускладнення семантичної структури слова *абітурієнт*. В усіх словниках першої половини ХХ ст. воно зафіксоване з тим самим значенням, яке, проте, виявляється інакшим, ніж те значення, у якому це слово вживане в сучасній українській літературній, порівн.: *абітурієнт* – „матурист, ученик, що приступає до іспиту зрілості в середніх школах” (Сл. 1910, с. 1); *абітурієнт* – „випускник, учень, що закінчивши курс навчання в школі, складає іспит” (Сл. 1932, с. 2); *абітурієнт* – „той, що кінчає середню школу” (Сл. 1951, с. 10). І тільки в Сл. 1974 з’являється те значення, у якому це слово знають і вживають сучасні пересічні носії української мови – „1) випускник середнього навчального закладу; 2) вступник до вищого чи середнього спеціального навчального закладу” (Сл. 1974, с. 8). Ускладнення семантичної структури цього слова відбулося завдяки метонімічному зміщенню.

1. 3. Переінтеграція лексико-семантичної структури як супровідний процес до ускладнення відбувається в тих випадках, коли значення, що в Сл. 1910 було зафіксоване як перше, у наступних словниках фіксується на дальшому плані або ж – навпаки. Так, скажімо, перші значення слів *преса* („друкарська машинка”), *трактат* („міжнародний договір”), *транспорт* („перенесення на другу сторінку в рахівничих книжках”) майже невідомі сучасним пересічним носіям української мови. Зміни, що відбулися в значенні цих слів, закріплено в словникових дефініціях наступних словників, у яких згадані значення наведено на останньому місці або ж уже взагалі не подано (див. табл. 7).

Таблиця 7

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
дісципліна – карність, порядок; монастирські приписи; <u>поодинокі наука</u> (с. 102)	дисципліна – 1) <u>галузь наукового знання</u> ; 2) організація послуху, підтримання твердого порядку в якій небудь соціальної групі для забезпечення певних цілей (д. військова, професійна, партійна тощо); 3) <i>трудова д.</i> – завдання якої забезпечувати клясовість виробничого процесу; 4) систематичне привчання педагогічними засобами до правильної діяльності; 5) в середні віки – бичування (с. 145)	дисципліна – 1) <u>окрема галузь наукового знання</u> ; 2) обов’язкове для всіх членів даного колективу підкорення твердо встановленому порядку (с. 204)
прэса – лат. через фр. <u>друкарська машина</u> ; загал часописий, днівникарство (с. 246)	прэса , фр. – 1) журнали, газети, взагалі щоденні та періодичні видання друкованого слова; 2) всі	прэса [фр. <i>presse</i>] – сукупність періодичних видань (журнали, газети) (с. 523)

	періодичні друківані видання взяті разом; 3) передовиця або критичний коментар; 4) друкарська машинка, якою друкуються газети, журнали, книжки і т. п. (с. 345)	
трактат (міжнародний) <u>договір</u> (с. 301)	трактат – 1) <u>міжнародний договір</u> ; 2) наукова закінчена розправа на якусь певну тему (с. 431)	трактат – 1) науковий твір, що містить розгляд якого-небудь окремого питання; 2) <u>міжнародний договір</u> (с. 647)
транспорт – <u>в рахунках перенос</u> ; перевіз (товарів залізницею) (с. 302)	транспорт – 1) перевіз товарів, вантажів; 2) перевозові засоби; 3) одержана партія товарів; 4) військова валка; 5) морське судно для перевозу вояків, амуніції, вугілля тощо; 6) <u>перенесення на другу сторінку в рахівничих книжках</u> (с. 432)	транспорт – 1) в широкому розумінні – галузь матеріального виробництва, зв'язана з переміщенням знарядь і предметів праці і з пересуванням людей (т. залізничний, водний, повітряний, автомобільний та ін.); 2) перевізні засоби; 3) партія товарів, припасів, доставлена одночасно; 4) <i>військ.</i> обоз, колона перевізних засобів з продовольством, боєприпасами та іншим військовим майном; 5) <i>мор.</i> допоміжне військове судно для перевезення військ і вантажів; 6) <u>бухг. перенесення підсумку з однієї сторінки на іншу</u> (с. 648)
тріумф – урочистий в'їзд побідника, радість з перемоги (с. 303)	тріумф – 1) блискучий успіх; 2) свято з приводу перемоги або блискучого успіху на війні; 3) у давніх римлян – урочистий в'їзд воєнначальника-переможця в Рим (с. 438)	тріумф – 1) в стародавньому Римі – урочистий в'їзд полководця-переможця до столиці; 2) *торжество з нагоди перемоги або блискучого успіху; 3) *блискучий успіх (с. 655)

Переінтеграція лексико-семантичної структури може мати й незакріплений характер, унаслідок чого в наступних словниках відбуваються зворотні переміщення в порядку значень, зафіксованому попередніми словниками, як це, наприклад, виявляємо в словникових дефініціях слова *тріумф*.

1. 4. Розщеплення (розпад) багатозначного слова на два самостійні гнізда лексичних омонімів становить один із найбільш типових наслідків ускладнення та переінтеграції лексико-семантичної структури латинізмів. Розпад відбувається по лінії розмежування термінологічних значень слова, що співвідносяться, з одного боку, зі сферою природничих наук, а з іншого – зі сферами суспільно-адміністративною (як у словах *агент*, *радикал*) чи мистецькою (як у словах *серпентин*, *фокус*) (див. табл. 8).

Таблиця 8

Сл. 1910	Сл. 1932	Сл. 1951
агѐнт – посередник, що залагоджує всілякі поручені справи, справник, заступник (с. 5)	агѐнт – 1) уповноважений держави, установи, організації або й приватної особи, що виконує їхні доручення; 2) <u>чинник</u> (с. 10)	агент ¹ – 1) особа, що діє за дорученням когонебудь; уповноважений; 2) особа, група або товариство, які проводять чий-небудь ідеї; 3) <u>шпигун</u> , <u>диверсант</u> ; агент ² – у науковій термінології – діюча причина, що викликає ті чи інші явища (<u>в природі</u> , <u>в організмі людини</u> і т. п.) (с. 19)
радикал – чоловік скрайних переконань; член радикальної партії; хемічна сполука, що не дає ся дальше розложити (с. 255)	радикал – 1) прихильник корінних змін, рішучих заходів; 2) у „буржуазних” країнах – член партії (радикалів), що стоїть за корінну зміну старих порядків на нові; кращі; 3) <i>в математиці</i> – знак корінювання; 4) у <i>хемії</i> – група атомів, в молекулах хемічної сполуки, що під час різних перетворень переходить без зміни з одної сполуки в другу (с. 361)	радикал ¹ – 1) <i>мат.</i> знак дії добування кореня ($\sqrt{\quad}$); 2) <i>хім.</i> стійка група атомів у молекулі; переходить без зміни з однієї хімічної сполуки в іншу; радикал ² – член партії радикалів; радикалами називаються лівобуржуазні політичні партії, які вимагають у своїй програмі або платформі буржуазно-демократичних державних реформ, у боротьбі за проведення яких вони нерішучі і непослідовні; радикали часто змикаються з реакціонерами (с. 541)
серпентин – мінерал зеленої краски; серпентина – <u>танець на взір скрутів вужа</u> ; крива шаблока; дорога з великими закрутами (с. 277)	серпентин – 1) змійовик, мінерал зеленого кольору з темними крапинками; 2) <u>рід танцю, що нагадує рухи змії</u> ; 3) довгі стрічки з різнокольорового паперу, яким обмотують присутніх на маскараді (с. 388)	серпентин ¹ – змійовик, хризотил, темнозелений або жовто-зелений мінерал; вживається для різних виробів, для виготовлення посуду, колон, пам’ятників тощо; серпентин ² – 1) <u>танець гнучкі звивисті рухи якого</u>

		нагадують рухи змії; 2) див. <i>серпантин</i> (с. 588)
універсал – гетьманський лист до загалу (с. 305)	універсал – за давніх часів – накази та грамоти українських гетьманів та польських королів; в часі української державної незалежності (1917 – 18) – накази й постанови Центральної Ради в Києві (с. 444)	універсал – 1) <i>іст.</i> див. <i>універсали</i> ; 2) те саме, що <i>універсальний інструмент</i> ; 3) <u>людина різносторонніх спеціальностей</u> ; універсали – 1) урочисті грамоти польських королів, а також українських гетьманів у 17 ст., обнародувані до загального відома; 2) звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917 – 1918 рр. конрреволюційною українською Центральною радою, що виконувала волю німецького імперіалізму (с. 661)
фóкус – огнище; (магічна) штука, збитки (с. 313)	фокус – 1) <u>незвичайна штука, вправа, що залежить від спритності рук або знань фізичних законів</u> ; 2) у <i>фізиці</i> – точка у просторі, де збирається заломлене через оптичне скло або відсвічене від якогось кривого дзеркала проміння; 3) в <i>математиці</i> – дві точки еліпси на великій осі (с. 457)	фокус ¹ – 1) <i>фіз.</i> точка, в якій збираються відбиті сферичним дзеркалом або заломлені лінзою промені; 2) <i>мат.</i> постійна точка, віддаль якої від довільної точки даної кривої (<i>еліпса, гіперболи, параболі</i>) перебуває в постійному відношенні до віддалі тієї ж довільної точки до певної прямої, що зветься <i>директрисою</i> ; 3) <i>мед.</i> огнище хворобливого процесу в організмі; 4) <i>лінгв.</i> вимовний фокус – місце утворення мовного звука (в мовному апараті); 5) центр, зосередження, вогнище, напр., землетрусу та ін. (с. 687); фокус ² [нім. <i>Hokus pokus</i>] – 1) <u>спритний прийом, трюк, що вражає глядачів своєю позірною надприродністю</u> ; 2) <u>спритна витівка; дивацтво, каприз</u> (с. 687 – 688)

З поданих прикладів окрему увагу привертають до себе слова **радикал** та **універсал**, щодо яких спостерігаємо не лише появу гнізд лексичних омонімів, а й такі ускладнення семантичної структури, що їх можна кваліфікувати як ідеологічні конотації. Причому, посилення таких конотацій засвідчує Сл. 1951, перекладений з російської мови.

Цікаві моменти спостерігаємо й у трансформації тлумачень значення слова **універсал**, що в Сл. 1910 сформульоване дуже стисло – „гетьманський лист до загалу”. Сл. 1932 цілком умотивовано додає ще одне значення цього слова, яке відображало перебіг історичних подій на українських землях після російської буржуазної революції в лютому 1917 р. та діяльність Центральної Ради в Києві. Проте в Сл. 1951 формулювання значення слова **універсал** обтяжене негативними ідеологічними конотаціями щодо діяльності Центральної ради – її кваліфіковано як „контрреволюційну” і керовану „німецьким імперіалізмом”. До честі упорядників і редактора Сл. 1974 – і це треба підкреслити – у цьому словнику вони зняли ідеологічні конотації щодо слова **універсал** і сформулювали його значення нейтрально, подавши при цьому покликання й на польську мову: **універсал**¹ (польс. *uniwersal*, від лат. *universalis* – загальний) – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, що його видавали в 17 – 18 ст. у феодальній Польщі король, а на Україні – гетьман; **універсал**² – (від лат. *universalis* – загальний) – людина, що має різносторонні знання, навички (Сл. 1974, с. 690).

Отже, зіставно-порівняльний аналіз словникових дефініцій латинізмів, уміщених в реєстрах українських словників слів іншомовного походження, що вийшли друком у першій половині ХХ ст., засвідчує активні семантичні процеси та трансформації лексико-семантичної структури латинізмів. Зміни ці мають переважно об’єктивний характер і зумовлені розширенням номінативних функцій латинізмів синхронно з розвитком науково-технічного прогресу, виробничих технологій, виробничих та суспільно-політичних відносин тощо. Ускладнення та переінтеграція семантичної структури латинізмів відображає збагачення термінологічних полів, у яких виявляється їх нова номінативна запотребованість, з чого постають і нові завдання для сучасної української лексикографії.

Література

Гриценко 1999 – Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам’яток кінця ХVI – ХVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.15. „Загальне мовознавство” / С. П. Гриценко. – К., 1999. – 20 с.; **Історія 1983** – Історія української мови. Лексика і фразеологія / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1983. – 739 с.; **Курс 1958** – Курс історії української

літературної мови. – Т. 1. Дожовтневий період / ред. І. К. Білодід ; відп. ред. К. К. Цілуйко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 592 с.; **Мрозіцька 2002** – Мрозіцька Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 15 „Загальне мовознавство” / Л. Мрозіцька. – К., 2002. – 18 с.; **Ткач 2010** – Ткач Л. „Словар чужих слів” Зенона Кузеля і Миколи Чайковського як пам’ятка української лексикографії (до сторіччя першого видання) / Л. О. Ткач // *Лінгвістика* : зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 1. – С. 40 – 54; **Тур 2009** – Тур О. М. Роль латинських запозичень у формуванні української термінології землеустрою та кадастру / Оксана Тур // *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. „Лінгвістика”*. – Вип. ІХ. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – С. 116 – 119; **Черкез 2006** – Черкез І. Б. Іншомовна лексика латинського походження в українському епістолярії кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до проблеми дослідження соціолекту інтелігенції) / Інна Черкез // *Наук. зап. НАУКМА.* : зб. наук. пр. / відп. ред. В. С. Брюховецький. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2006. – Т. 60 : Філологічні науки. – С. 42 – 49.

Джерела

Сл. 1910 – Словар чужих слів (12. 000 слів чужого походження в українській мові) / зібрали Зенон Кузеля, Микола Чайковський ; зредагував Зенон Кузеля. – Чернівці : друк. то-ва „Руска Рада”. – 1910. – 332 с.; **Сл. 1932** – Словник чужомовних слів / упоряд. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. – репринт з 2-го перероб. вид. 1955 р. – К. : Музей Івана Гончара, вид. фірма „Родовід”, 1966. – 535 с.; **Сл. 1951** – Словник іншомовних слів / під ред. І. В. Льохіна і проф. Ф. М. Петрова ; перекл. з рос. 3-го випр. і доп. вид. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1951. – 762 с.; **Сл. 1974** – Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. Акад. наук Української РСР. – 1974. – 776 с.

Ткач Л. О., Кацімон О. А. Семантична структура латинізмів в українських словниках слів іншомовного походження, виданих у першій половині ХХ ст.: історичні та сучасні аспекти

У статті проаналізовано зміни в семантичній структурі запозичень-латинізмів, що зафіксовані в українських словниках слів іншомовного походження, виданих у першій половині ХХ ст. Виявлено, що в процесі функціонування латинізмів відбувається ускладнення та переінтеграція їхньої семантичної структури.

Ключові слова: лексичне значення слова, семасіологія, семантична структура, латинізми, слова іншомовного походження.

Ткач Л. А., Кацімон О. А. Семантична структура латинізмів в українських словарях слів іноязычного походження, виданих в першій половині ХХ в.: історичні і сучасні аспекти

В статті проаналізовано зміни в семантичній структурі заїмствованих-латинізмів, зафіксованих в українських словарях слів іноязычного походження, виданих в першій половині ХХ в. Установлено, що в процесі функціонування латинізмів відбувається ускладнення, спрощення та зміна семантичної структури.

Ключові слова: лексичне значення слова, семасіологія, семантична структура, латинізми, слова іноязычного походження.

Tkach L. O., Katsimon O. A. Semantic structure of Latinisms in Ukrainian dictionaries of words of foreign origin, published in the first part of XX century: historical and modern aspects

The article contains analysis of changes in semantic structure of words of Latin origin, which are mentioned in Ukrainian dictionaries of words of foreign origin, published in XX century. It was discovered, that in the process of Latinism development the complication, simplification and change of the semantic structure take place.

Key words: lexical meaning of the word, Semasiology, semantic structure, Latinisms, words of foreign origin.

Л. О. Ткач, І. В. Марко (Чернівці)

УДК 811.161.2'246

**ЯВИЩА МОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ ЯК ОЗНАКА
ТЕКСТІВ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
кінець ХІХ – початку ХХ ст.**

Завдяки результатам новітніх досліджень розвитку української літературної мови в період кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна констатувати, що для цього періоду характерний інтенсивний пошук шляхів і засобів стилістичного збагачення мови, осмислення та узгодження культурно-писемних традицій, двох тогочасних узусів літературної мови – західноукраїнського (галицько-буковинського) та східноукраїнського. Письменники й мовознавці дискутували над проблемами діалектно-територіальної розмаїтості української мови, засвоєння в систему літературної мови чи вилучення з неї запозичень з німецької, польської, російської, інших мов. Ґрунтовний аналіз процесів формування лексичного фонду літературної мови, вживаної на

західноукраїнських теренах, здійснили свого часу М. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1963; Жовтобрюх 1970], О. Муромцева [Муромцева 1985].

Системне вивчення текстових джерел української мови, що виходили друком в Галичині й на Буковині від другої половини ХІХ й упродовж початку ХХ ст., розпочалося з часу проголошення державної незалежності України. Відтоді помітно зросла кількість праць, у яких висвітлено особливості формування західноукраїнського культурного середовища в часи Австро-Угорщини та проблеми становлення західноукраїнської мовно-літературної практики. Дослідивши стан і статус української мови в галицько-буковинському середовищі й порівнявши загальну картину мовної ситуації на півавстрійській та півросійській частинах України, Ю. Шевельов писав: „Контраст дійсно вражав. Коли ж прикласти абсолютну мірку, то виявиться, що стан української мови в Галичині був вельми далекий від нормального стану мови, яку підтримує й охороняє держава” [Шевельов 1998: 20], та все ж тут, на відміну від Росії, мова не була усунута з громадського життя. Г. Бідер зазначав, зокрема, що „визнання українців за рівноправну етнічну групу дозволило їм брати участь у політичному житті й мати можливості культурного розвитку” [Бідер 1997: 24]. Завдяки тому, що законодавчо українська мова набула статусу однієї з краєвих мов (це було зафіксовано статтею 19-ою конституції Австро-Угорщини), носії української мови в Галичині й на Буковині мала змогу послуговуватися своєю рідною мовою в різноманітних сферах суспільного життя. Попри той соціальний тиск, якого українська мова зазнавала з боку мов німецької та польської – соціально більш престижних і стилістично більш вироблених, усе ж саме в галицько-буковинському комунікативному середовищі формувалася громадський запит на тексти, які б відображали функціонування української мови в адміністративній, громадсько-політичній, церковній, фінансово-економічній, науковій, технічній, культурно-освітній, приватній сферах тощо.

У згаданий період Галичина, як і Буковина, виконувала роль своєї „мовної лабораторії, по-старому користуючись мовними здобутками всіх земель України” [Шевельов 2003: 50]. У багатомовному середовищі Галичини й Буковини ктивними були й інтерферентні процеси, адже інтерференція, як відомо, „належить до звичайних явищ розвитку переважної більшості мов, особливо у порубіжних областях, де інтенсивність міжмовних контактів посилюється” [Масенко 1999: 26].

Причини й наслідки міжмовної взаємодії, що відбувалася в західноукраїнському мовно-культурному просторі від другої половини ХІХ й на початку ХХ ст., мають типологічні ознаки, описані щодо подібних періодів в історії інших літературних мов. Так, зокрема, на формування й становлення зразка російської мови як мови освічених верств ХVІІІ ст. вплинули процеси усного запозичення й засвоєння запозиченого слова в розмовно-побутовій і розмовно-професійній сферах

мовлення. Ці процеси були невичерпним джерелом семантичних зближень одиниць різних мов та новацій, спричинених тенденцією контрномінації засобами рідної мови: „Автори їх у більшості анонімні, а самі факти мовної творчості, імпульси яких перебувають у сфері чужомовності, далеко не завжди віддільні від фактів розвитку, пов'язаного з внутрішніми відносинами в лексичній системі” [Биржакова, Войнова, Кутина 1972: 293].

Подібну думку висловлював і Ю. Жлуктенко. Аналізуючи факти українсько-англійських мовних взаємин, він підкреслював, що кожна з мов протягом усієї своєї історії „взаємодіє з рядом інших мов, зазнає сама впливу і, у свою чергу, впливає на інші мови. Тому не можна собі уявити вичерпного вивчення конкретної мовної системи, при якому б не бралися до уваги її відносини з іншими аналогічними системами. Поряд із змінами в мові, що відбуваються за законами її внутрішнього розвитку, в ній завжди мають місце також зміни під впливом зовнішніх факторів” [Жлуктенко 1964: 9]. Ю. Жлуктенко висловив також слушну думку про те, що інтерферентні явища можна досліджувати не лише в живому мовленні двомовних груп, а за літературними джерелами та писемними пам'ятками” [Жлуктенко 1964: 17].

Друкованих джерел, виданих у Галичині й на Буковині часів Австро-Угорщини, збереглося чимало. Це і періодичні видання, і термінологічні двомовні словники, і популярні брошури, і тексти художнього стилю, проте переважна частина цих джерел і досі залишається маловивченою. Дослідивши галицькі правничі словники другої половини XIX ст., Н. Трач виявила, що всі вони „вказують на тенденцію до побудови термінології на народнорозмовній основі з домішками лексичних запозичень (з польської, німецької мов), поміркованим використанням інтернаціоналізмів” [Трач 2009: 13 – 14]. Типову для західноукраїнського середовища термінологічну лексику яскраво відображено в белетристичній, публіцистичній та науковій спадщині І. Франка, а його повість „Перехресні стежки” свого часу стала одним із джерел для великоукраїнських академічних правничих термінографічних видань [Трач 2009: 14].

У працях Г. Бідера [Бідер 1997], М. Мозера [Мозер 2008] наведено переконливі аргументи щодо доцільності залучення текстів західноукраїнських періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. як джерельної бази для вивчення зразків офіційно-ділового стилю. Основним періодичним виданням, у якому публікували правові акти й офіційні документи, що регулювали всі сфери суспільного та політичного життя Галичини й коронного краю Буковина, був „Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в державній раді”, що виходив окремими збірниками. Саме з виданням цих збірників законів пов'язуємо початки офіційно-ділового стилю української мови на

західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. [докладніше див.: Марко 2010].

Тексти офіційно-ділового тематичного спрямування, представлені у „Вісниках...”, становлять такий тип писемних пам’яток, за якими можна виявити два основні типи інтерференції, визначені Ю. Жлуктенком: 1) запозичення, або перенесення, мовних елементів; 2) міжмовні ототожнення [Жлуктенко 1964: 14], адже „Вісники...” мали кілька мовних версій – німецьку та ще на дев’ятьох мовах (італійську, польську, румунську, угорську, українську, сербську, словенську, хорватську, чеську). Процес перекладу документів активізував у свідомості перекладачів, а також користувачів типові механізми інтерференції, які накладалися на традиційні чинники мовної взаємодії – культурні, психолінгвальні та суто лінгвальні.

Для західноукраїнського мовно-культурного середовища одним із таких чинників був вплив польської мови. Традиційно, ще з часів Речі Посполитої, саме польська мова була мовою-посередником у засвоєнні в українську мову латинізмів, а в XIX ст. таку роль виконувала й німецька мова. За спостереженнями Ф. Ткача, одного з перших дослідників мови універсалів українських гетьманів, уживання в універсалах чужомовних термінів, серед них і полонізмів, було зумовлене не браком в українській мові слів для називання відповідних понять, а традицією використання чужомовних слів у літературній мові, зокрема в діловому стилі [Ткач 1958: 213]. Міжмовні ототожнення, завдяки яким з’являлися семантичні кальки, були характерні й для ділової писемності Московського царства часів царя Івана Грозного. Н. Романова дослідила, що джерелом семантичних перенесень (умовних семантичних кальок) на рівні структурно однотипних віддієслівних іменників російської мови могли бути як польська, так і українська форма [Романова 1985: 116 – 119].

Отже, досліджувані текстові джерела кінця XIX – початку XX ст. засвідчують збереження багатьох мовних засобів, засвоєних у попередні історичні періоди під впливом кількасотлітніх українсько-польських контактів. Тривала двомовність українських освічених верств сприяла закріпленню в українській мові спільного з польською мовою шару одиниць офіційно-ділового стилю, серед яких було чимало латинізмів, напр.: *амортизація* – *n. amortyzacja* – відшкодовування, погашення, амортизація; *виборча ординація* – *n. ordynacja wyborcza* – положення про вибори; *ек(з)секуція* – *n. egzekucja* – виконання судового присуду (розпорядження) з вилучення майна; *скрипті* – *n. skrypt* – розписка.

Особливість досліджуваного періоду полягає в тому, що латинізми, уживані в текстах офіційно-ділового стилю, виявляють значно вищий ступінь засвоєння в тогочасному писемному зразку української мови й утворюють цілі гнізда спільнокореневих слів, напр.:

адопція („усиновлення”), **адопційний** (адопційний договір „договір усиновлення”), **адоптовати** („усиновити”), **адоптанок** („усиновлена дитина”), **адоптуючий** („той, хто всиновлює”; *адоптуючий батько*);

аліментация („грошова допомога на утримання сім’ї, призначена урядом на випадок безробіття (звільнення з посади”), **аліменти** („грошове утримання на дитину”), **аліментоємець** („дитина, яка отримує аліменти”);

амортизация („відшкодування”), **амортизаційний** (*амортизаційна квота* „грошова частка, відсоток, що припадає до відшкодування”), **амортизоване** („відшкодування амортизаційних витрат”);

асекурація („забезпечення, страхування майна від нещасних випадків”), **асекураційний** („страховий”); **асекурувати** („забезпечувати майно від нещасних випадків”), **заасекурувати** („забезпечити майно від нещасних випадків”), **заасекуроване** („забезпечення майна від нещасних випадків”);

екс(з)екуци(і)я („виконання судового присуду; покарання”), **екзекуційний** („виконавчий”; *екзекуційне поступоване* „здійснення, виконання судового присуду”), **ексеквуватися** („виконуватися, чинитися”), **ексеквальний** („чинний”), **ексеквальність** („чинність, правочинність”), **екзекутива** („виконавчий орган”; *краєва екзекутива* „краєвий виконавчий орган”);

інтервенц(и)ія („втручання (у справу), клопотання, посередництво в справі”; *інтервенція суду* „судове втручання”), **інтервеніювати** („втручатися у справу”), **інтервенієнт** („посередник у справі”);

інтерпеляци(і)я („депутатський запит до уряду, офіційно оголошений під час парламентських засідань”), **інтерпелювати** („подавати депутатський запит”), **інтерпелянт** („подавач інтерпеляції”);

концеси(і)я („дозвіл, згода; договір на довготермінову оренду державного підприємства або якої-небудь галузі приватним особам з умовою частину прибутків відрахувати державі”), **концесійний** („дозвільний”; *концесійна грамота* „угода про дозвіл”), **концесіоноване** („дозвіл”), **концесіонований** („дозволений; який відбувається за дозволом”), **концесіонарка** („установа, що надає дозвіл”), **цесия** („поступка щодо боргу; сплата боргу іншою особою за обопільною згодою з боржником”), **цесіонар** („особа, що дає згоду на те, щоб перейняти на себе боргові зобов’язання іншої особи”);

легітима („право на щось”), **легітимація** („посвідчення особи”), **легітимаційний** (*легітимаційна карта* „посвідчення особи”), **легітимуватися** („посвідчувати свою особу”), **вилегітимуватися** („посвідчити свою особу”), **легітимований** („законний, повноправний”; *легітимована дитина*);

лі(ї)цитаці(ї)я („аукціон, прилюдний розпродаж майна боржника”), **ліцитаційний** (*ліцитаційна продажа; ліцитаційні услівя*), **ліцитувати** („забирати майно боржника на ліцитацію через несплату податків”), **ліцитант** („особа, яка бере участь в ліцитації”), **реліцитація** („повторний аукціон, прилюдний розпродаж з оцінкою в половину вартості майна”);

льокації („уміщення вкладення коштів, капіталу тощо”), **льокаційний** (*льокаційні папери „цінні папери”*), **льокувати** („уміщувати, вкладати кошти, капітал тощо”);

провізори(ї)я (тимчасовий, остаточно не визначений стан”), **провізоричний**, **провізорияльний** („тимчасовий; попередній”), **провізорично** („тимчасово; попередньо”);

репробата, репробация („повторне складання державного іспиту”), **репробований**, **субст.** („студент, який має повторно складати іспит”), **репробовано** („відправлено на повторне складання іспиту”).

Взаємини української й польської мов у сферах адміністрування, правових і майнових стосунків давнішого часу внаслідок тривалого дотичного розвитку цих двох мов сприяли виробленню спільного шару одиниць офіційно-ділового стилю на базі дієслів спільнослов'янського фонду (й відповідно – віддієслівних іменників), напр.: **виєднати** – *n. wyjednać* – домогтися, виклопотати; **виказати ся** – *n. wykażać się* – прозвітувати; **виказ** – *n. wykaz* – звіт про фінансову діяльність; **виповідженє паїв** – *n. wypowiedzenie* – попередження, висловлення, оголошення про намір забрати з ощадної каси свої кошти; **виточити** – *n. wytoczyć* – піддати судовому розглядові; **дорада** – *n. dorada* – порада, консультація; **доходженє** – *n. dochodzenie* – слідство, розслідування; **забирати голос** – *n. zabrać głos* – узяти слово; **зав'язати збори** – *n. zawiązać* – закрити збори; **зажаленє** – *n. zażalenie* – скарга, офіційна заява; **заіменувати** – *n. mianować na stanowisko* – призначити на посаду; **заягати з виплатою** – *n. zalegać z wypłatą* – не виплачувати вчасно, задавнювати виплату; **затягнути позичку** – *n. zaciągnąć pożyczkę* – узяти позику; **обрада** – *n. obrada* – нарада, засідання, обговорення; **отвирати збір** – *n. otworzyć posiedzenie* – розпочати засідання; **перепровадити** – *n. przeprowadzić* – провести, здійснити, виконати; **побирати** – *n. pobierać* – 1) брати, одержувати, 2) стягувати (мити тощо); **понерти** – *n. popierać* – підтримувати; **потягати до відповіді** – *n. pociągać do odpowiedzialności* – притягати до відповідальності); **предкладати** – *n. przedkładać* – подавати, пропонувати до ухвали, для розгляду (проект, статут тощо); **справозданє** – *n. sprawozdanie* – звіт; **увзгляднити** – *n. uwzględnić* – урахувати, узяти до уваги, задовольнити прохання тощо.

У досліджуваній період офіційно-ділова термінологія дедалі більше спирається на дієслова, іменники, прикметники, утворені на базі питомих коренів, і ці процеси типологічно подібні як в українській, так і в польській мовах. Термінологічна лексика, представлена в галицьких та

буковинських джерелах кінця XIX – початку XX ст., формується на основі питомих ресурсів української мови. Гнізда спільнокоренових слів-термінів за кількістю похідних, що входять до того самого гнізда, помітно переважають гнізда латинізмів, напр.:

в'язба, в'язьба („ув'язнення”), **в'язненє** („утримання в ув'язненні”), **в'язниця** („в'язниця”; *дожизнена в'язниця* „довічне ув'язнення”), **в'язничний** (*в'язнична кара* „покарання позбавленням волі”);

діло („справа”), **діловий** (*ділова залога* (*кавця*) „завдаток”), **діловодець** („посадова особа, яка веде справи”), **ділокруг** („обсяг, сфера діяльності”), **діланє** („дія, діяльність”);

довг („належне до сплати; борг”), **довговий** (*довгові рати* „частки боргу”), **довжний** („борговий”), **довжник** („боржник”), **задовжений** („такий, що має великі борги; обтяжений боргами”), **задовженє** („заборгованість”);

дораджувати, дорадити („консультувати”), **дорадник** („консультант”; *дорадник правний* „юрист-консультант”), **дорадчий** (*дорадчий голос*);

доставляти, доставити („постачати”), **достав, ч. р. і достава, ж. р., доставка** („постачання”), **доставець** („постачальник”);

іменувати, заімено(у)вати („призначити на посаду”), **заіменованій** („призначений на посаду”), **іменованє, заіменованє** („призначення на посаду”);

завідувати („керувати, розпоряджатися”; *завідувати маєтком громадским*), **завідованє** („право розпоряджатися”; *завідованє примусове* „набуття права розпоряджатися майном шляхом позбавлення майна іншої особи в судовому порядку”), **завідатель, завідовник** („завідувач, керівник”), **провідувати** („перевіряти”), **прівіди** („перевірка, ревізія”; *перевести прівіди* „провести перевірку”);

залягати з чим („вчасно не сплачувати, не виплачувати (що)”); **залягати з платою** „вчасно не сплачувати”), **залягаючий** („вчасно не сплачений”; *залягаючі банкові домаганя* „банківська заборгованість, не сплачена вчасно”), **залеглий** („не сплачений вчасно, заборгований”; *залегла належитість* „заборгованість”), **залеглість** („заборгованість”);

зарядити що („розпорядитися, видати розпорядження про проведення чогось”; *зарядити вибори, зарядити вильосованє, зарядити дебату*), **заряд** („керівництво”; *бути під зарядом* „бути під керівництвом”), **зарядженє** („розпорядження”), **зарядничий** („розпорядчий”; *зарядничий уряд* „розпорядчий орган”), **запорядити** („віддати розпорядження, ухвалити”), **запоряд** („ухвала, рішення”; *запоряди суду* „ухвали, рішення суду”);

застановлювати, застановити („зупиняти, призупиняти”; *застановити виконанє ухвали; застановити виплату; застановлено роботу*), **застанова** („призупинення дії (чогось)”), **застановити ся над чим** („взяти до уваги, докладно обміркувати щось”);

кара („стягнення, штраф”), **карати** („піддавати стягненню”; *карати грішми* „штрафувати”), **карний** („такий, що тягне за собою покарання”; *карний присуд*), **каригідний** („такий, що підлягає покаранню”), **карідостойний** („такий, що підлягає покаранню; карний”; *карідостойне діланє* „правопорушення”);

право, правіж („захист у суді своїх прав”), **правний** („правовий”; *правні акти; правні інтереси; правні взаємини; правний наслідок загаєня речинця* „правова відповідальність за запізнення сплати”), **правничий** (*практикант правничий*), **правоважний** (*правоважна ухвала*), **правосильний** (*правосильний присуд*), **правосильність** (*правосильність вироку, присяги*), **правотворний** (*правотворний характер аднотаций*), **рівноуправненє** (*рівноуправненє краєвих мов*), **неправно** (*гроші видані неправно*), **управнений** (*управнений до закладаня філій і агенцій*);

ручити за що („ручатися, запевнювати свою відповідальність за дотримання чогось”; *ручити за всі зобовязаня*), **ручитель** („поручитель”), **ручебний** („запевнений, запоручений”; *ручебний обов’язок* (*порука*), **відпоручити** („відрядити, наділивши повноваженнями для виконання чогось”), **відпоручинець, відпоручник** („уповноважена особа”), **відручний** („гарантійний”, *відручне письмо* „гарантійний лист”), **власноручний** (*власноручний підпис*), **врученє** (*врученє квіту*), **запорука** (забезпека, гарантія), **дорученє** (*доконувати дорученє* „виконувати доручення”), **запоручити** („забезпечити, гарантувати”), **запоручений** („забезпечений, гарантований”; *запоручений постановами*), **порученець** („той, хто дає поруку, запевнення, гарантує дотримання чогось”), **припоручений** („рекомендований”; *припоручена кандидатура*);

справуватися („виконувати обов’язки, передбачені відповідною посадою”), **справний** („відповідний до посадових обов’язків”; *справне поступованє*) **справник** („службовець, який керує веденням справ”), **справованє** („виконання обов’язків”; *справованє уряду* „виконання обов’язків, передбачених відповідною посадою”), **справозданє** („звіт”; *справозданє касове* „звіт про діяльність каси”), **справоздавець** („особа, що подає звіт про діяльність”);

убігатися о що („клопотатися (про що)”; *убігати ся о місце* „клопотатися про вакантне місце, посаду”), **убігатель** („подавач клопотання, претендент на зайняття посади, отримання стипендії тощо”), **убігаючийся** (той, хто подає клопотання в офіційну установу; *убігаючий ся о позичку* „той, хто подає клопотання на одержання позики, кредиту”).

Високу продуктивність у текстах досліджуваних джерел мають іменники середнього роду із суфіксом **-ан(є)**, уживані для називання абстрактної, предметної дії. Значна частина таких іменників становить гібридні утворення, в основі яких поєднано твірні основи адаптованих дієслів латинської чи німецької мов та слов’янський іменниковий суфікс, напр.: *акцептованє, амортизованє, арештованє,*

асигноване, вербоване, вильосоване, вінкульоване, девінкульоване, есконтоване, заасекуроване, нотоване, обраховане, пропонуване, реалізоване, сконстатоване, умотивоване, уніформоване, фальшоване тощо. У західноукраїнському варіанті літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. іменники згаданого словотвірного типу були вживані паралельно з відповідними іменниками польської мови, напр.: *відшкодоване* – п. *odszkodowanie* – відшкодування збитків, компенсація; *льосоване* – п. *losowanie* – жеребкування; *розпарцельоване* – п. *rozparcelowanie* – парцеляція, нарізання землі невеликими ділянками. Чимало іменників з абстрактним значенням дії утворювалося й від дієслів спільнослов'янського фонду, напр.: *відрочене* – п. *odroczenie* – відстрочка; *візване* – п. *wezwanie* – заклик, порівн. рос. *воззвание* – відозва; *зажалене* – п. *zazalenie* – скарга, офіційна заява; *оречене* – п. *orzeczenie* – розпорядження, постанова; *поступоване* – п. *postępowanie* – судовий процес; *упімнене* – п. *upomnienie* – нагадування про обов'язковість виконання чогось; *урядоване* – п. *urzędowanie* – виконання посадових обов'язків та ін. В окремих випадках фіксуємо й опозитивні за формою до польської мови іменники, кальковані з російської мови, напр.: *виобразоване* – порівн. рос. *образование* – п. *wykształcenie* – освіта, навчання; *основане* – рос. *основание* – п. *założenie* – заснування, започаткування.

Вплив польської мови, зумовлений співтериторіальними тенденціями розвитку української мови на західноукраїнських землях, виявлявся передусім у семантичному калькуванні, оскільки основи слів і висловів польської мови були зрозумілі й для носіїв української мови. Особливістю семантичних кальок є проникнення їх „в лексико-семантичну структуру питомого слова тієї мови, яка засвоює (запозичує) переносні значення чужомовного слова на асоціативній основі прямого денотативного значення слів-корелятивів мов взаємного контактування” [Ткач 2000: 88]. Цей процес був підкріплений тривалою традицією вживання польської та німецької мов у сфері офіційно-адміністративних стосунків, а українсько-польська та українсько-німецька двомовність західноукраїнської освіченої верстви формували такий мовний ґрунт, завдяки якому чимало лексичних елементів української мови з'являлися як поморфемний переклад польськомовних та німецькомовних зразків.

Вплив німецької мови виявлявся переважно на рівні дієслівних значень, унаслідок чого в західноукраїнських текстах кінця ХІХ – початку ХХ ст. було чимало семантичних дієслівних кальок, напр.: *заложити касу пожичкову* – нім. *den Grundstein legen* – закладати, започатковувати; *уділюванє пожичок* – надання кредитів – нім. *erteilen* – давати поради, уроки, викладати, *teilen* – ділити; *розписати конкурс* – оголосити конкурс – нім. *eine Stelle ausschreiben* – оголосити конкурс; *відтягати ся від шарварку* – ухилятися від громадського обов'язку ремонтувати дороги тощо (*перен.* нім. *sich entziehen* – ухилятися);

підпирати читальню – підтримувати читальню (нім. *unterstützen* – підтримати ідею, кандидатуру) та ін.

Лексичних запозичень з польської та німецької мов у досліджуваних текстових джерелах порівняно небагато й вони постають як словотвірні й морфологічно адаптовані до української мови, напр.: *виприх* „дублікат ключів; відмичка”; *цло* „мити” (*вільно від цла* „без мита”; *заплата цла*), *цловий* „митний” (*уряд цловий*; *цлова експозитура* „митна інформаційна служба”; *цлова лінія* „митниця”; *цлова оплата* „митний збір”; *цлова ревізія* „митний контроль”; *цлова тарифа* „митний тариф”; *цлове тарифованє* „визначення митних тарифів”; *цлове управненє* „повноваження зі збирання мита”), *оцлинювати* „накладати митний збір”, *оцлиненє* „накладення мита”; *цофнути* „взяти назад, відкликати (подання, заяву тощо)”; *шацунковий* „оцінковий, оцінний, оцінювальний” (*шацункова вартість*; *шацункова комісія*), *ошацованє* „оцінка” та ін.

Дуже помітними елементами досліджуваних текстів є кальки з російської мови (хоч не можна виключити впливу й церковнослов'янської мови, проте наразі немає способу ці впливи розмежувати), серед яких найбільш вирізняються:

1) назви осіб, утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса *-тель*: *надзиратель* (< рос. *надзиратель*) – наглядач; *обвинитель* (< рос. *обвинитель*) – обвинувачувач; *основатель* (< рос. *основатель*) – засновник; *податель* (< рос. *податель*) – подавач; *послідуватель* (< рос. *последователь*) – послідовник; *предсідатель* (< рос. *председатель*) – голова;

2) іменники на позначення абстрактних понять: *возворот* „відновлення попереднього стану” (< рос. *возврат*); *повне достотворенє* (< рос. *полное удовлетворение*); *зведеництво* „звідництво” (< рос. *сводничество*); *мнінє* „думка” (< рос. *мнение*), *спонизити во мніню* (< рос. *унизить во мнении*); *послідство* „наслідок” (< рос. *последствие*); *предложенє* „подання, пропозиція” (< рос. *предложение*); *представительство* „представництво” (< рос. *представительство*), *совершенє* „вчинення дії” (< рос. *совершение*); *уплив* „закінчення терміну дії” (< рос. *истечение*); *услівє* „умова” (< рос. *условие*);

3) вторинні прийменники: *вслідствє* „внаслідок” (< рос. *вследствие*); *перед упливом* „перед закінченням терміну” (< рос. *перед истечением*), *по упливі* „із закінченням терміну” (< рос. *по истечении*);

4) дієслова з префіксом *пред-*, *предо-*: *предкладати* (< рос. *предлагать*) – подавати, пропонувати до ухвали, для розгляду (документ, проект тощо); *предкладатися* (< рос. *предлагаться*) – пропонуватися, подаватися до ухвали; *предложити* (< рос. *предлагаться*) – подати, запропонувати для розгляду, ухвали;

предподати (< рос. *предоставить*) – подати, надати; **предподаний** (< рос. *предоставленный*) – поданий, наданий; **предподано** (< рос. *предоставлено*) – подано, надано; **представити** (< рос. *представить*) – подати відомості; **представлятися** (< рос. *представляться*) – зареєструватися; заявити про своє прибуття на місце проходження військової служби;

5) дієприкметникові форми: **ваготіючий**, **тяготіючий** (рос. *тяготеющий*); **виобразованийий** „освічений, фахово підготовлений” (< рос. *образованный*); **надзираючий** (< рос. *надзирающий*); **настигаючий** (< рос. *настигающий*); **недвижимий** (< рос. *недвижимый*); **непредвиджений** (< рос. *непредвидимый*); **непродовжимий** (< рос. *непродолжимый*), **осушуваний** (< рос. *осушаемый*), **предвижнений** „передбачений” (< рос. *предвиденный*); **слідуючий** (< рос. *следующий*), **текучий** (< рос. *текущий*).

Уживання дієприкметників активного стану (форма яких характерна для староукраїнської книжної мови й не характерна для сучасної української літературної мови) могло підтримуватися не лише впливом книжної традиції, а й російської та польської мов. Серед дієприкметників фіксуємо утворення як із праслов'янськими коренями, так і з коренями латинського походження, напр.: *адоптуючий*, *вбезпечаючий*, *виконуючий*, *випереджаючий*, *виповідаючий*, *виступаючий*, *доповняючий*, *дотикаючий*, *експльодуючий*, *караючий*, *лишаючий*, *надаючий ся*, *обовязуючий*, *призволяючий*, *рішаючий*, *розв'язуючий*, *сومهжуючий*, *треваючий*, *убігаючий*, *управляючий*, *уступаючий*.

Висвітлюючи головні процеси взаємодії української мови з іншими мовами в західноукраїнському середовищі кінця XIX – початку XX ст., не можна залишити поза увагою й таку помітну тенденцію, як намагання творити прозорі терміни на питомій основі – чи то шляхом калькування, чи то завдяки семантичним і лексичним інноваціям. Таку тенденцію виразно виявляють терміни, на місці яких у сучасній українській літературній мові частіше уживають латинізм або ж германізм, напр.: **відпис** – копія, **згідність відписів** – ідентичність копій; **грошеві дієства** – фінансові операції; **живчик** – пульс; **добромніє** – експертна оцінка, експертиза (*засягнути добромніє заприсяжених знатоків письма*; *правниче добромніє* – юридична експертиза); **знавець**, **знаток** – експерт (*знаток присудовий* – судовий експерт), **знавство** – фах; **копальний олій** – нафта; **настоя** – інстанція (*перша настоя* – перша інстанція; *висша настоя* – вища інстанція; *скарбова власть першої настої*); **нічевити** – скасовувати, анульовувати (*нічевити впередний вирок*; *не нічевити набутого вже посіданя*), **знічвленє** – скасування, анулювання; **первопис**, ч.р.і **первопись**, ж.р. – оригінал; **печатня** – друкарня; **підустанова** – субституція; **підпомога** – дотація; **подорожний клунок** – багаж; **пожива** – продукти харчування; **поука** – інструкція (*службова поука*); **пред'уклад** – прелімінар; **провірник** – ревізор; **промір** – діаметр;

рівноважник – еквівалент; *рух прогульковий* – туристичний рух; *сикавка* – помпа; *скороток* – біцикль, велосипед; *спочисл* – компенсація; *судебність* – юрисдикція; *світлопись* – фотографія; *станопись* – статистика.

Західноукраїнські тексти офіційно-ділового стилю вирізняються ще й такою рисою, як послідовне застосування особливого прийому семантичної співвіднесеності термінів – глосування. У досліджуваних текстах спостерігаємо такі явища, як:

1) синонімія двох термінів, з яких термін іншомовного походження наявна в основній позиції тексту, а другий термін, утворений на питомій основі, – у допоміжній позиції (у дужках), напр.: *агент (справник)* – виконавець; *адміністратор (завідувач)* – завідувач поштової установи; *адміністрація (управа)*; *екзекуція (присяжня)* – виконання судового присуду; *електричність (громовина)* – електроенергія; *консигнація (спис)* – супровідний опис документів; *легітимуватися (виказувати)* – посвідчувати особу; *маніпуляція (діловодство)*; *нострифікація (вдомашенє)* – визнання дійсним; *регрес (зворотя)* – повернення грошей; *рецепіс (посьвідка)* – розписка про отримання рекомендованого листа; *рубрум (напис)* – напис у кінці або на початку подання до суду, де вказано назву інстанції, куди, хто подає і короткий зміст документа; *фіскус (засідатель)* – державний скарбник; *цесія (уступка)* – сплата боргу іншою особою за обопільною згодою з боржником;

2) синонімія двох термінів, з яких термін, утворений на питомій основі, наявна в основній позиції, а термін іншомовного походження – у допоміжній: *відсоток (процент)*; *готівка (сальдо)*; *гріш (валюта)*; *діловодство (маніпуляція)*; *жереб (льос)* – жеребкування; *задержанє (ретенція)* – збереження, залишення; *залога (гарнізон)* – команда, загін військових; *залога (кавція)* – завдаток; *запорука (евікція)*; *збір (колегії)*; *змінка (вексель)* – цінний папір (вексель), який замінює готівку; *істина (капітал)* – капітал, грошовий актив; *набір (фракт)* – вантаж; *означенє (сигнатура)* – шифр; *оповіщенє (едикт)* – оповіщення судове про сплату векселевих зобов'язань; *первопис (оригінал)* – оригінал; *перєсємець (цесійонар)* – особа, що приймає боргові зобов'язання на себе від боржника; *переказ (асигнація)* – перенесення боргу з однієї особи на іншу, яка була поручителем; *переказ (шєк)* – грошовий переказ; *переказатель (асигнант)* – первісний боржник; *переказоємець (асигнатар)* – переказоємець; *перенов (новація)* – повторне укладання договору з новими зобов'язаннями; *підустанова (субституція)* – призначення іншого спадкоємця з певних причин; *повіренність (фідєйкоміс)* – майно, яке за законом не підлягає продажу; *подача (оферта)* – пропозиція; *поденне (диєти)* – добові гроші на відрядження; *показчик (консигнація)* – реєстр, в якому вписуються понаднормові нічні години праці; *політе (арєнда)* – оренда; *помірок (парцєля)* – земельна частка; *посьвідка (квіт)* – квитанція; *посьвідка (контєстація)* –

відповідь на запит, квитанція; *поуки (інструкції)*; *представа (мельдунок)* – рапорт щодо місця свого перебування, проживання; *пропад (конфіската)* – конфіскація; *розлука (сепарація)* – добровільне розлучення подружжя; *спис (ліста)* – реєстр; *спочисляти (компензувати)*; *староство (магістрат)*; *убійство (морд)* – убивство; *удержанє (аліменти)*; *удостовірений (завідимований)* – посвідчений, підтверджений; *удостовірене (леталізація)* – посвідчення, посвідка; *уступитель (цедент)* – особа, що передає боргові зобов'язання іншій особі; *уступка (цесия)* – сплата боргу іншою особою за обопільною згодою з боржником;

3) обидва синонімічні терміни – іншомовного походження: *акт (статут)* – зведення правил, що визначають завдання, структуру, функції та порядок діяльності якої-небудь установи, організації; *кредит (квота)* – грошові кошти, які надаються позичальнику за угодою; *облігація (пріоритет)* – цінні папери; *практикант правничий (авскультант)*; *почтовий офіціант (аспірант)* – поштовий співробітник; *протокол (конститут)* – протокол; *торговельний аєнт (сензаль)* – торговий агент, посередник;

4) обидва терміни мають у складі основи слов'янські кореневі морфеми: *дарунок (взятка)*; *завласненє (присвоєнє)* – привласнення чогось незаконним шляхом; *зложєнє (покладь)* – грошовий вклад, депозит; *представительство (заступство)* – представництво; *правний розбір (осуд)* – судовий розгляд; *побір (платня)* – податок; *управнений (віритель)* – уповноважений;

5) синонімія іншомовного терміна та терміна, утвореного на питомій основі, має несиметричний характер: іншомовний термін за своїм змістом еквівалентний словосполученню, напр.: *акційна істина (капітал)* – статутний капітал; *виборчий устав (ординація)*; *військовий утікач (дезертир)*; *грамота складова (варрант)*; *запитне письмо (квестия)*; *легітимаційна грамота (пашипорт)* – посвідчення особи; *міжнародна відплата (реторзія)* – міжнародне відшкодування належного майна; *незаписаний папір (блянкет)* – бланк; *виставець векселя (трасант)*; *неужиточні частини (рефакція)* – повернення коштів за ушкоджені чи неужиті речі; *поновне зложєнє (редепозиція)* – поновлення вкладів; *постепенне посуване (аванс)* – просування, підвищення по службі; *службовий заліг (кавція)* – службовий завдаток; *справи дрібочні (багательки)* – дрібні справи; *чиста вага (нетто)* – вага товару без тари; *кошти присіднаня (аквізиція)* – страхові кошти, які надійшли на рахунок; *начальник заводової школи (декан)* – начальник професійної школи; *перепись населєня (конскрипція)*; *розклад їзди (плян)*; *скупленя ґрунтів (комасация)* – скуповування земельних ділянок; *списи товарів (коносементи)* тощо;

6) синонімія термінологічних словосполучень: *віддалювати зі служби (переносити в стан супочинку)* – відрядити на пенсію;

ліцитаційний льокаль (судова аукційна сая) – судова зала аукціону; *податковий уряд (скарбова каса)* – податкова інспекція; *постійна відставка (стан супочинку)* – відставка у зв'язку із виходом на пенсію; *посьвідка відбору (зворотна розписка)* – повідомлення про вручення; *сиротинська пенсія (конкретальна пенсія)*; *споживний податок (консумційна данина)* – консумаційний податок;

7) у термінологічних сполученнях – синонімія прикметників при тому самому іменнику, причому, допоміжним синонімом є переважно слово з іншомовним коренем, напр.: *гуртівна (навшальна) скількість* – загальна сума грошей, яка повертається за відрядження; *залошний (резервний) фонд* – резервний фонд; *наборовий (фрахтовий) оборот* – перевезення вантажу у кредит; *письменний (графічний) іспит* – письмовий іспит; *полекшаючі (лагодячі) обставини* – пом'якшувальні обставини; *поневольний (примусовий) спосіб* – примусовий спосіб; *правильна (однорічна) чинна служба* – строкова обов'язкова служба; *право торговельне (гандлеве)* – право на торгівлю; *придержна (тимчасова) вязьба* – тимчасове затримання під вартою; *суд відкличний (апеляційний)* – апеляційний суд; *укладниче (авторське) право* – авторське право.

Синонімічність офіційно-ділових термінів виявляється не лише через глосування, а загалом характерна для текстів досліджуваного періоду й відображає живий процес пошуку й відбору термінолексем та терміносполучень, напр.: *аднотация / унагляднене / примітка* („запис у ґрунтовій книзі, примітка”); *амбасада / посольство / конзулят* („посольство”); *депозит / зложене / перехов / покладь* („депозит, грошовий вклад”); *голова – председатель – провідник – проводир* („голова зборів”); *стисуване / перепис / конскрипция* („перепис населення) тощо.

Дослідження текстів офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчує різнотипні інтерферентні явища на рівні термінологічної лексики – лексичні запозичення, семантичні кальки, гібридні утворення, породжені безпосереднім контактуванням української мови з польською, німецькою, латинською в галицько-буковинському мовно-культурному середовищі, а також впливом церковнослов'янської писемної традиції та опосередкованим впливом російської мови через друковані видання, що їх на територію Австро-Угорщини завозили з Росії.

Оперте на попередні традиції книжної мови, вироблення специфічних лексичних та синтагматичних одиниць ділового стилю в переважній більшості випадків не суперечило внутрішнім законам української мови, оскільки її питомі одиниці природно достосовувалися до потреб нового часу. Наявність семантичних кальок з польської та німецької мов, яких було чимало, засвідчувала природний перехідний етап розвитку мови, коли брак власних засобів для позначення тих чи тих

понять суспільного життя надолужувався калькуванням та запозиченням чужомовних елементів.

Як можна припускати, інтерферентні впливи виявлялися не лише на лексико-семантичному та словотвірному рівнях, а й на фонетичному, граматичному, проте ці явища потребують окремого дослідження

Література

Биржакова, Войнова, Кутина 1972 – Биржакова Е. Э. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века (Языковые контакты и заимствования) / Е. Э. Биржакова, Л. А. Войнова, Л. Л. Кутина. – Л. : Наука, 1972. – 432 с.; **Бідер 1997** – Бідер Г. Українська мова в Габсбурзькій монархії (1772 – 1918 рр.) / Герман Бідер // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 24 – 29; **Жлуктенко 1964** – Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини : українська мова у США і Канаді / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1964. – 168 с.; **Жовтобрюх 1963** – Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років) / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – 412 с.; **Жовтобрюх 1970** – Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / Михайло Жовтобрюх – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.; **Марко 2010** – Марко І. В. „Вісник законів державних...” як відображення процесу становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. / І. В. Марко // Функціональна лінгвістика : сб. науч. работ / Крым. респ. ин-т последиплом. пед. образования ; науч. ред. А. Н. Рудяков. – № 1. – Т. 2. Симферополь, 2010. – С. 58 – 61; **Масенко 1999** – Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.; **Мозер 2008** – Мозер М. Причинки до історії української мови / М. Мозер ; за заг. ред. С. Вакуленка. – Х. : Харк. іст.-філол. т-во, 2008. – XVI, 832 с.; **Муромцева 1985** – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Романова 1985** – Романова Н. П. Словообразование и языковые связи (русско-украинско-польские языковые связи XVI – XVII вв. и вопросы словообразования) / Н. П. Романова. – Киев : Наук. думка, 1985. – 190 с.; **Ткач 2000** – Ткач Л. Німецькі запозичення в українській літературній мові Буковини кінця XIX – початку XX ст. (дієслівні семантичні кальки) / Людмила Ткач // Наук. Вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 84 : Слов'янська філологія. – С. 84 – 95; **Ткач 2007** – Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – Ч. 2 / Людмила Олександрівна Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 704 с.; **Ткач 1958** – Ткач Ф. Е. К вопросу о полонизмах в языке украинских деловых документов середины XVII ст. / Ф. Е. Ткач // Труды

Одес. гос. ун-та им. И. Мечникова. Год ХСІV, т. 148. – Сер. филологических наук. – Вып. 7. – Одесса, 1958. – С. 201 – 213; **Трач 2009** – Трач Н. С. Українська правнична термінологія в ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01. „Українська мова” / Н. С. Трач. – Чернівці, 2009. – 20 с.; **Шевельов 1998** – Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : стан і статус. / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.; **Шевельов 2003** – Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов; Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Києво-Могилян. акад., нац. ун-т. – К. : Академія, 2003. – 158 с.

Ткач Л. О., Марко І. В. Явища мовної інтерференції як ознака текстів офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У статті розглянуто мовні наслідки інтерферентного впливу багатомовного культурного середовища Галичини й Буковини на становлення офіційно-ділової термінології української мови в її західноукраїнському літературному варіанті кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження пам'яток цього стилю переконує, що загальноадміністративна, суспільно-політична, юридично-судова та спеціальна галузева термінологія, представлена в цих текстах, формувалася у складній взаємодії української, німецької, польської, російської мов та давніх писемних традицій, пов'язаних із церковнослов'янською та латинською мовами.

Ключові слова: західноукраїнський варіант літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., мовне середовище Галичини й Буковини, офіційно-діловий стиль, лексична інтерференція, латинізми, семантичні кальки.

Ткач Л. А., Марко И. В. Явления языковой интерференции как характерная особенность текстов официально-делового стиля западноукраинского варианта литературного языка конца ХІХ – начала ХХ в.

В статье рассмотрены языковые последствия интерферентного влияния многоязычной культурной среды Галичины и Буковины, проявившиеся в официально-деловой терминологии украинского языка в его западноукраинском литературном варианте конца ХІХ – начала ХХ в. Исследование письменных источников этого стиля убеждает в том, что зафиксированная в них общеадминистративная, общественно-политическая, судебно-юридическая и специальная отраслевая терминология формировалась под воздействием сложных процессов межязыкового влияния украинского, немецкого, польского, русского

языков в сочетании с исторически сложившимися письменными традициями, связанными с церковнославянским и латинским языками.

Ключевые слова: западноукраинский вариант литературного языка конца XIX – начала XX в., языковая среда Галичины и Буковины, официально-деловой стиль, лексическая интерференция, латинизмы, семантические кальки.

Tkach L. O., Marko I. V. The phenomenon of the language interference as a feature of the texts representing the style of official documents of the west Ukrainian Variant of the standard language in the late XIX – early XX c.

The present article studies the language effects of the interference influence of the multilingual cultural environment of Galicia and Bukovyna on the terminology formation of the style of official documents of the west Ukrainian variant of the standard language in the late XIX – early XX century. The investigation of text sources representing the given style shows that administrative, socio-political, judicial, legal, and special field terminology used in these texts was formed in a complex interaction of Ukrainian, German, Polish, Russian and old writing traditions connected with Church Slavonic and Latin.

Key words: the west Ukrainian variant of the standard language of the late XIX – early XX c., language environment of Galicia and Bukovyna, the style of official documents, lexical interference, Latinisms, semantic calques.

О. О. Фельчак (Слов'янськ)

УДК 811.161.2'0

**ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В МОВОЗНАВСТВІ кінця XX – початку XXI ст.**

Про актуальність теми свідчить детальний лінгвоісторіографічний аналіз, який доводить, що ця розгалужена проблема багата на нові факти та не втратила своєї значущості. Тему походження української мови порушують у своїх працях такі дослідники, як Ю. Шевельов, О. Горбач, В. Русанівський, В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко, І. Матвіяс, Ю. Мосенкіс та ін., серед поглядів яких продовжує зберігати актуальність визначення місця української мови як мови східної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Мета пропонованої розвідки полягає в студіюванні питання походження української мови в роботах мовознавців кінця XX – початку XXI ст. Досягнення поставленої мети видається можливим за умов розв'язання таких завдань: по-перше, проаналізувати погляди сучасних мовознавців на питання походження

української мови; по-друге, визначити внесок учених у дослідження проблеми генезису української мови.

Цікавими є погляди Ю. Шевельова, який доводив факт постання східнослов'янських мов з п'яти регіонів (первісних мовно-територіальних одиниць): 1) Новгородсько-Тверського, 2) Полоцько-Смоленського, 3) Муромо-Рязанського, 4) Києво-Поліського, 5) Галицько-Подільського. У генезисі української мови безпосередню участь брали Києво-Поліський, Галицько-Подільський та частково Полоцько-Смоленський регіони. Найперші вияви існування цих одиниць-регіонів можна датувати VI – VII ст. [Шевельов 1996: 197].

Головними етапами у формуванні української мови Ю. Шевельов уважав: 1) VI – VII ст. – найдавніші процеси відходу від праслов'янської спадщини, початок творення говіркових регіонів; 2) взаємодію галицько-подільських і південних киево-поліських рис на території Південної Волині; 3) політичну й мовну експансію Києва на захід і північ; 4) втрату степу до середини XIII ст. і спустошення південно-, східно- і центральноукраїнських земель; 5) творення на козацьких землях синтетичних південно-східних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному тлумаченні [Там само: 200].

Хронологізація історії української мови в її розвитку від праслов'янської має такий вигляд: протоукраїнська мова – від VI – VII ст. до середини XI ст., староукраїнська – від середини XI ст. по XIV ст., рання середньоукраїнська – від XV ст. до середини XVI ст., середньоукраїнська – від середини XVI ст. до початку XVIII ст., пізня середньоукраїнська – майже все XVIII ст., сучасна українська – від самого кінця XVIII ст. [Shevelov 1979: 40].

Ю. Шевельов заперечував факт постання української мови з прасхіднослов'янської мови, а останню називав фікцією, міфом. Давньоруська мова, за Ю. Шевельовим, – це давньоукраїнська літературна (церковна) мова з часів хрещення Русі (988 р.). А українська мова, на думку дослідника, постала з праслов'янської, формуючись від VI до XVI ст. [Шевельов 1996: 204].

Щодо питання про визначення дати постання нової мови, то, за Ю. Шевельовим: „Твердження типу „українська мова постала в VI ст.” або „українська мова постала в XV ст.” – аісторичні й по суті абсурдні” [Шевельов 1996: 196]. Цю позицію відображено в навчальних посібниках, де зазначено, що не можна назвати точної дати народження української мови. Кожна сучасна мова є якісно новою формою існування певної мови, яка обслуговувала суспільні людські утворення на попередньому етапі розвитку [Семчинський 1988: 288]. Отже, кожен наступний мовний або прамовний стан є результатом зміни попереднього.

Ю. Шевельов вніс уточнення в низку рис, приписуваних добі спільного життя східнослов'янських мов, та зробив висновок, що на

статус винятково східнослов'янських інновацій, які би притому об'єднували всі східнослов'янські діалекти, можуть претендувати лише перехід *dj, tj, sj, zj* > *č, dž, š, ž* (VII – VIII ст.), *stj, zdj* > *šč, ždž* (у псковських говірках *š'k', ž'g'*) та зміна *je* > *o*, *ju* > *u* на всьому східнослов'янському просторі, але *je* > *o* не всюди однаково (кін. IX ст.). Так мова, з якої можна вивести східнослов'янські діалекти, на думку вченого, нічим не відрізняється від мови, з якої виводять решту слов'янських діалектів, а саме від праслов'янської.

Влучно з цього приводу, на нашу думку, висловився А. Залізняк: „Як уже багато разів відзначали дослідники, мовні відмінності між усіма слов'янськими племенами, скажімо, в XI ст. з суто синхронічного погляду в жоден спосіб не виходять за своїм масштабом поза рамки міждіалектних відмінностей, наявних усередині будь-якої новочасної мови. Узаємне порозуміння між слов'янами в той час іще не становило особливих труднощів. Із цього погляду маємо підстави говорити ще й у XI ст. про пізню праслов'янську мову та її діалекти” [Залізняк 1995: 5].

Не підтримував теорію прасхіднослов'янської мовної єдності та заперечував факт постання української мови лише від XIV – XV ст. О. Горбач. На думку дослідника, головною підставою для виникнення теорії про „праруську” мову послужили: 1) спільно пережиті східнослов'янськими мовами у VIII – X ст. риси; 2) факт тіснішої граматично-словникової спорідненості трьох східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами; 3) поява спільної літературної мови; 4) наявні історичні обставини, що засвідчують довгу політичну недиференційованість східних слов'ян: династичні зв'язки Рюриковичів та їх церковно-організаційна пов'язаність [Горбач 1993: 5].

Не був прихильником теорії прасхіднослов'янської мови В. Русанівський, який констатував, що після розпаду в середині першого тисячоліття н. е. праслов'янської етномовної спільності східнослов'янські діалекти не утворили такої єдності, яку можна було б уважати окремою (давньоруської) мовою. На думку науковця, „говорити про єдину давньоруську народнорозмовну мову як про своєрідну прамову всіх нинішніх східнослов'янських, очевидно, не доводиться, проте давньоруська літературна мова, звичайно, була” [Русанівський 1996: 252]. За визначенням В. Русанівського, давньоруська мова, з одного боку, – це перенесена в Київську Русь старослов'янська мова, з другого – „руська”, тобто та сама старослов'янська, насичена східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами [Там само: 252]. Учений зауважив, що в XI ст. існували три групи слов'янських мов: східна, західна і південна, а, отже, діалекти південнослов'янських мов (точніше болгарської) ніяк не могли входити до спільної мови поряд із діалектами східнослов'янських мов, у даному разі давньоруської. Більше того, давньоруські діалекти в цей час виразно поділилися принаймні на дві групи – північну і південну [Там само: 253].

Щодо поглядів В. Німчука можна зазначити, що проблему походження мови української народності науковець досліджував спеціально, а положення про походження української мови з прасхіднослов'янської було висхідним у концепції науковця. Учений стверджував, що ще в праслов'янську добу в I тисячолітті нашої ери зародилися ті діалекти, що інтегрувалися в українську мову. Проте він зауважив, що, крім *a* → *e* після м'яких приголосних, нам не відома жодна специфічна категоріальна риса в сучасних українських діалектах, яка б існувала вже в IX – XII ст. Продовжуючи цю думку, дослідник припустив, що, можливо, рефлексія *o*, *e* в новозакритих складах та залежно від їх наголошеності – ненаголошеності з кінця XII ст. почали відділяти поліські говори від решти південних давньоруських. Діалектну роздробленість, за В. Німчуком, ймовірно, створювали не стільки вузько локальні інновації з фонетики й граматики, скільки в лексиці й словотворі [Німчук 1996: 267].

В. Німчук зауважив, що східні слов'яни давньоруську мову вважали єдиною для всієї своєї народності. Окрім того, мовознавець припустив, що, очевидно, спільна назва мови поширилася паралельно з розповсюдженням назви єдиної держави Русь і її мешканців – русь (однина – русинь) з Середньої Наддніпрянщини [Німчук 1996: 269]. Учений доводив, що „давньоруська мова була динамічною єдністю діалектних масивів. Не було раз і назавжди даних територіальних говорів. Межі діалектних особливостей, інновацій протягом історії давньоруської народності мінялися. Ймовірно, багато інновацій поширювалося з середньої Наддніпрянщини, де була розташована столиця Давньоруської держави – Київ, або за її посередництвом” [Там само: 266]. Дослідник наголосив, що українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву. Розселившись на величезних просторах, східні слов'янські племена зберігали свою мовну єдність, зумовлену їхнім спільним походженням. Поряд з цим у мові кожного племені або племінних об'єднань, як і у всякій живій мові, існували говіркові відмінності, що після стирання племінних особливостей переросли в територіальні діалекти [Там само: 266].

В. Німчук підкреслив, що до кінця XIII ст. склалися основні риси, які характеризували майбутні східнослов'янські мови, але зауважив, що говорити про три східнослов'янські мови до цього часу з погляду закономірностей глотогенезу неправомірно. За спостереженнями вченого, констатувати початок функціонування трьох окремих східнослов'янських мов можна на початку XIV ст. (чи навіть у кінці XIII ст.).

Отже, у ранніх своїх працях існування прасхіднослов'янської мови як перехідного етапу від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови В. Німчук уважав аксіомою. З часом дослідник переглянув свої погляди та підкреслив, що „сукупність основних

визначальних рис, які характеризують українську мову як лінгвосистему (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI – XII ст.” [Німчук 2005: 454]. В. Німчук зауважив, що, „оскільки давній східнослов’янський континуум був діалектно доволі виразно здиференційований, про давньоруську мову IX (X) – XII (XIII) ст. можна говорити тільки як про певну абстракцію – суму специфічних (характерних) лінгвальних рис, якими східнослов’янські діалекти виділялися в колі інших слов’янських...”; „структурно одноманітної живої мови східних слов’ян у добу Київської Русі... не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов’янських мов з єдиної, монолітної „давньоруської” мови немає підстав” [Там само: 442, 444].

Ю. Карпенко появу відмінностей, які згодом склали специфіку української мови, бачить в антській мові, що виділилася з праслов’янської, розпад якої учений датує часом не пізніше II ст. до н. е., унаслідок чого з однієї мови утворилося дві, а в IV ст. н. е. відбувся розпад на південних та східних слов’ян – словен (склавинів) та антів. Для формування українців дослідник виокремлює територію Причорномор’я між Дніпром та Дністром та наголошує, що в антський період усі три майбутні східнослов’янські мови перебували у зародковому стані в межах єдиної східнослов’янської мови, з якої українська мова виділилася в XI ст. Від українських (південноруських) говірок відділилися північні, що згодом поділилися на дві мови – російську й білоруську. Прасхіднослов’янська мова, на думку науковця, існувала протягом IV – X ст. [Карпенко 1993: 3 – 8].

За допомогою основних фонологічних змін Ю. Карпенко виділив шість періодів у житті української мови. 1. Кінець II тис. до н. е. – II ст. до н. е. (праслов’янська мова): закон зростаючої звучності, зокрема поява нових класів голосних – носових, складотворчих *p*, *l*, перехідні палаталізації задньоязикових. 2. II ст. до н. е. – IV ст. н. е. (спільна мова східних і південних слов’ян): перехід *kw*, *gw* > *cw*, *zw*; спрощення *tl*, *dl*; перехід *tj*, *dj* у [*tʃ*], [*dʒ*]. 3. IV ст. – X ст. (прасхіднослов’янська мова; IV – VII ст.: антська мова; VIII – X ст.: давньоруська мова): повноголосся, перехід початкового *je* в *o*, деназалізація носових голосних. 4. XI – XIV ст. (давньоукраїнська мова): занепад редукованих та його наслідки; перехід *e* в *o* після шиплячих; злиття фонем *u* та *y*; перехід в *i*. 5. XV – XVIII ст. (староукраїнська мова): завершення переходу в більшості говірок *o* та *e* в *i* у нових закритих складах; завершення формування системи опозицій глухих і дзвінких та твердих і м’яких приголосних фонем як головних прикмет фонологічної системи. 6. XIX – XX ст. (нова українська мова): зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії та орфографії [Там само: 8].

Визначаючи місце української мови в генеалогічній класифікації слов’янських мов, О. Ткаченко зауважив, що особливістю розташування української мови на карті світу є те, що її генетична належність до

певного спорідненого угруповання мов в основному збігається з географічним розміщенням; як мова слов'янська, українська мова перебуває в центрі слов'янського світу. На північ від неї розташована білоруська мова, на схід і північний схід – російська, на захід – польська мова і південніше – словацька (західнослов'янські мови). З основним масивом південнослов'янських мов українська мова безпосередньо, щоправда, нині не контактує.

Досліджуючи історію української мови, О. Ткаченко підкреслив, що в східнослов'янській підгрупі українська мова за низкою своїх рис протистоїть російській і білоруській [Ткаченко 2004: 30]. Східнослов'янське угруповання поділяється на відгалуження: північне, куди входять російська і білоруська мови, та південне, репрезентоване самою українською мовою. Особливо переконливо відмінність мов, належних до обох груп, виявляється у фонетиці. Ці розбіжності, серед яких чимало дуже давніх, що можуть сягати ще діалектних розбіжностей праслов'янської доби, виразно, незважаючи на інтеграційні процеси, протиставляють українську мову російській та білоруській і не дозволяють говорити про існування східнослов'янського періоду як часу якоїсь монолітної єдності з єдиною для всіх східних слов'ян мовою [Там само: 10 – 11].

О. Ткаченко підтверджував існування періоду східнослов'янського мовного зближення та уявляв його не як період існування якогось мовного моноліту, а лише як час, коли серед майбутньої східнослов'янської частини праслов'янських говірок з'явилося кілька спільних мовних явищ, відбитих відповідними ізоглосами (повноголосся, поява звукосполучень типу **torot*, **tolot* – *нопох*, *молоко*), але поряд з ними, на думку дослідника, у цей час продовжували існувати старі розбіжності та навіть з'являлися нові [Ткаченко 2004: 29]. Період східнослов'янської мовної єдності О. Ткаченко пропонує, по-перше, відсунути в доісторичний (дописемний) період, по-друге, навіть і в цей період не розглядати прасхіднослов'янську мову як моноліт. Мовознавець наголосив, що на час появи перших писемних пам'яток, в усякому разі ще до занепаду редукованих, ніякої спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови не існувало. Були, очевидно, окремі близькоспоріднені народнорозмовні східнослов'янські мікрмови, які ще не мали своєї писемності. Учений підкреслив, що процес утворення трьох східнослов'янських мов був не стільки процесом диференціації того, що вже було диференційоване, скільки процесом інтеграції тих реальних (прото)українських, (прото)російських і (прото)білоруських мікрмов у пізніші єдині українську, російську і білоруську мови, появі яких сприяли субстратні та слов'янські витоки говірок майбутніх східнослов'янських мов. Дослідник підкреслив: „Найімовірніше й український вокалізм не одну із своїх рис, відмінних від особливостей

решти слов'янських мов, завдячує також впливові іранського субстрату” [Там само: 22].

На думку О. Ткаченка, є всі підстави піддати сумніву концепцію існування єдиного давньоруського народу та єдиної давньоруської мови. Адже на підставі цієї концепції три східнослов'янські мови виникли тільки в XIV ст., тим часом як монголо-татарська навала й пов'язані з нею події припадають на середину XIII ст. Звідси незрозуміло, як протягом 50 – 60 років могло виникнути три мови [Ткаченко 2004: 24 – 25]. Крім того, незрозуміло, чому, якщо поява замість однієї кількох мов була спричинена розпадом єдиної держави, виникло не дві, а три мови. Адже держава східних слов'ян розпалася на дві частини. Звідси висновок, що поява східнослов'янських мов не була пов'язана безпосередньо з розпадом Київської Русі і, очевидно, поява трьох мов значно випередила цей розпад. У часи Київської Русі існували вже всі три східнослов'янські мови в своїй найдавнішій формі. У своїх початках вони, напевно, існували ще раніше, але про це можна судити лише опосередковано, бо це не відбито писемно [Там само: 28]. О. Ткаченко робить висновок, що „на час появи перших писемних східнослов'янських (давньоруських) пам'яток, у X – XI ст., українська мова вже існувала, а протоукраїнські говірки, з яких склалася українська мова, могли існувати ще раніше, можливо, навіть у VI ст.” [Там само: 31]. Остаточною датою виникнення й оформлення української мови дослідник називає XIV – XV ст. [Там само: 35].

Виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові: а) сильний ікавізм, тобто наявність голосного *i* на місці колишнього (*diđ, liс, liто, siно*); б) наявність української фонемі <*и*>; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого [*ц'*], пов'язаного з праслов'янським [*с'*] і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосних перед *e* (із сильного *ь*) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким *ь*: укр. *день* (*den'*) при / рос. *день* (*d'en'*), п. *dzień*, або ч. *den* тощо, О. Ткаченко пов'язує з прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови [Ткаченко 1998: 14 – 25].

На думку О. Тараненка, в основі теорії прасхіднослов'янської мови лежить безперечний факт тісної мовної близькості, певна відокремленість у межах слов'янського мовного простору східнослов'янських масивів після розпаду праслов'янської мови з подальшим посиленням їх дезінтеграції аж до сучасних самостійних мов. Але, з другого боку, не менше значення в творенні цієї теорії відіграли ще кілька чинників, за умови відсутності яких ідея прасхіднослов'янської мови, можливо, й не виникла б, в усякому разі, не була б такою популярною. Це 1) проживання східних слов'ян протягом ряду століть у межах спільних державних структур і об'єднання їх спільною історичною державно-етнічною назвою Русь; 2) наявність у них з X ст. спільної літературної мови; 3) наявність спільної православної церкви,

отже, й спільного культурного фактора; 4) той факт, що носієм „руської мови” і ніби правонаступником „руської” державності став з часом усвідомлюватися тільки один із східнослов’янських народів – російський [Тараненко 1996: 282]. Так, на думку дослідника, „теорія спільносхіднослов’янської і особливо давньоруської мов стала, зокрема, офіційною концепцією походження російської, української та білоруської мов” [Там само: 283].

О. Тараненко підкреслив, що заперечувати існування „на рубежі I – II тисячоліть н. е” певного східнослов’янського мовного угруповання „немає ніяких підстав”; складність проблеми полягає у визначенні характеру цієї мовної спільності [Тараненко 1996: 285]. Очевидно, що як у внутрішньолінгвістичному (за сукупністю спільних і відмінних ознак та тенденцій розвитку говорів східнослов’янських племен), так і в соціолінгвістичному (за ступенем мовно-комунікативної зв’язаності цих племен, їх самоусвідомленням як мовної єдності тощо) планах кваліфікувати цю спільність як мову не доцільно.

Детально питання походження української мови розглядав Г. Півторак, погляди якого ми докладно розкрили в окремій статті.

У дослідженнях О. Ісаченка можна побачити розрізнення ранньосхіднослов’янської мови (бл. 700 – 1050 pp.) та власне східнослов’янської (бл. 1050 – 1350 pp.). З цього дослідником було зроблено висновок, що специфічно російські та специфічно українські ознаки мали виникнути у середині XIV ст. [Issatschenko 1980: 23].

М. Мозер причину існування прасхіднослов’янської мови пояснював наявністю таких ізоглас, що об’єднують східнослов’янський простір в одне ціле, частково в парі з іншою групою супроти третьої, частково в чистому протиставленні двом групам [Мозер 2008: 5].

О. Царук підкреслював той факт, що встановити межу між церковнослов’янською та давньоруською мовами в писемних пам’ятках практично неможливо, тим більше відокремити одну мову від іншої, створивши для кожної з них окремий словник. Саме тому І. Срезневський створив словник єдиної мови – „давньоруської”, хоча, відчуваючи домішку народної мови, учений пропонував для своєї праці й інші назви („Словник народної та церковної мови” та ін.) [Царук 1998: 122].

Визнання ж особливої давньоруської не тільки писемної, а й живої народної мови (а, отже, і найближчої спорідненості давньоруських діалектів), на думку О. Царука, веде до методологічної помилки. Те, що українська, білоруська та російська мови продовжують виступати як діалекти однієї давньоруської мови, на думку дослідника, не вносить нічого нового в схему лінгвістично-генетичного аналізу, оскільки найважливішим усе одно залишається принцип визнання найбільшого рівня близькості саме між цими трьома слов’янськими мовами [Царук 1998: 123].

За визначенням В. Іванова, саме пам'ятки першої чверті X ст. вказують на те, що діалекти, на які розподілялася східнослов'янська мова, не були ще окремими мовами. Самостійні східнослов'янські мови утворилися пізніше [Іванов 1958: 24 – 25].

За Ю. Мосенкісом, визначаючи час, який розмежовує історію й передісторію української мови, неможливо оминати проблему прасхіднослов'янської мови. Якщо вона існувала, то українська мова виникла на початку II тисячоліття н. е., а якщо ні – у середині I тис. н. е., тобто разом із розпадом праслов'янської мови [Мосенкіс 2006: 17]. Дослідник підкреслив: те, що українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейських мов, одночасно означає, що вона вийшла з праслов'янської, а та, у свою чергу, з праіндоєвропейської мови. Праслов'янська і праіндоєвропейська мови – етапи „передісторії” української мови [Там само: 10, 25], а весь період „передісторії” української мови – період її походження [Там само: 15]. На думку Ю. Мосенкіса, процес постання української мови почався задовго до VI ст. н. е., тобто до розділення праслов'янської мови; його витoki слід шукати ще в межах мовної праслов'янщини, в її діалектних особливостях і в субстратах, на які праслов'янська мова накладалася [Там само: 10].

Цікавими є твердження Ю. Мосенкіса щодо виділення трипільської підоснови в історії української мови. Якщо осетинську мову В. Абаєв визначив як іранську, що наклалася на кавказьку підоснову, то, за Ю. Мосенкісом, праслов'янську мову можна визначити як індоєвропейську, що наклалася на трипільську підоснову [Мосенкіс 2006: 133]. Автор наголосив, що „сильна й доволі стабільна, тривала тенденція до рівномірного розташування у потоці мовлення приголосних і голосних виявилась у праслов'янській відкритоскладовості, у східнослов'янській повноголосності, в українській милозвучності” [Там само]. У розвитку фонетичної системи нерідко спостерігаємо своєрідне повторення минулих етапів або ланок розвитку, на іншому ґрунті, але зі схожими результатами.

Ю. Мосенкіс підкреслив, що значна частина трипільської субстратної лексики відзначена рівномірним чергуванням голосних і приголосних не лише в праслов'янській, а й у сучасній українській та інших слов'янських мовах. При цьому, показовим дослідник вважає те, що в багатьох реконструйованих праслов'янських формах субстратного походження таке рівномірне чергування голосних і приголосних забезпечено не редукованими, а голосними повного творення. І це видається цілком природним: у трипільському субстраті, що впливав на праслов'янську мову, таких редукованих голосних, як *ъ* та *ь*, очевидно, не було. Редукція голосних представлена як тенденція, що суперечить повнозвучності вокалізму й свідчить про ослаблення „трипільського струменя” у розвитку фонетики [Мосенкіс 2006: 134]. Милозвучність або мелодійність – явище настільки багатоаспектне, різнобарвне, складне й

невичерпне, настільки важливе та специфічне, неабиякою мірою унікальне; воно повною мірою забезпечує виразно виявлену специфіку української мови не лише на тлі різних мов Євразії, а й на мовних просторах усього світу. Разом з тим, ці положення дослідника вважаємо недостатньо доведеними та значною мірою гіпотетичними.

Для визначення найважливіших особливостей мови Київської Русі необхідно, по можливості, з'ясувати генезис, просторові й часові ознаки визначальних рис української мови, серед яких одне з чільних місць посідає перехід давнього звука (що вимовляється, на думку дослідників, як *e*, близьке до *i*, або як подвійний звук – дифтонг – *ie*). Докладний матеріал щодо переходу в *i* у пам'ятках Південної Русі подано в ґрунтовній роботі Г. Півторака [Півторак 1988: 111 – 113].

У дослідженні кола проблем походження української мови є чимало дискусійних та не до кінця розв'язаних питань, і це, на нашу думку, вказує на перспективність обраної теми.

Література

Горбач 1993 – Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських / Олекса Горбач // Історія української мови. – Мюнхен, 1993. Ч. I – II. – С. 4 – 30; **Зализняк 1995** – Зализняк А. А. Древненовгородский диалект / А. А. Зализняк. – М., 1995. – С. 5; **Іванов 1958** – Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства : материалы к курсам языкознания / В. В. Иванов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 54 с.; **Карпенко 1993** – Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 3 – 8; **Мозер 2008** – Мозер М. Причинки до історії української мови / Мозер Міхаель. – Х. : Т-во Сучасний друк, 2008. – 832 с.; **Мосенкіс 2006** – Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Мосенкіс Ю. Л. – К. : Вид. дім А + С, 2006. – 224 с.; **Німчук 1996** – Німчук В. В. Південні давньоруські говори – основа української мови / Василь Німчук // Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 257 – 269; **Німчук 2005** – Німчук В. В. Походження української мови / В. В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 351 – 468; **Півторак 1988** – Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (іст.-фонет. нарис) / Півторак Григорій Петрович ; АН УРСР. Ін-т мовознавства; відп. ред. В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1988. – 280 с.; **Русанівський 1996** – Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? / Віталій Русанівський // Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 251 – 256; **Семчинський 1988** – Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : Вища шк., 1988. – 328 с.; **Тараненко 1996** – Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-

лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О. О. Тараненко // Історія української мови: хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 280 – 286; **Ткаченко 2004** – Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / Ткаченко Орест Борисович. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.; **Ткаченко 1998** – Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство – 1998. – № 2. – С. 14 – 25; **Царук 1998** – Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Царук Олександр. – Д. : Наука і освіта, 1998. – 324 с.; **Шевельов 1996** – Шевельов Ю. В. Чому „общерусский язык”, а не „віборуська мова”? З проблем східнослов'янської глотогонії / Юрій Шевельов // Історія української мови: хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 191 – 205; **Issatschenko 1980** – Issatschenko A. V. Geschichte der russischen Sprache: Von der Anfängen bis zum ende des 17. Jahrhunderts. – Heidelberg, 1980. – Bd. 1. – S. 23; **Shevelov 1979** – Shevelov G. Y. A historical phonology of the Ukrainian language / G. Y. Shevelov. – Heidelberg : Winter, 1979. – 809 p.

Фельчак О. О. Питання походження української мови в мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Статтю присвячено питанням походження української мови в сучасному мовознавстві. Проаналізовано гіпотези діалектного членування східнослов'янського мовного масиву в епоху Київської Русі. Особливу увагу приділено проблемі існування в минулому прасхіднослов'янської мови.

Ключові слова: походження української мови, прасхіднослов'янська мова.

Фельчак А. А. Вопросы происхождения украинского языка в языкознании конца ХХ – начала ХХІ ст.

Статья посвящена вопросам происхождения украинского языка в современном языкознании. Проанализированы гипотезы диалектного членения восточнославянского языкового массива в эпоху Киевской Руси. Особое внимание уделено проблеме существования в прошлом правосточнославянского языка.

Ключевые слова: происхождение украинского языка, правосточнославянский язык.

Felchak O. O. On the problems of the Ukrainian language origin in the linguistics of the end XX – beginning XXI century

The article is devoted to the problems of the Ukrainian language origin in the modern linguistics. The hypothesis of dialectal segmentation of the east-Slavic language massif during of the Kiev Rus period has been analyzed in the

article. Considerable attention has been given to the problem of Proto-east-Slavic language existence in the past.

Key words: Ukrainian language origin, all – east-Slavic language.

І. Б. Черкез (Чернівці)

УДК 811.161.2'276.16

**ВПЛИВ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ
НА МОВНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ кінця ХІХ – початку ХХ ст.**

Епістолярні тексти української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. є особливо цінними для висвітлення соціальних аспектів функціонування української літературної мови в цей період. Мова інтелігенції – це необхідна джерельна база для дослідження історії літературної мови, її соціальної бази, суспільних функцій та становлення й закріплення нормативного зразка.

У сучасній соціолінгвістиці вже аксіоматичною стала теза про соціальну зумовленість історичного розвитку літературної мови громадською позицією та національною свідомістю освіченої верстви тієї нації, яка перебуває на стадії самовизначення. Такі погляди висловлено в працях А. Швейцера [Швейцер 1982], В. Журавльова [Журавлев 1988], Ю. Дешерієва [Дешериев 1988], Л. Смирнова [Смирнов 1981], Радо Л. Ленчека [Ленчек 1990] та ін. Адже єдина національна літературна мова є важливою ознакою сформованої нації, яка в певний історичний період пройшла шлях усвідомлення суспільної та національно-культурної ролі мови та її літературного різновиду. У цей період поряд із об'єктивними чинниками, що визначали характер конкретної мовної ситуації, зростає роль чинників суб'єктивних: „цілеспрямованої свідомої діяльності не лише мовознавців, кодифікаторів, книжників, але й широкого кола освічених людей – представників різних соціальних верств, політичних, ідеологічних і літературних течій, що спрямована на досягнення єдності в літературно-мовній сфері, на вдосконалення національної літературної мови, на зміцнення її позицій у різних галузях суспільного і культурного життя” [Смирнов 1981: 100]. Тому в центрі уваги дослідника мови повинна бути соціалема цієї мови, „історія тих, хто писав, говорив, читав цією літературною мовою, хто нею володів” [Журавлев 1982: 89], оскільки незалежно від соціального наповнення лінгвосоціуму та змін в історичній долі народу літературна мова відображає всі зміни екстралінгвістичного характеру як у своїй внутрішній, так і зовнішній структурі.

Попри активний розвиток української соціолінгвістики впродовж останніх десятиліть епістолярій української інтелігенції зазначеного

періоду тривалий час не розглядали як джерело для соціолінгвістичних досліджень. Широкому залученню інтелігентського листування перешкоджала відсутність теоретичного обґрунтування, згідно з яким мовлення представників освічених верств можна було б визначити як окремий соціальний діалект (соціолект). Проте перспективність дослідження епістолярних текстів української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. в соціолінгвістичному аспекті зумовлена насамперед тим, що в них зафіксовано ті специфічні мовні риси, які були характерні для інтелігентського мовлення, а це дозволяє визначити джерела формування соціолекту української інтелігенції зазначеного періоду. Відповідно, завданням цього дослідження було виявити в епістолярних текстах представників української інтелігенції досліджуваного періоду ті мовні риси, які засвідчують вплив соціальних та територіальних чинників на інтелігентський соціолект кінця XIX – початку XX ст.

Перша спроба відтворити повною мірою соціальну та суспільно-політичну зумовленість становлення єдиної української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. належить Ю. Шевельову. Його відома праця „Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус” [Шевельов 1998] і сьогодні залишається найґрунтовнішим соціолінгвістичним дослідженням, що розкриває умови функціонування української мови в цей час. На окремі соціальні чинники, що визначали становлення єдиної української літературної мови, вказує у своїй праці „Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.)” В. Чапленко [Чапленко 1970]. Цінність цих наукових робіт визначено як обсягом використаного матеріалу (історичних документів, статистичних даних, лексикографічних джерел, власне мовного матеріалу), так і висновками, до яких дійшли науковці. Написані ще в 70 – 80-ті рр. XX ст. й опубліковані за кордоном, ці праці не лише не втратили своєї соціолінгвістичної ваги, але й залишаються найбільш цитованими в цій галузі мовознавчої науки.

Дослідження загальних тенденцій розвитку української мови кінця XIX – початку XX ст. у контексті двох її літературних варіантів, здійснюване в численних працях Л. Ткач, передбачало врахування соціологічних умов функціонування мови, глибокого вивчення комунікативних потреб тогочасного українського суспільства, його соціальної структури. Так, у статтях „Регіональне функціонування української мови в кінці XIX – на початку XX ст. (соціолінгвістичні аспекти дослідження)” [Ткач 1999], „Вплив польської мови на українську літературну мову Буковини кінця XIX – початку XX ст. (зовнішні чинники)” [Ткач 2000] дослідниця аналізує соціальні характеристики української мови на західноукраїнських землях (у порівнянні із східноукраїнськими), що визначалися насамперед політико-адміністративними чинниками, „які в попередні історичні періоди призвели до порушення цілісності географічного простору української

мови” [Ткач 1999: 215]. У цей час більшої соціальної ваги набувала нова українська інтелігенція, яка головним чином складалася з учителів, професорів, лікарів, священиків, адвокатів, підприємців. Від їхніх послідовних дій у напрямку зростання національної свідомості безпосередньо залежало розширення прав української мови в суспільному житті, піднесення її соціального престижу [Ткач 1999: 215 – 218].

Аналіз епістолярних текстів представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. (зокрема, письменників – Ю. Федьковича, Лесі Українки, О. Кобилянської, Б. Лепкого, А. Чайковського, учених – М. Грушевського, В. Гнатюка, М. Антоновича, С. Рудницького, З. Кузелі, культурних та громадських діячів – М. Менцинського, Є. Чикаленка, а також щоденників С. Єфремова, епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького та листування М. Драгоманова з українською інтелігенцією) дозволив виокремити ті мовні риси інтелігентського соціолекту, які були зумовлені впливом соціальних та територіальних чинників. Вважаємо за доцільне у визначенні природи чинників, які впливали на інтелігентське мовлення кінця XIX – початку XX ст., послуговуватися термінологією, запропонованою Ю. Дешерієвим: мікросоціальні чинники (соціальне походження, культурно-освітній рівень, професійна діяльність) та макросоціальні, або чинники максимального суспільного значення, (політичне, адміністративно-територіальне роз’єднання українських земель) [Дешерієв 1988: 11].

Вплив мікросоціальних чинників. Вагому роль у формуванні мовної компетенції представників українських освічених кіл відігравали насамперед мікросоціальні чинники – соціальне походження, культурно-освітній рівень та професійна діяльність. В українському мовознавстві тривалий час не було спеціальних досліджень, які б розкривали особливості впливу цих чинників на формування мовних навичок освічених верств. Окремі аспекти цієї проблеми відображено в працях Ю. Шевельова [Шевельов 1998], О. Муромцевої [Муромцева 1985], Н. Шумарової [Шумарова 1994], Л. Ткач [Ткач 1999; Ткач 2000; Ткач 2001].

Той факт, що у своїй переважній більшості представники української інтелігенції були вихідцями із селянського середовища, зумовив активне вживання в інтелігентському мовленні народнорозмовних елементів, зокрема діалектних слів. Як зазначає Л. Ткач, „представники західноукраїнської інтелігенції, вкорінені в галицько-буковинській діалектній основі, піддавали літературній обробці той зразок мови, який засвоїли у своєму рідному середовищі й удосконалювали в процесі соціальної апробації в різних сферах суспільного життя тодішньої Галичини та Буковини” [Ткач 2001 : 301]. Ідеться не лише про входження діалектних слів до офіційної, товариської чи розмовно-побутової сфери вжитку (напр., *банувати, бізувати,*

зурититися, пилювати, сокотитися, числити, хосен тощо), а й про розвиток словотвірних типів, появу нових лексико-семантичних відтінків, що в сукупності сприяло виходові цих лексичних одиниць на новий наддіалектний рівень. Процес соціальної апробації в інших стилях української мови (зокрема в публіцистичному) зумовив появу нових переносних значень, які змінювали тематичну та функціонально-стильову специфіку цих одиниць. Це стосується іменника *керма* (*вести керму українського життя*), дієслів *вивінувати* (*вивінувати дітей відомостями*), *уряджати* (*уряджати демонстрацію*) [Ткач 2001: 304 – 306].

Активне вживання в досліджуваних епістолярних текстах професійної лексики дає підстави стверджувати, що професійна діяльність представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. – учителів, професорів, лікарів, священників, адвокатів, чиновників, видавців тощо – значною мірою визначала мовленнєвий портрет тогочасного українського інтелігента. Соціально зумовленим є вживання науково-творчої, викладацької, видавничої лексики, зокрема:

науково-творча лексика: *акція* – „фабула літературного твору, хід подій у творі” (Чайк., с. 51), *артикул* – „стаття” (Чайк., с. 102; Переписка, II, Ст. Качала, с. 80; С. Рудн., с. 65, 66; Чикал., Щоден. 2, с. 89), *відбитка* – „окремо зброшурована стаття, невеликий твір тощо із збірника, журналу” (ЕЯ, 1, Айзеншток, 1922, с. 10), *еляборат* – „виріб, витвір” (Чайк., с. 31; Арх. Сім., М. Ант., 11. 11. 1936; В. Гнатюк 1, с. 52; Л. Укр., 12, с. 75), *заопінювати* – „обґрунтувати” (Лепкий, с. 87; Кузеля, с. 15), *клявзура* – „примітки” (Лепкий, с. 144) та ін.;

викладацька лексика: *академік* – „студент” (Чайк., с. 159, 197; Лепкий, с. 68; Переписка, III, І. Франко, с. 47; С. Рудн., с. 66); *апробата* – „схвалення (статті)” (Лепкий, с. 150; С. Рудн., с. 136); *виклад* – „лекція” (Чайк., с. 82); *викладавець* – „викладач” (ЕЯ, 1, Дашк., 1927, с. 165), *габілітація* – „захист дисертації” (Груш., с. 78), *габілітаційний* – „такий, що стосується захисту дисертації” (Арх. Сім., М. Ант., 26.1.1943), *імастрикуляція* – „урочистість з нагоди прийняття студентів на перший рік навчання; посвята” (Чайк., с. 59), *іспитовий* – „екзаменаційний” (Лепкий, с. 44), *кураторія* – „опікунська рада” (Лепкий, с. 81) та ін.;

видавнича лексика: *вигладжувати* – „відредагувати” (Коб., с. 468; Чайк., с. 46, 57-58, 204; Лепкий, с. 491), *наклад* – „1) тираж, видання; 2) кошт” (Лепкий, с. 177; Чайк., с. 191; Переписка, III, І. Франко, с. 5), *накладець* – „видавець” (Чайк., с. 170), *накладник* – „видавець” (Лепкий, с. 170, 176), *накладня* – „друкарня” (Лепкий, с. 165), *пренумерувати* – „передплачувати” (Федьк., с. 418; Переписка, II, М. Павлик, с. 75, 105, III, І. Франко, с. 47), *відбитка* – „окремо зброшурована стаття, невеликий твір тощо зі збірника, журналу” (ЕЯ, 1, Айзеншток, 1922, с. 10), *коректура* – „відбиток друкарського набору для виправлення помилок” (ЕЯ, 1, Ткач., 1930, с. 548) тощо.

Особливо помітний вплив на інтелігентське мовлення мала адміністративна діяльність представників української інтелігенції, так, найчисленнішу групу слів, зафіксованих в інтелігентському листуванні, становить **офіційно-ділова лексика**: *аванс* – „підвищення по службі” (Чайк., с. 261; Кузеля, с. 33), *виказ* – „відомість, список” (Чайк., с. 72; В. Гнатюк 1, с. 23), *виповник* – „виконавець” (С. Рудн., с. 51), *віднести* (до кого?) – „звернутися” (Переписка, II, І. Мандичевський, с. 214; Менц., с. 265; С. Крушельн., с. 184; Чайк., с. 26; В. Гнатюк 1, с. 14; ЕЯ, 1, Петр., 1899, с. 427; С. Рудн., с. 105), *впоряжати* – „улаштовувати, організовувати” (ЕЯ, 1, Біднов, 1925, с. 51), *зареклямувати* – „зробити запит про одержання листа” (Чайк., с. 266), *зарядження* – „розпорядження” (Лепкий, с. 61), *звідомлення* – „звіт” (ЕЯ, 1, В. Грінч., 1928, с. 134; ЕЯ, 1, Рудин., 1928, с. 459; ЕЯ, 1, В. Грінч., 1930, с. 144; Єфр., с. 205), *іменувати* – „призначити на посаду, присуджувати звання, чин” (Лепкий, с. 77, 79), *суспендувати* – „звільняти від виконання обов’язків, обмежувати повноваження” (Чайк., с. 109) тощо.

Прикметною рисою інтелігентського соціолекту є вживання слів-термінів з різних галузей науки. У листах мовознавців І. Зілинського, І. Панькевича, А. Артимовича фіксуємо мовознавчу термінологію (*фонольоґія, фільольоґія*), у листах археологів до Д. Яворницького – археологічну (*археологічна мапа, знаряддя човновидної форми, кісткова підвіска, кліша, мікроліти геометричних форм, мушлеві скупчення, неоліт, неолітичний, рисунок, стація* та ін.) (ЕЯ, 1, А. Добровольський, с. 192 – 213).

Характерною ознакою епістолярних текстів представників української інтелігенції є використання діалектних рис, що засвідчує різний ступінь їх генетичного зв’язку з говірковим середовищем. Так, у листах фіксуємо вживання діалектних інфінітивних форм на **-ти, -чи** у мовленні галичан: *помочи* (Переписка, III, М. Павлик, с. 21 – 22); *зречися* (Лепкий, с. 69); *зберегчи* (Чайк., с. 45); кінцевий твердий приголосний [т] у дієслівних формах теперішнього часу 3 особи однини та множини II дієвідміни: *важит* (Переписка, III, М. Павлик, с. 23 – 24); *доходить* (Переписка, III, М. Павлик, с. 21); *ладит* (Переписка, III, І. Франко, с. 5); *пророчит* (Переписка, III, І. Франко, с. 47); складені форми майбутнього часу, що містять замість літературно нормативного інфінітива форму минулого часу дієслова (у функції колишнього дієприкметника активного стану): *будемо мали* (Лепкий, с. 124), *буду лазив* (Переписка, III, І. Франко, с. 47); уживання давньої аналітичної форми минулого умовного часу, що складається із форм минулого часу від основного дієслова та граматичного показника умовного способу – частки **би** в особовій формі: *би сте стали* (Переписка, I, М. Драг., с. 87); *Хтіла би-м побачитись* (Коб., с. 273); *моглибисьмо примістити* (Лепкий, с. 492) тощо.

Для епістолярних текстів наддніпрянської інтелігенції характерним було вживання діалектних інфінітивних форм на **-ть**: *виплачувать* (Л. Укр., 11, с. 11); *гадать* (ЕЯ, 1, Дашк., 1928, с. 169); *друкувать* (ЕЯ, 1, Добр., 1929, с. 198); *думать* (ЕЯ, 1, Міллер, 1929, с. 318); *малювать*, *вибачить*, *послать* (ЕЯ, 1, В. Грінч., 1928, с. 137).

Зазначені мікросоціальні чинники визначали й мовленнєву поведінку української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Характерним було явище переключення мовного коду, тобто зміна мови спілкування, залежно від умов комунікації. Така особливість епістолярного спілкування властива листам та щоденникам О. Кобилянської: залежно від теми й адресата письменниця вживає то українську, то німецьку, то польську мову. За нашими спостереженнями, внутрішньосистемне переключення мовного коду на рівень діалектного мовлення наявне в листах М. Павлика до родичів. Ці листи засвідчують відхід від усталеного в інтелігентському середовищі писемного зразка мови й відтворення на письмі таких рис живого діалектного мовлення: 1) твердість кінцевого приголосного [т] у дієслівних формах 3 особи однини та множини теперішнього часу (*вдарит*, *закричит*; *знают*, *можут*, *живут*); 2) закінчення **-и** в дієсловах другої дієвідміни у формах 3 особи множини теперішнього часу (*сады* „садыть”, *хоты* „хотять” (у літературній мові це дієслово належить до першої дієвідміни – „хочуть”); 3) нескладове [ѣ] в кінці слова на місці загальноновживаного літературного [л] у слові *стіл* відтворено через літеру **в** (*стів*); 4) фонетична форма займенників (*уно* „воно”, *вни* „вони”, *єї* „її”), 5) діалектний аломорф префікса **ві-** при загальноновживаному і літературному **ви-** (напр., *війшли* „вийшли”, *відирали* „видирали”), порівн.:

Льуде жеї знајут, ліше ніж мене, бо ја віддавна був у школах, а Анну вни виділи шчо днини, тај можут сказати, шчо вна завинила кому; ци вна вразила кого хоть одним словом, не то вчинком?! (Переписка, М. Павлик, с. 21); Не біјтєсьа, як би віјили такі книжки, аби льуде платили більше податків і більше несли поам, то пани не тільки шчо не відирали би льудім з рук такі книжки, а шче ј пхали би кождому в руки – а такі книжки ј таких льудеј, шчо хоты втворити льудім очи, то вни ханајут (ibidem, с. 21); Раз јакось один міј знакомицьа сказав при тутешних простих робітниках, шчо німецькіј цар важит на Швайцаріју ј може жеї відобрати, то один робітник јак не тарахне вам кулаком у стів, шчо трохи не поломив, јак не почервоніје, јак не схопитсьа, јак не вдарит себе в груди ј не закричит: „а не діжде ж він того, хіба вже нас не буде на світі!” (ibidem, с. 23-24); Жијут тут усі мјасом і молоком тај сиром, а легуміни, јак н[а]пр[иклад] гороху, капуста, або чого, мало хто ј јіст – а пјут намість води червоне вино, бо тут вино сады, тај тут уно з-у-четверо дешевше, ніж у нас, а води ладнојі нема (ibidem, с. 23).

Змішування одиниць двох мов – української та російської – на рівні не лише окремих слів, а й цілісних синтаксичних одиниць спостерігаємо в листуванні представників східноукраїнської інтелігенції. Лист українського живописця С. Васильківського є яскравим зразком того, якими були наслідки панування російської мови в усіх сферах культурного життя Наддніпрянщини: *Признаюсь, по правді, я диву давсь, що Маркс ссылається на твои требования, прибавляючи при сѣму, що ты их выразил в дуже резкой формі. Ты же в своему листі кажеш, що ці требования изходят від Маркса – я думаю, мій друже, що в наших общих интересах не треба було бы задержувати друковання и без того задужо затянутого* (ЕЯ, 2, с. 108).

Культурно-освітній рівень представників української інтелігенції в листуванні виявлявся в уживанні так званих прецедентних феноменів – власних імен, висловлювань та цитат, що в тексті листа набувають символічного значення й відтворюють культурне тло певного соціуму – імена біблійних героїв (у щоденниках С. Єфремова), казкових героїв (у листуванні О. Кобилянської), латинські крилаті вислови (у листах Лесі Українки, А. Чайковського, В. Дашкевича, щоденниках С. Єфремова), цитати з літературних творів, зокрема із Т. Шевченка (у щоденниках С. Єфремова), О. Пушкіна (у листах Лесі Українки, О. Міллера), іншомовні вкраплення (у листах О. Кобилянської, Лесі Українки), оказіональні новотвори (у щоденниках С. Єфремова)*.

Отже, вплив різних мікросоціальних чинників (соціального походження, освіти, професійної діяльності) на представників освічених верств українського суспільства досліджуваного періоду зумовлював наявність у їхньому мовленні таких ознак, які можна вважати соціально-диференційними для цієї верстви. До них належать слова, що тематично мають яскраво виражену офіційно-ділову, професійну та термінологічну специфіку. Доповнюють соціально-диференційні риси явища мовного кодового переключення, а також прецедентні імена та іншомовні вкраплення, з-поміж яких соціально маркованими є крилаті вислови латинського походження та цитати з відомих літературних творів, уживання яких у мовленні інтелігенції впливало з особливостей тогочасної освіти.

* Докладніше про це див.: *Ткач Л.* Євангелійні мотиви в українській народній фразеології та в дискурсі української мемуаристики початку ХХ ст. (за щоденниками С. Єфремова) / *Л. Ткач, І. Шепетюк* // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* – Вип. 87: *Слов'янська філологія.* – Чернівці: Рута, 2000 – С. 109 – 127; *Черкез І.* Синтаксична позиція іншомовних вкраплень у листах українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. / *І.Б. Черкез* // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту.* – Вип. 321 – 322: *Слов'янська філологія.* – Чернівці: Рута, 2007. – С. 455 – 465.

Вплив макросоціальних чинників. Не менш важливу роль у формуванні рис інтелігентського соціолекту кінця XIX – початку XX ст. відігравали суспільно-політичні обставини, що склалися на українських землях за умови відсутності української національної держави. Ці чинники мають складну структуру й у контексті українських мовних реалій зазначеного періоду сприяли тому, що в межах українських мовно-етнографічних територій виробилися два варіанти літературної мови – західноукраїнський та східноукраїнський. Вони мали різні соціальні бази й різні сфери функціонування. Їхні ознаки формувалися під сильним впливом інших культур та мов, територіально суміжних з українською.

Українській епістолярій освічених верств кінця XIX – початку XX ст. є яскравим відображенням тогочасної мовної ситуації, зумовленої функціонуванням двох літературних варіантів української мови. Різниця між ними поступово нівелювалася в процесі міжмовної взаємодії, що відбувалася зокрема й на рівні епістолярного спілкування представників української інтелігенції по різні боки кордону. Мовний матеріал епістолярних текстів дозволяє встановити ступінь та особливості впливу суспільно-політичних, соціокультурних та територіальних чинників на мовлення освічених кіл загалом та на мовні навички окремих її представників зокрема.

Яскравим прикладом того, як суспільно-політичні зрушення можуть впливати на мовні навички окремого носія мови, є щоденникові записи Є. Чикаленка, які хронологічно охоплюють період 1907 – 1920 рр., коли найінтенсивніше відбувався процес входження галицьких елементів у мову наддніпрянців. Цікавим видається той факт, що до 1917 р. західноукраїнські елементи фіксуємо в мовленні Є. Чикаленка спорадично: зокрема в тих контекстах щоденників, де описано поїздку до Галичини на нараду членів Наукового товариства ім. Шевченка. Про те, що дієслово *цофати* „відступати, відкликати” відтворювало мовлення галичан й не було властивим для індивідуального лексику Є. Чикаленка, свідчить написання цього слова в лапках: .. *виділ „цофає” свій проект, бо він викликав таке роздрознення, таку гостру полеміку, що виділ певен, що новий проект тепер не буде прийнятий* (Чикал., Щоден. 1, с. 299); *Прихильники М. Грушевського були дуже задоволені зборами, бо, на думку всіх, виділ сам себе висік за агітацію проти Грушевського, признавши її недостойною й осоромився з статутовою справою, бо сам же її „цофнув”* (Чикал., Щоден. 1, с. 299). Та все ж варто зазначити, що щоденникові записи Є. Чикаленка пізнішого періоду, 1919 – 1920 рр., коли йому довелося залишити Київ і шукати захисту на західноукраїнських землях, а згодом емігрувати до Чехословаччини, містять значну кількість мовних одиниць, типових для галицько-буковинського слововжитку. У його щоденникових записах, зроблених під час перебування в галицьких селах, фіксуємо чимало слів, що

належали до регіоналізмів, уживаних на позначення понять зі сфери офіційних стосунків: *конфінувати* „визначити місце поселення для людини, що перебуває під наглядом” (Чикал., Щоден. 2, с. 104), *мельдуватися* „заявляти про себе” (Чикал., Щоден. 2, с. 108), *увільнити з посольства* „звільнити від обов’язків посла (депутата)” (Чикал., Щоден. 2, с. 47); *увільнити з староства* „звільнити з посади старости” (Чикал., Щоден. 2, с. 58); *робити ревізії* „здійснювати обшук” (Чикал., Щоден. 2, с. 105); а також такі, що характеризують побутове мовлення: *тартак* „лісопильня” (Чикал., Щоден. 2, с. 41); *вікт* „харчі” (Чикал., Щоден. 2, с. 50); *йти на прохід* „йти на прогулянку” (Чикал., Щоден. 2, с. 89); *йти на шпацір* „йти на прогулянку” (Чикал., Щоден. 2, с. 95).

Іншим зразком впливу оточення на мовні навички представників інтелігенції є епістолярна спадщина галичанина С. Рудницького. У листах, написаних до 1926 року (до переїзду з Відня в Харків), фіксуємо чимало лексичних, морфологічних та синтаксичних рис, що характеризують західноукраїнський слововжиток (давні форми перфекта – *тяжко захорувавем*; складені форми майбутнього часу – *не буду мав помощи, буду мав виконати*; умовного способу – *взявбимся до роботи*). Проте впродовж наступних років, уже в листах С. Рудницького з Харкова, що їх він писав до своїх родичів за кордоном, ці морфологічні риси фіксуємо дедалі рідше, поступово їх заміняють такі, що становили тогочасну літературну норму.

Наведені мовні факти підтверджують загальну тезу про те, що на формування лексичної системи мови загалом, її окремих ланок, на вживання окремих лексичних одиниць впливають соціальні чинники різного рівня – як такі, що мають максимальне суспільне значення (макросоціальні), так і мікросоціальні (часткові, індивідуальні).

Епістолярні тексти представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. віддзеркалюють ті складні мовно-культурні процеси, які відбувалися в українському середовищі зазначеного періоду, і залишаються важливим джерелом для вивчення того, як сприймали й оцінювали ці процеси в середовищі окремих суспільних груп, в індивідуальній свідомості рушіїв та учасників цих процесів. Разом з тим, епістолярні тексти мають не лише суспільно-історичну вартість. Вони є цінним документом мовної історії, оскільки в них зафіксовано такі мовні факти, без яких неможливо об’єктивно висвітлити процес становлення фонетичних, лексичних, граматичних норм української літературної мови в період її активного формування як загальнонаціональної. Листування дає змогу простежити наслідки впливу різних соціальних чинників на вироблення й закріплення мовних навичок представників української інтелігенції, а також виявити соціально детерміновані мовні символи-маркери, що їх можна кваліфікувати як диференційні ознаки інтелігентського соціолекту.

Література

Дешериев 1988 – Дешериев Ю. Д. О природе социального фактора / Ю. Д. Дешериев // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – С. 7 – 23; **Журавлев 1988** – Журавлев В. К. Социолінгвістический аспект истории литературных языков / В. К. Журавлев // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – С. 84 – 109; **Ленчек 1990** – Ленчек Радо Л. Концепция языка и его роль в формировании национальной интеллигенции славянских народов в XVIII и XIX вв. / Радо Л. Ленчек // Славянские и балканские культуры XVIII – XIX вв. : Совет.-америк. симп. (нояб., 1987 г.) / отв. ред. д. ф. н. В. И. Злыднев. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики, 1990. – С. 16 – 28; **Муромцева 1985** – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Смирнов 1981** – Смирнов Л. Н. О языковом аспекте формирования наций / Л. Н. Смирнов // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе : ист. и ист.-культур. аспекты. – М. : Наука, 1981. – С. 95 – 101; **Тарновецька-Ткач 1999** – Тарновецька-Ткач Л. Регіональне функціонування української мови в кінці XIX – на початку XX ст. (соціолінгвістичні аспекти дослідження) / Л. Тарновецька-Ткач // Наука і сучасність : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Вип. 2. – Ч. 3. – К. : Логос, 1999. – С. 214 – 224; **Ткач 2001** – Ткач Л. Реалізація семантичного і структурного потенціалу лексики південно-західних українських говорів у літературній мові кінця XIX – початку XX ст. / Л. Ткач // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. пробл. – Вип. 6. – Житомир, 2001. – С. 301 – 307; **Ткач 2000** – Ткач Л. Вплив польської мови на українську літературну мову Буковини кінця XIX – початку XX ст. (зовнішні чинники) / Л. Ткач // Мовознавство. – 2000. – № 6. – С. 22 – 29; **Чапленко 1970** – Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / Василь Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.; **Швейцер 1982** – Швейцер А. Д. К проблеме социальной дифференциации языка / А. Д. Швейцер // Вопр. языкознания. – 1982. – № 5. – С. 39 – 48; **Шевельов 1998** – Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.; **Шумарова 1994** – Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 „Українська мова”; 10.02.01 „Російська мова” / Н. П. Шумарова. – К., 1994. – 48 с.

Умовні позначення назв джерел

Арх. Сім. – Архів професора В. Сімовича у Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, у якому

зберігаються листи українських культурних та громадських діячів (у паспортизації зазначено прізвище автора листа та дата його написання); **Гнатюк** – Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871 – 1989). – Л., 1998. – 468 с.; **Груш.** – Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. – К. – Нью-Йорк – Париж – Л. – Торонто, 1997. – 399 с.; **ЕЯ, 1** – Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д.: Гамалія, 1997. – 888 с.; **Єфр.** – Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ „Газета „Рада”, 1997. – 848 с. (Сер. „Мемуари”); **Кузеля** – Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / упоряд.: В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005. – 84 с. (Сер. „Старожитності Південної України”. – Вип. 11); **Лепкий** – „Журавлі повертаються...” З епістолярної спадщини Б. Лепкого. – Л., 2001. – 920 с.; **Менц.** – Модест Менцинський. Спогади. Матеріали. Листування / авт.-упоряд. М. Головащенко. – К.: Рада, 1995. – 462 с.; **Переписка** – Драгоманов М. П. Переписка / зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Л., 1901. – 184 с.; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895) / зладив М. Павлик. – Чернівці: Руська Рада, 1910. – Т. II (1876 – 1878). – 318 с.; Т. III (1879 – 1881). – 519+XI с.; Т. IV (1882 – 1885). – 440 с.; **Рудн.** – Листування Степана Рудницького / упорядкув., вступ. ст., прим. П. Штойко. – Л., 2006. – 435 с.; **Л. Укр.** – Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наук. думка. – Т. 10: Листи (1876 – 1897). – 1978. – 544 с.; Т. 11: Листи (1898 – 1902) – 1978. – 480 с.; Т. 12: Листи (1903 – 1913). – 1979. – 696 с.; **Федьк.** – Федькович Ю. Твори: у 2 т. – Т. 2: I. Повісті та оповідання. II. Казки, байки, жарти. III. Драматичні твори. IV. Листи / упорядкув. текстів та прим. М. Ф. Нечиталюка. – К.: Держ. вид-во худож. л-ри, 1960. – 500 с.; **Чайк.** – Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / упорядкув. Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Л., 2002. – Т. 1. – 514 с.; Т. 2. – 468 с.; Т. 3. – 576 с.; **Чикал., Щоден. 1** – Євген Чикаленко. Щоденник (1907 – 1917): у 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.; Т. 2. – 463 с.; **Чикал., Щоден. 2** – Євген Чикаленко. Щоденник (1919 – 1920). – К. – Нью-Йорк, 2005. – 640 с.

Черкез І. Б. Вплив соціокультурних і територіальних чинників на мовне оформлення епістолярних текстів української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст.

На матеріалі епістолярних текстів української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. проаналізовано мовні одиниці, уживання яких в інтелігентському соціолекті зазначеного періоду було зумовлене впливом соціальних та територіальних чинників: мікросоціальних (соціальним походженням, культурно-освітнім рівнем, професійною

діяльністю) та макросоціальних (політичним та адміністративно-територіальним роз'єднанням українських земель).

Ключові слова: епістолярний стиль, інтелігентський соціолект, мікросоціальні чинники, макросоціальні чинники.

Черкез И. Б. Влияние социокультурных и территориальных факторов на языковое оформление эпистолярных текстов украинской интеллигенции конца XIX – начала XX вв.

На основе эпистолярных текстов украинской интеллигенции конца XIX – начала XX вв. анализируются языковые единицы, употребление которых в интеллигентском социолекте этого периода было обусловлено влиянием социальных и территориальных факторов: микросоциальных (социальным происхождением, культурно-образовательным уровнем, профессиональной деятельностью) и макросоциальных (политическим и административно-территориальным разъединением украинских земель).

Ключевые слова: эпистолярный стиль, интеллигентский социолект, микросоциальные факторы, макросоциальные факторы.

Cherkez I. B. Impact of sociocultural and territorial factors on the language peculiarity of the epistolary texts of Ukrainian intelligentsia of the late XIX – early XX century

On the basis of the epistolary texts of Ukrainian intelligentsia of the late XIX – early XX century analyzes the linguistic units, use of which in socio-lexis of intelligence this period was due to the impact of social and territorial factors: microsocial (social origin, cultural an educational level, occupation) and macrosocial (political and administrative and territorial separation of the Ukrainian lands).

Key words: epistolary style, socio-lexis of intelligence, microsocial factors, macrosocial factors.

Л. В. Ящук (Житомир)

УДК 81'313.2'0

**СУБСТИТУЦІЯ ЗВУКА [ϕ] У ХРИСТІЯНСЬКОМУ
АНТРОПОНІМІКОНІ ЖИТОМИРЩИНИ XVI – XVII ст.**

До запровадження християнства на Русі панували різні типи народних слов'янських власних імен, частково успадковані ще з праслов'янської доби, а частково з апелювативного фонду лексики рідної мови [Демчук 2003: 102]. Із його прийняттям в обіг увійшло понад 300 (із кількох тисяч) канонізованих імен грецького, латинського та старослов'янського походження, з яких лише кілька десятків стали вживаними [Никонов 1969: 55; Чучка 1983: 597].

Іменник Житомирщини XVI – XVII ст. містить 92 % християнських імен, які в адміністративно-юридичних документах подано переважно в адаптованому вигляді: „с по(д)даными своїми пилипо(в)скими на (и)мя *Степа(ш)комъ, Влексою, Ивано(м) Рома(ш)ковичо(м), А(н)дрон(о)м*” (1586 ЖК 1, 190). Дослідження фонетичних варіантів християнських імен дало змогу виділити низку звукових змін, пов'язаних із пристосуванням чужих слів до фонетичної системи української мови. Так, у системі приголосних звук [ϕ] замінився звуками [п], [х], [хв], [в], [т]; [н] змінився на [м] і, навпаки; відбулося спрощення в групах приголосних, стягнення однакових приголосних та поява інтервокального [в] і протетичного [й].

У пропонованій статті ставимо за мету простежити субституцію звука [ϕ] у християнських іменах і похідних від них іменах по батькові та прізвищевих назвах Житомирщини XVI – XVII ст., принагідно залучаючи й ойконімічні назви, пов'язані з християнськими іменами.

Звук [ϕ] не питомий для української мови і потрапив у неї із запозиченими словами внаслідок контактування з греками, „тобто на самому початку існування української окремішності в рамцях праслов'янського континууму” [Шевельов 2002: 803]. Проте в народній мові він не набув поширення. Це зумовлено тим, що в українській мові зовсім не було губно-зубної фрикативної вимови й „упровадження *f* не могло ґрунтуватися на вже вироблених артикуляторних звичках носіїв мови” [Шевельов 2002: 804]. Оскільки звук [ϕ] не мав вільного місця в українській фонологічній системі, то змінювався на інші приголосні, відомі українській мові, – [п], [х], [хв], [в], [т]. Поліські пам'ятки XVI – XVII ст. широко засвідчують усі його заміники [Мойсієнко 2006: 333].

* У термін *християнський антропонімон* укладаємо поняття „сукупність християнських імен і похідних від них імен по батькові та прізвищ (прізвищевих назв, прізвиць)”.

** Термін „іменний варіант”, покликаючись на визначення П. Чучки, уживаємо щодо видозміни одного імені, а „форми імені” – щодо його словозміни [Чучка 1970: 23].

Антропонімійний матеріал Житомирщини XVI – XVII ст. яскраво ілюструє заміну [ф] > [н], яка, на думку Ю. Шевельова, була найдавнішою [Шевельов 2002: 804]:

Агафонъ [Керста 1984: 103] – Гапона Скрыпъки (1647 ЖК 12, 61 зв.), „межи домами меша(н) житоми(р)ски(х): з о(д)ное стороны Гапоно(в)скимъ, а другое Вороне(н)ковы(м)” (1606 ЖК 4, 279), Іванови Гапоновичу, Стефану Наумовичу Ходаковъскимъ (1635 АЖГУ 1, 153), Микиту Гапоненька (1611 АЖГУ 87). У розглянутих антропонімах утратився початковий голосний [а], пор. жіноче ім'я: до(ч)ки Луциковы, *Wga(n)ки* (1586 ЖК 1, 188), де [а] > [о].

Афанасій [ЛБ: 173] – *Wпанаса* Гу(б)ки (1587 ЖК 1, 258), *Панасови* (1606 ЖК 4, 368 зв.), І(л)ю *Wпанасовича* (1583 АЖМУ 56), „Трохима... и жону его Wгафью *Wпанасо(в)ну*” (1585 ЖК 1, 89), Я(ц)ка *Панасе(н)ка* (1588 ЖК 1, 341); пор. іменування представників вищих верст суспільства: па(н) *Wфана(с)* а па(н) Василе(и) Выговские (1584 АЖМУ 128), Романа *Wфанасовича* Выго(в)ско(го) (1605 ЖК 4, 103 зв.). Співвідношення імен *Опанасъ* : *Панасъ* : (шляхта) *Офанасъ* / *Афанасъ* = 39 : 11 : 4 / 1.

евстафій [ЛБ: 206] – *Остана* Тимоше(н)ка (1618 ЖК 7, 925 зв.), „Сава, и Федо(р), wтама(н), и Усти(м) *Wстапови(чи)* зы Са(и)ко(в)” (1586 ЖК 1, 214 зв.), Чура *Wстаповски(и)* (1584 АЖМУ 131). Виділені антропоніми зазнали зміни початкового голосного [je] > [o], спрощення груп приголосних [вст] > [ст] та усічення суфікса *-ий*, пор.: *Wстафия* Ходакувсько(го) (1679 ОК 15, 1, 75), *W(с)тафе(и)* Стрыбы(л) (1606 ЖК 4, 326), Гри(ц)ка *W(с)тафеевича* Поповича (1611 АЖГУ 92). Співвідношення варіантів *Останъ* : *Остафий* (*Остафей*, *Остафѣй*) = 51 : 8.

Нікіфоръ [ЛБ: 224] – *Ничипорови* Ху(т)кому (1650 ЖК 13, 600), Лукашъ *Ничипорови(ч)* (1585 ЖК 1, 80). Ю. Шевельов назвав ім'я *Ничипоръ* формою з „запізненою” першою палаталізацією [Шевельов 2002: 306]. Пор.: *Никифо(р)* Семенови(ч) (1586 ЖК 1, 148), „w(т)ца *Никифора* Wнешкевича, игумена... монастыра Триго(р)ско(го) Свято(го) Спаса” (1643 ЖК 10, 279 зв.); співвідношення *Ничипоръ* : *Никифоръ* = 22 : 2.

Онóфрїй [ЛБ: 225] – *Wноприю* Селезневи (1650 ЖК 13, 381 зв.), *Wнопре(и)* Кононови(ч) (1586 ЖК 1, 167), Ка(р)па *Wноприевича* (1587 ЖК 1, 289 зв.), пор.: *Wнофъри(и)* W(л)шани(ц)ки(и) (1585 ЖК 1, 76 зв.), *Wнофре(и)* Ма(р)тинови(ч) (1595 ЖК 4, 1, 13), Тито(м) *Wнофреевичо(м)* (1595 ЖК 4, 1, 8). Співвідношення імен *Оноприй* (*Онопрей*) : *Онофрий*

* Випадки, коли не подано співвідношення, свідчать про те, що в усіх виявлених варіантах наявна заміна звука [ф].

(*Онофрей*) = 5 : 4; усі вони відображають прогресивну асиміляцію голосних [o] – [y] > [o] – [o].

Софонія [ЛБ: 233] – *Сапонь* (1595 АЮЗР 6, 1, 250), пор. „у... *Сафона*” (1605 ЖК 4, 73 зв.), *Сафонь* (1611 АЖГУ 87) / *Софона* (1611 АЖГУ 87) (3. в.), Григо(р)емь *Сапоновичомь* Кочу(р)скимь (1584 АЖМУ 79) / Григоре(и) *Сафонович* Ко(ч)уровски(и) (1609 ДМВН 115). Співвідношення *Сапонь* : *Сафонь* / *Софонь* = 1 : 2 / 1. В іменах *Сапонь*, *Сафонь* відбулася дисиміляція голосних [o] – [o] > [a] – [o].

Софроній [ЛБ: 233] – *Супрун*(и) (1589 ЖК 3, 14), Гав'рилови, *Супруновому* зятю (1650 ЖК 13, 336), Борись *Супруновичь* (1595 АЮЗР 6, 1, 251). Автори монографії „Історія української мови. Фонетика” вважають, що спочатку голосний [y] з'явився в кінцевому складі власного іменника *Супрун* < *Сопрон* під впливом поширеного в українській мові суфікса *-ун*, а в першому складі звук [y] розвинувся з ненаголошеного [o] фонетично [Жовтобрюх 1979: 300]. Проте Ю. Шевельов наголошує, що „імена грецького походження в українській мові часто мають *и* на місці етимологічного *o* й у наголошеній, і в ненаголошеній позиції, але це явище розвинулося в грецьких говірках і не має жодного тичення до українського „укання” [Шевельов 2002: 678]. Цю думку підтверджують виявлені нами антропоніми: *Супрона* Коваля (1630 ЖК 8, 662), *Супрої* ргучоژی (1552 АЮЗР 7, 1, 147), Мо(и)сея *Супроновича* (1605 ЖК 4, 78 зв.), де [y] стоїть не в кінцевому, а в першому складі імені.

Стефан [ЛБ: 234] – *Степана* Беловкого (1617 ЖК 7, 42 зв.), Аньдрѣй *Степаненько* (1649 Р 195), Лазара *Степановича* (1605 ЖК 4, 228), Матиса *Степано(в)ско*го (1584 АЖМУ 119); пор.: пану *Стефанови* на Чернехове Немиричови (1651 ЖК 14, 68), пана Тевдора *Стефана* Трипо(л)ско(го) (1680 ОК 15, 1, 344).

Представники соціальної верхівки в пам'ятках іменуються, зазвичай, *Стефань*: *Стефану* Немиричу (1605 ДМВН 52) / *Стефа*(н) Немири(ч) (1611 АЖГУ 55) / *Стефанови* Немиричови (1630 ЖК 8, 303) / *Стефана* Немирича (1650 ЖК 13, 381 зв.), пор.: Григоре(и) *Стефанович* Белоши(ц)ки(и) (1588 ЖК 1, 329 зв.) / Григо(р)я *Стефановича* Белоши(ц)кого (1587 ЖК 1, 301 зв.); зрідка *Стефань* / *Степань*: *Стефана* Бы(ш)по(л)ско(го) (1605 ДМВН 32) / *Степана* Бы(ш)по(л)ско(г)[o] (1605 ДМВН 33). Співвідношення варіантів *Степань* : *Стефань* = 93 : 35 – нижчі верстви населення, 8 : 57 – шляхта.

Філіпп [ЛБ: 239] – *Пилипа* При(и)мы (1643 ЖК 10, 140), Кліма *Пилипенька* (1635 АЖГУ 1, 176), Ма(р)тина *Пилиповича* (1605 ЖК 4, 228), „А(н)дрѣя *Пилипо(в)ско(го)* у Скоморосе(х) и в *Пилиповича(х)*” (1589 ЖК 3, 10). Варіант *Филипъ* засвідчений лише в іменуванні представників шляхти. Співвідношення імен *Пилипъ* : *Филипъ* = 29 (шляхта – 2) : 3, пор.: п-на *Филипа*, Косте(н)тина и Федора Е(л)цо(в)

(1606 ЖК 4, 412 зв.), Івана *Филиповича* Во(и)ну (1605 ЖК 4, 65), пань Адамъ *Филиповски(и)* (1617 ЖК 7, 47 зв.).

„Зіставлення канонічних імен, які мають у своєму складі звук [ф], з їх народними варіантами, представленими в пам'ятках XVI ст., показує, що найчастіше в українській мові того часу [ф] замінявся [х]” [Керста 1984: 63]. Аналізовані нами антропоніми свідчать, що одне канонічне ім'я може мати низку варіантів, у яких [ф] > [х]:

евѣмій [ЛБ: 205] – *Е(в)хима* Сурина (1590 ЖК 2, 12), „жоны того Миха(и)ла, священъника фе(w)до(с)евъского, на (и)мя *Евхими*” (1587 ЖК 1, 252), Данила *Е(в)химовича* (1605 ЖК 4, 121), а також *Ю(в)хима* Паньфиловича (1606 ЖК 4, 249); *Юхимъ* Прилаєнко (1649 Р 199), Васи(л) *Юхимє(н)ко* (1649 Р 193); у *Ехима* (1605 ЖК 4, 212 зв.); *Яхима* Коляду (1630 ЖК 8, 692), Ва(с)ка *Яхима* Дурицького (1650 ЖК 13, 594 зв.), Алексанъдеръ *Яхимовичъ* (1630 ЖК 8, 665 зв.).

Іноді та сама особа називається в пам'ятках Житомирщини XVI – XVII ст. різними варіантами цього імені: кнжа(ти) *Ивхиму* Коре(ц)кому (1584 АЖМУ 73) – гіперизм, утворений на зразок імен із початковою групою голосних [іо] / кнзь *Евхимъ* Коре(ц)ки(и) (1584 АЖМУ 109) / *Юхима* Коре(ц)кого (1584 АЖМУ 109) / *Яхимъ* Корецки(и) (1584 АЖМУ 116).

Мefeldий [Керста 1984: 120] – у *Мехеда* (1650 ЖК 13, 201 зв.), пор.: *Mefedko* ргушоуї (1552 АЮЗР 7, 1, 149). Імена зазнали прогресивної асиміляції голосних [e] – [o] > [e] – [e].

Трофімъ [ЛБ: 237] – *Трохима* Волошына (1650 ЖК 13, 328 зв.), Івана *Трохимовича* (1585 ЖК 1, 87 зв.); пор.: Коломыє(ц) *Трофи(м)* (1609 ДМВН 153); співвідношення *Трохимъ* : *Трофимъ* = 38 : 2.

Труфѡнь [ЛБ: 237] – *Трухоно(м)* Иваще(н)ко(м) (1605 ЖК 4, 106 зв.) / *Трохона* Иваще(н)ка (1605 ЖК 4, 106 зв.), в іменному варіанті *Трохонъ* – регресивна асиміляція [y] – [o] > [o] – [o]; Миха(л) *Трухонови(ч)* (1588 ЖК 1, 322 зв.), Ничипора *Трухоне(н)ка* (1605 ЖК 4, 228).

Фирсь [Керста 1984: 130] – „па(н) *Ху(р)сь* и па(н) Ма(р)ти(н) И(с)коро(с)ти(н)ские” (1606 ЖК 4, 303 зв.), пор.: *Фурьса* Ста(д)ника (1647 ЖК 12, 64), Ку(з)му *Фу(р)сенька* Бо(р)тника (1630 ЖК 8, 660 зв.).

Кількість канонічних імен, які зазнали субституції звука [ф] на [н] і [х] у пам'ятках Житомирщини XVI – XVII ст., майже однакова, але фонетичних варіантів від цих імен більше зі звуком [х].

Варіанти заміни [ф] на [в] в аналізованому матеріалі застосовуються значно рідше, хоча приблизно збігаються в часі з заміною [ф] на [н] [Шевельов 2002: 804]:

Ма(т)фѣй, *Ма(т)фій* [ЛБ: 222] – *Матъвея* Пликуса (1647 ЖК 12, 62 зв.), Се(р)ге(и) *Ма(т)вееви(ч)* (1590 АЖГУ 1, 51), пор.: *Матъфея* Крука (1630 ЖК 8, 686 зв.), „меща(н)кою w(в)ру(ц)кою *Ма(т)феевою* Ме(т)личновою *Наста(с)єю* *Ма(т)фее(в)ною*” (1588 ЖК 1, 316 зв.),

Малкови *Матфеєняти* (1650 АЮЗР 3, 4, 487). Співвідношення імен *Матвей* (*Матвий*) : *Матфей* = 14 : 39, з-поміж них шляхта – 1 : 13.

В антропоніміконі Житомирщини XVI – XVII ст. трапляється й надпоправне написання **ф**, замість **в**: *Зынофови* Во(л)тенъкови (1650 ЖК 13, 600) < *Зинóвій* [ЛБ: 207], пор.: *Зыновъ* Гринцевичъ (1595 АЮЗР 6, 1, 250).

Збільшення кількості слів зі звуком [ф] спричинило появу нової фонемі /xв/ для розрізнення чужого звука, перші приклади написання якої припадають на XV ст. [Шевельов 2002: 806]. Досліджувані нами пам'ятки фіксують зміну [ф] > [xв] у канонічному імені:

елеѡѣрїѡ [ЛБ: 203] – *Вли(x)вира* (1605 ДМВН 77) / *Вли(x)фюра* (1605 ДМВН 78) (3. в.) – це гіперичний варіант, у якому [xв] > [xф], *Matfey Olichwerow* (1651 АЮЗР 6, 1, 578); пор.: *Влифєра* W(к)сютича (1585 ЖК 1, 87 зв.) / *Влифѣра* (1585 ЖК 1, 88), *Łukasz Oliferow* (1651 АЮЗР 6, 1, 577). Співвідношення імен: *Олихвиръ* / *Олихфюра* : *Олифєрь* = 2 : 5.

Низка християнських імен Житомирщини XVI – XVII ст. відзначається кількома відповідниками звука [ф]:

Фєѡѡоръ [ЛБ: 210] – [ф] > [x]: *Ходора* Русака (1606 ЖК 4, 263 зв.), Ко(н)драта *Ходоровича* (1587 ЖК 1, 260), Тарасови *Ходорєнькови* Шєвьцови (1650 ЖК 13, 600), ойконім „село *Ходоры*” (1618 ЖК 7, 923 зв.). В аналізованих онімах відбувся процес регресивної асиміляції [e] – [o] > [o] – [o], пор.: *Федєрь* Дєгтярь (1595 АЮЗР 6, 1, 246) – протилежна за напрямком асиміляція [e] – [o] > [e] – [e]. Співвідношення імен *Федоръ* : *Ходоръ* = 307 : 6.

[ф] > [xв]: *Хведору* Костюченъку (1643 ЖК 10, 59), „*Хведора*, мешанина русано(в)ского” (1606 ЖК 4, 305). Іноді та сама особа іменується *Федоръ* / *Хведоръ*: *Федо(p)* Козява (1605 ЖК 4, 234 зв.) / *Хведо(p)* Козява (1605 ЖК 4, 133), пор.: *Стефа(н) Федоровъски(и)* (1643 ЖК 10, 284 зв.) / *Хведоровъски(и)* (1643 ЖК 10, 285 зв.). Ім'я *Хъфедора* Ки(с)лясе(н)ка (1635 АЖГУ 1, 160) також є гіперичним: [xв] > [xф].

Співвідношення варіантів імен, похідних від *Федоръ* : *Хведоръ* : *Ходоръ* : *Хъфедоръ* = 378 : 46 : 6 : 1.

[ф] > [n] лише в прізвищевій назві: *Ива(н) Пе(д)кеви(ч)* (1585 ЖК 1, 74) / *Ива(н) Пе(д)ко* (1585 ЖК 1, 75 зв.) < *Пе(д)ко* < *Фє(д)ко*.

[ф] > [m]: *Todor Pustowoyt* (1683 АЮЗР 7, 1, 509), пор.: *Федо(p)* Щєние(в)ски(и) (1606 ЖК 4, 388), *Левона Федоровича* (1586 ЖК 1, 194), *Ивана Федоре(н)ка* (1630 ЖК 8, 662), жін. „пнее *Федоры* Е(с)лико(в)ско(г)[o]” (1609 ДМВН 135). Для ідентифікації шляхти та духовних осіб використано варіант *Теодоръ*: пану *Тєѡѡорови* Скаръжевъскому (1651 ЖК 14, 71), п-на *Тєѡѡора* Трипо(л)ско(го) (1680 ОК 15, 1, 325 зв.), *Тєѡѡора* диякона (1643 ЖК 10, 280); співвідношення *Федоръ* : *Теодоръ* серед вищих суспільних верств = 91 : 15.

Іосифъ [ЛБ: 213] – [ф] > [н]: у *Есипа* (1586 ЖК 1, 138), Ма(с)ка *Осип(нъ)ка* (1611 АЖГУ 86); пор.: *Есифови* Мовъчанови (1650 ЖК 13, 381 зв.), Василе(и) *Есифови(ч)* Черев(в)че(и) (1586 ЖК 1, 194).

[ф] > [в]: *Ю(з)ва* Кра(в)ца (1605 ЖК 4, 152 зв.), у називанні шляхти трапляється полонізм *Юзефъ*: п-на *Юзефа* Дзе(р)би(ц)кого (1611 АЖГУ 45), *Юзефа* Тышъкевича (1680 ОК 15, 1, 316). Та сама особа може іменуватися: *Езофо(м)* Ябло(н)ски(м) (1586 ЖК 1, 153 зв.) / *Юзефо(м)* Ябло(н)ски(м) (1587 ЖК 1, 261 зв.).

єфрѣмъ [ЛБ: 206] – [ф] > [х]: *Охрема* Па(в)ловича (1587 ЖК 1, 289), *Ихри(м)* Самоне(н)ко (1647 ЖК 12, 46), Нгуї *Очрут* (1683 АЮЗР 7, 1, 509), *Вна(ц)ко* *И(х)ремови(ч)* (1606 ЖК 4, 373 зв.).

[ф] > [н] лише у прізвищевій назві: *Ивана* *Иприме(н)ка* (1650 ЖК 13, 505) < *Опримъ* < *Охримъ*.

Парфѣній [ЛБ: 226] – [ф] > [в]: п-нъ *Па(р)хвене(и)* Трипо(л)ски(и) (1630 ЖК 8, 501 зв.), *Па(р)хвезя* (1586 ЖК 1, 172 зв.) (З. в.); пор.: „шля(х)тич(о)в)... *Па(р)фезя* Труша” (1586 ЖК 1, 172 зв.). В іменах *Пархвей*, *Парфей* усікся склад **ни**.

[ф] > [х]: *Паръхома* Толькача (1647 ЖК 12, 59), *Пархома* Семеновича (1584 АЖМУ 124), Фе(д)ка *Пархомовича* боярина (1606 ЖК 4, 418 зв.), Я(ц)кови *Па(р)хоменяти* (1650 ЖК 13, 454 зв.). У названих антропонімах носовий звук [н] змінився на носовий [м]. Співвідношення *Пархомъ* : *Парфень* : *Пархвенеи* : *Пархвей* : *Парфей* = 19 : 2 : 1 : 1 : 1.

Філимънъ [ЛБ: 239] – [ф] > [х]: у *Хилимона* (1606 ЖК 4, 346), Петра *Хилимоновича* (1590 АЖГУ 1, 56); пор.: *Филимо(н)* (1606 ЖК 4, 373 зв.).

[ф] > [хв]: *Хвилона* Ступаче(н)ка (1650 ЖК 13, 434 зв.), *Хвилона* W(с)суськаленъка (1647 ЖК 12, 56 зв.). Шляхта іменується лише варіантом зі звуком [ф]: па(н) *Филонъ* Виго(в)ски(и) (1618 ЖК 7, 790 зв.), пана *Филона* Сокора (1651 ЖК 14, 65). Перераховані власні імена зазнали синкопи **-им-**. Співвідношення варіантів, похідних від *Филимонъ* : *Хилимонъ* : *Филонъ* : *Хвилонъ* = 28 : 17 : 24 : 3.

Фома [Керста 1984: 130] – [ф] > [х]: *Хома* Дво(р)ни(к) (1647 ЖК 12, 45 зв.), Ерощъ *Хома* (1595 АЮЗР 6, 1, 251), Яковца *Хоме(н)ка* (1650 ЖК 13, 387 зв.), Сака *Хомича* Щение(в)ського (1605 ЖК 4, 90 зв.), Фе(с)ка, *Хоминога* сина (1647 ЖК 12, 39).

[ф] > [т]: *То(м)ко* Хоми(ч) (1587 ЖК 1, 243 зв.), *Томаша* Яси(н)ського (1647 ЖК 12, 80 зв.).

Отже, у християнському антропоніміконі чужий для української мови звук [ф] найчастіше замінюється звуками [х] та [н], рідше – [хв], [в], [т]. Деякі канонічні імена відзначаються кількома його субституціями в народних варіантах: *Ходоръ*, *Хведоръ*, *Хфедоръ*,

Теодоръ, Тодоръ, Педоръ. Іноді одна особа ідентифікується різними фонетичними варіантами того самого імені: *Евхимъ, Юхимъ, Яхимъ, Йохимъ*. Крім того, лише в іменуванні представників соціальної верхівки наявні варіанти без заміщення звука [ф] (*Остафей, Офанась, Филипъ*). Очевидно, у такий спосіб писарі протиставляли привілейовані верстви населення простому люду.

Література

Демчук 2003 – Демчук М. О. Роль християнства у запровадженні особових власних імен та пов'язані з ними народні вірування / М. О. Демчук // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1 – 2. – С. 98 – 102; **Жовтобрюх 1979** – Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика : монографія / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.; **Керста 1984** – Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування : монографія / Р. Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.; **ЛБ** – Беринда П. Лексикон словеноросійський. – К., 1627 / підготов. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.; **Мойсієнко 2006** – Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.; **Никонов 1969** – Никонов В. А. Русская адаптация иноязычных личных имен / В. А. Никонов // Ономастика. – М. : Наука, 1969. – С. 54 – 75; **Чучка 1970** – Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена) : конспект лекцій / П. П. Чучка. – Ужгород : Вид-во УДУ, 1970. – 103 с.; **Чучка 1983** – Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ / П. П. Чучка // Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 592 – 620.; **Шевельов 2002** – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови : монографія / Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.

Умовні скорочення досліджуваних джерел

АЖГУ 1 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.; **АЖГУ** – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.; **АЖМУ** – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.; **АЮЗР** – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1859 – 1914 (перша цифра означає частину, друга – том); **ДМВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. акт. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К. : Наук. думка, 1981. –

* Ім'я, реконструйоване з прізвищевої назви.

316 с.; **ЖК 1** – Актова книга Житомирського гродського суду (1582 – 1588 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 1. – 367 с.; **ЖК 2** – Актова книга Житомирського гродського суду (1590 – 1644 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 2. – 359 с.; **ЖК 3** – Актова книга Житомирського гродського суду (1598 – 1773 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 3. – 1250 с.; **ЖК 4** – Актова книга Житомирського гродського суду (1605 – 1606 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 4. – 448 с.; **ЖК 7** – Актова книга Житомирського гродського суду (1617 – 1618 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 7. – 1451 с.; **ЖК 8** – Актова книга Житомирського гродського суду (1630 p.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 8. – 939 с.; **ЖК 10** – Актова книга Житомирського гродського суду (1643 p.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 10. – 400 с.; **ЖК 12** – Актова книга Житомирського гродського суду (1647 – 1648 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 12. – 115 с.; **ЖК 13** – Актова книга Житомирського гродського суду (1649 – 1650 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 13. – 675 с.; **ЖК 14** – Актова книга Житомирського гродського суду (1651 – 1652 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 14. – 379 с.; **ЖК 4, 1** – Актова книга Підкоморського суду Житомирського повіту Київського воєводства (1584 – 1644 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 4, оп. 1, од. зб. 1. – 208 с.; **ОК** – Актова книга Овруцького гродського суду (1678 – 1680 pp.) // Зберігається у ЦДІАК України: ф. 15, оп. 1, од. зб. 1. – 411 с.; **Р** – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / підгот. до друку: О. В. Тодійчук (голов. упоряд.), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. – К., 1995. – 592 с.

Ящук Л. В. Субституція звука [ф] у християнському антропоніміконі Житомирщини XVI – XVII ст.

У статті розглянуто замітники звука [ф] – [н], [х], [хв], [в], [м] у християнських іменах і похідних від них іменах по батькові та прізвищевих назвах Житомирщини XVI – XVII ст.; з'ясовано продуктивність використання відповідників, співвідношення народних варіантів імен із звуком [ф] і з його замітниками.

Ключові слова: антропонім, варіант, ім'я, прізвищева назва, субституція, ойконім.

Ящук Л. В. Субституция звука [ф] в христианском антропонимиконе Житомирщины XVI – XVII вв.

В статье рассматриваются заменители звука [ф] – [н], [х], [хв], [в], [м] в христианских именах и производных от них отчествах и фамильных названиях Житомирщины XVI – XVII вв.; установлены

производительность использования заменителей, соотношение народных вариантов имен со звуком [ф] и с его заменителями.

Ключевые слова: антропоним, вариант, имя, фамильное название, субституция, ойконим.

Yaschuk L. V. The substitution of the sound [f] in the Christian anthroponymicon of Zhitomirschina in XVI – XVII centure

The article deals with the alternative sound [f] - [p], [h], [hv], [v], [t] in the Christian names and the names derived from their middle name and family name of Zhitomirschina in XVI – XVII; it was observed the performance of equivalentents, the ratio of people's choices of names with the sound [f] and its substitutes.

Key words: anthroponym, variant, name, family name, substitution, oykonim.

СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

М. П. Баган (Київ)

УДК 811.161.2'373

МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ОБРАЗНОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ ЗАПЕРЕЧНОГО ЗМІСТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасному мовознавстві метафору кваліфікують не лише як вторинну номінацію, а й як особливий мисленнєвий механізм, який дає змогу витлумачити певний об'єкт у світлі іншого, розширивши цим наші уявлення про обидва об'єкти. Вивчення когнітивних механізмів творення метафор дало змогу дослідникам установити найпродуктивніші моделі метафоричних перенесень, що є типовими для людського мислення взагалі [Лакофф 1990: 390 – 405]. Проте варто враховувати, що, уживаючи метафору, мовець завжди спирається на культурно-історичний досвід свого народу, відображає його світоглядні уявлення, естетичні смаки та психологічні особливості. З огляду на це метафори тлумачать як національно- й культурно-марковані утворення, що відбивають становлення мовної картини світу народу [Телия 1988: 175; Кіс 2001: 3]. Особливості метафоричних перенесень в українській мові досліджували В. Русанівський [Русанівський 1993], О. Тараненко [Тараненко 2000], Т. Кіс [Кіс 2001], О. Левченко [Левченко 2005]. Проте заперечні метафори, які вживають безпосередньо для образної експлікації певного заперечного змісту, у мовознавстві не вивчали. У зв'язку з цим спробуємо з'ясувати, які семантичні сегменти в сучасній українській мові зазнають місткого метафоричного заперечення і як воно формується.

Вивчення метафори в контексті категорії заперечення важливе ще й тому, що деякі дослідники вважають мисленнєвий акт заперечення засадничим для творення будь-якої метафори [Вежбицкая 1990: 147; Арутюнова 1990: 17 – 18]. Тривалий час загальноприйнятою була теорія, згідно з якою в основі метафори лежить згорнене або приховане порівняння, схожість одного об'єкта чи явища з іншим [Тараненко 2000: 307]. Проте, на думку Н. Арутюнової, „метафора – це не тільки й не стільки скорочене порівняння, ...скільки скорочене протиставлення” [Арутюнова 1990: 17 – 18]. Дослідниця пояснює свою думку так: „метафора відкидає належність об'єкта до того класу, до якого він насправді входить, і стверджує його внесення до категорії, до якої він не може бути віднесеним на раціональних засадах” [Там само]. Мисленнєва операція заперечення здебільшого залишається не вираженою в метафоричних утвореннях, проте її можна спостерігати в деяких розгорнутих актах метафоризації, пор: *З їжака сміявся лис: – В тебе чуб не так поріс, це не чуб – якийсь клубок чи то голок, чи шпильок* (М. Стельмах); *М'язи у вас, вибачте, як у слимаків. Кисіль, а не м'язи*

(В. Нестайко). За своєю будовою метафора є діалогічно спрямованою номінацією, що відкидає традиційне визначення чого-небудь. Завдяки своїй емоційно-змістовій виразності вона може бути сильним заперечувальним засобом, який не лише спростовує чиїсь хибні думки, але й пропонує інше бачення ситуації, пор.: *Вони думають, що Варфоломійович – нічтожество! Варфоломійович – солдат!* (М. Гримич); *Почалися виборчі будні. Ні, щось не так. Вибори – це ні в якому разі не будні. Вибори – це екстрим. Вибори – це адреналін. Вибори – це людські перегони. Вибори – це м'ясорубка* (М. Гримич). Проте заперечна функція лише зрідка виходить на перший план переносних уживань, здебільшого вона залишається в глибині метафоричної структури, поступаючись естетичній, емоційно-оцінній, аргументативній та іншим функціям. Найбільшою мірою заперечувальне навантаження реалізують метафори в текстах публіцистичного стилю та в полемічному мовленні. У цих мовленневих сферах можливий навіть діалог метафор, що компактно і влучно відображає суперечність різних підходів до витлумачення чого-небудь, пор.: *Історія – храм, а не кладовище* (Україна молода, 14.08.10).

Отже, сама структура метафоричного перенесення сприяє вираженню заперечення. За нашими спостереженнями, в українській мові за допомогою метафор найчастіше заперечують: 1) наявність чого-небудь; 2) тривання дій чи процесів; 3) повноцінність, належний стан когось або чогось; 4) зрозумілість чого-небудь; 5) розумові здібності людини.

Група метафор, що спростовують наявність чого-небудь, є кількісно великою й семантично неоднорідною. Вона об'єднує 4 підгрупи. У ній виділяємо насамперед підгрупу метафор, що вказують на відсутність почуттів, бажань, сил людини. В українській мові ці стани часто номінують назвами природних явищ, що виражають відсутність звуків (*тиша, затишшя, штиль*) або назвами порожніх природних середовищ (*пустеля, пустка, пустир, прірва*). Напр.: *Він не піде обідати. Можливо, пізніше. Випити б чогось холодного. Ніякого апетиту. Ні до чого. Повна мертвотність. Душевний штиль... Спущені вітрила. Порожнеча. Трупний запах.* (В. Дрозд); *Яка між нами прірва пролягла!* (Л. Костенко). Для українського світобачення типовою є інтерпретація відсутності в когось емоцій, реакції за допомогою переносного вживання лексем *камінь, кам'яний, закам'яніти, закам'янілий*. Мотиваційною ознакою слугує нерухомість, холодність каменю. Напр.: *Її холодний, проникливий погляд і гостре кам'яне лице змінилося, зм'якло, і вона в одній хвилині забула все* (О. Кобилянська); *Ганс Штор, весь вирівняний, закам'янілий, стоїть непорушно з блідо-сірим, як із вапна виліпленим лицем* (В. Винниченко). За функціональним навантаженням метафори, що заперечують наявність почуттів, когнітивні, оскільки вони увиразнюють

абстрактне поняття відсутності. Водночас ці метафори передбачають яскраве художнє зображення такого поняття, тому логічніше вважати, що їхня когнітивна функція комбінується з образно-естетичною.

Продуктивною є друга підгрупа метафор, за допомогою яких заперечують можливість виходу із ситуації або сприятливого розвитку подій, пор.: *тупик, труба, кришка, кінець, фініш, крапка, гаплик, торба, дно, параліч*. У реченні вони виконують функцію предиката і реалізують підсилене, емоційно марковане заперечення, пор.: *Ситуація, в якій зараз опинилася ПР [Партія регіонів] – це тупик* (Українська правда, <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/02/26/3212841/>); *Повний гаплик: віце-президентом „національного” телеканалу став гламурний іммігрант* (Народний оглядач, <http://sd.org.ua/news.php?id=18242>). Деякі з названих метафор мають досить прозору мотивацію. Наприклад, слово *тупик* уживають на позначення безвихідної ситуації, оскільки його пряме значення виражає непроїзну колію чи непрохідну вулицю і вже містить сему заперечення. Слово *крапка* асоціюється з кінцем речення, а слово *фініш* – з кінцем перегонів, тому цілком логічно, що цими словами характеризують обставини, які вже не можна змінити. Мотиваційна основа інших вторинних номінацій – менш очевидна, наприклад, іменники *кришка, гаплик, торба* в їхніх прямих значеннях не мають семи заперечення. Для вираження безвиході їх, імовірно, уживають тому, що первісно вони називали об'єкти, якимось пов'язані з обмеженням. Зокрема, слово *кришка* означає предмет, яким затуляють отвір і відповідно обмежують доступ до чогось; референт слова *гаплик* також має стосунок до обмеження свободи; *торба*, іноді *торба з дустом* називає предмет, який передбачає замкнений простір. Отже, асоціативні ознаки обмеження, поневолення, що властиві аналізованим словам, є достатніми для образного втілення поняття безвиході. Метафори, що заперечують можливість сприятливого розвитку подій, когнітивні за функціональним навантаженням, оскільки слугують опису абстрактного поняття. Проте їм властива й оцінно-експресивна функція, тому що значення безвиході цілком логічно викликає в мовця негативну оцінку.

Окрему, третю підгрупу становлять метафори, що заперечують наявність сенсу в чомусь. Найчастіше це значення передають за допомогою прикметників *порожній, пустий*, пор.: *порожні розмови, пусті обіцянки*.

До четвертої підгрупи входять метафоричні перенесення, що вказують на відсутність дій, реакцій з боку кого-небудь. Вони постали на основі назв певних фізичних вад людини (*сліпий, глухий, паралізований*), пор.: *Польська адміністрація ...повелася справді як зайда, ...як сліпий варвар, глухий до споконвічної львівської поліфонії* (Ю. Андрухович). Продуктивні також відповідні субстантивні метафори *сліпота, глухота, параліч*, які образно характеризують ситуацію свідомої чи несвідомої бездіяльності, пор.: *Політична доцільність і*

політична *сліпота* (Дзеркало тижня, 12 – 18.05.07); *Місцеву виконавчу владу остаточно розбив параліч* (День, 30.04.05).

Досить широкою є друга група метафор, що образно характеризують припинення, зникнення когось або чого-небудь. Передусім його втілюють у вторинному вжитку дієслова руху (*покотитися, закотитися, відлетіти, рознести, здиміти*), пор.: *Невже зірка Шиви [Андрія Шевченка] закотилася?* (Україна молода, 22.12.06); *Коментарі незалежних експертів, що раніше нехай рідко, та все ж де-не-де з'являлись у новинних сюжетах, нині ж геть здиміли* (Дзеркало тижня, 10.04.10). Для українського світобачення характерною є інтерпретація зникнення як руху за водою, пор.: *Спливло життя, як листя за водою* (Л. Костенко); *Який я багач – одна слава залишилась... Було колись, та все сплигло за водою та за лихими людьми...* (В. Малик). Дуже поширене перенесення назв процесів фізичного відмирання (*вмерти, відмерти, відцвісти, відбуяти, зів'янути*) на припинення людських почуттів та періодів життя, різних абстрактних явищ, пор.: *Так гірко відати, що юність відцвіла!* (Є. Плужник); *Відбувало святкування 15-річчя Соцпартії України* (Майдан, 30.10.06). Такі метафори виконують когнітивну функцію осмислення емоційного стану та образно-естетичну функцію моделювання художньої дійсності.

Цілком закономірно, що семантику зникнення у вторинному вжитку реалізують дієслова з прямим значенням утрати цілісності (*луснути, лопнути*), пор.: *Схоже, у директорату луснуло терпіння...* (День, 18.09.98). Дієслово *луснути* завдяки семі специфічного супровідного звуку робить метафору особливо колоритною. Цікаво, що сему звучання мають і деякі інші дієслова з вторинним значенням зникнення. Типовим для українського мовлення є метафоричне перенесення значення звучання дієслова *гавкнути* у сферу заперечного значення припинення, пор.: *Колись у далекі юнацькі часи дід Грицько намірявся гайнути з села у захоплюючі мандри по індійських джунглях. Та несподівано закохався у бабу Галю, струнку чорноброву тоді красуню, і... Гавкнули мандри на віки вічні...* (В. Нестайко). Хоч мотиваційна ознака такого перенесення не зовсім прозора, воно є досить поширеним завдяки своїй колоритності й нетривіальності. В. Телія з цього приводу зазначає, що, „випадкова” (з погляду об'єктивної логіки універсуму) образна схожість більш характерна для метафори, ніж реальна схожість, проте виживає лише те випадкове, що гармоніює з основою метафори – її задумом [Телія 1988: 188].

Третю групу заперечних метафор формують переносні вживання, що спрямовані на заперечення повноцінності, належного стану чого-небудь. Цю функцію виконують лексеми, що первісно виражали ознаку нецілісності об'єкта, пор.: *дірявий, щербатий, надщерблений, надломлений, надкушений, надгризений, надірваний*. Здавна в українському фольклорі фізичну нецілісність асоціювали з відсутністю

психологічної повноти буття, пор.: *Ой горе, горе нежонатому, як тому горщику щербатому: Горщикок кипить, в щербинку біжить, як мені, серденько, да без тебе прожить?* (Укр. нар. пісня). У сучасному полемічному мовленні слова на позначення дефектів широко використовують для викриття недосконалості реалій сьогодення, пор.: *Дірява демократія* (Тиждень, 09.07.10); *Надкушена Конституц... і Я* (Дзеркало тижня, 5 – 11.06.10); *Перспектива: надірвана країна* (Главред, 17.12.09). Аналізоване перенесення відбувається за функціональною ознакою: недосконалі суспільні структури так само якісно не виконують свого призначення, як і речі із зовнішніми вадами. Специфічний зовнішній вигляд речей, що втратили свою цілісність, сприяє збагаченню метафор яскравими зоровими асоціаціями, і тому вони звучать особливо дошкульно.

Четверта група заперечних метафор спеціалізується на запереченні зрозумілості чого-небудь. Із цією метою вживають передусім слова *темний, темрява, темнота, пітьма, мутний, муть, каламуть* пор.: *Це якась темна справа; Всі мої думки розгубилися, в голові стояла холодна каламуть* (Ю. Мушкетик). Ці метафоричні уживання спираються на давнє переконання, що „ЗНАТИ – ЦЕ БАЧИТИ” [Левченко 2005: 92]. Так само давнім і поширеним у багатьох мовах є метафоричне перенесення іменника *каша* на позначення чогось незрозумілого і невпорядкованого [Левченко 2005: 271]. Сема нерозбірливості, властива прямому значенню слова, виходить на перший план у його вторинному вжитку, забезпечуючи творення переконливого образу людської розгубленості, неспроможності щось пояснити, пор.: *Каша в голові як продукт споглядання* (День, 07.08.98).

Велика за обсягом в українській мові п'ята група заперечних метафор, що спрямовані на експресивне викриття браку розумових здібностей. Нерозумну поведінку людей асоціюють насамперед з манерами певних тварин (*баран, осел, овечка, курка, теля*), пор.: *Ведучий Василь Іванович Бренчик, думаючи, що мікрофон вимкнений, закричав на повний голос: – Включи мікрофон, баран!!!* (М. Гримич). Вибір тварини, назва якої зазнає перенесення, пов'язаний з можливістю увиразнення інших супровідних ознак нерозумної людини: метафори *баран, осел* акцентують на її впертості, метафора *дятел* – на зацикленості, несерйозності референта, метафора *курка* характеризує жінок і наголошує на вузькості їхнього світобачення, тоді як *овечка* – на довірливості й безхарактерності, а *теля* – на інфантильності та недорозвиненості об'єкта оцінювання.

Традиційним для українського світобачення є витлумачення розуму як гострого знаряддя, а нерозумності як тупості. Перенесення відбувається за функціональною ознакою: гострим предметом зручно й легко оперувати, так само і розумній людині легше порозумітися, знайти вихід з ситуації тощо. Натомість дурна людина, як і тупий предмет, не

здатна ефективно діяти. На підставі цієї аналогії прикметник *тупий* широко використовують для викриття чиєїсь нерозумності, пор.: *І чи ж справедливо тоді на широкій інститутській лаві сидітиме якийсь тупий, як дідівський валянок, бовтюх у американських джинсах..!* (Ю. Мушкетик).

Типовим для української мови є також втілення нерозумності в образах грубих дерев'яних об'єктів (*бовван, стовп*), примітивних дерев'яних знарядь (*довбня, товкач*), залишків дерева (*пень, пеньок*) та деяких дерев (*дуб*), пор.: *У математиці я повний дуб*. За спостереженнями дослідників, такі перенесення є давніми й властивими багатьом слов'янським мовам [Левченко 2005: 145]. Мотивом для метафоризації тут слугує твердість, невіддатливість дерев'яних об'єктів, з якою асоціюють людську несприйнятливність, невміння гнучко мислити й швидко реагувати.

Для українців характерне також метафоричне витлумачення дурня в термінах свого найтипівішого заняття – землеробства. Т. Кіс взагалі вважає „землеробські” метафори давніми й базовими для українського світобачення [Кіс 2001: 8]. Нестачу розуму в таких метафорах інтерпретовано як невиконання вчасно засадничих землеробських дій (пор.: *Під носом косовиця, а в голові ще й на зяб не орано* (НСЯЗ, с. 72), як неправильні дії персоніфікованого розуму (пор.: *Ум за ум заорав* (<http://shkolniki.at.ua/publ/85-1-0-1463>), як неврожай (пор.: *І в них теж... не родило в черепку* (М. Стельмах), *як нетипові продукти землеробства* (пор.: *Чоловік без розуму, що сніп без перевесла* (НДІ Українознавства; http://rius.kiev.ua/nt/d_r). Нелогічно виконані дії цілком закономірно пов'язані з відсутністю розуму в когось. А метафоричне утворення *дурне сало без хліба* засвідчує не лише улюблений спосіб харчування українців, але й їхні ціннісні засади: дурень прирівнюється до людини, що ігнорує найбільш шанований в народі продукт – хліб.

Отже, завдяки місткій семантичній структурі та опертю на стереотипні народні уявлення, узвичаєні метафори уможливають дуже переконливе й колоритне спростування наявності почуттів, можливості сприятливого розвитку подій, значущості кого- або чого-небудь, тривання або функціонування чого-небудь, зрозумілості ситуації та розумових здібностей людини. Мотиваційною ознакою для метафоричних перенесень заперечного характеру здебільшого слугує функціональна подібність між припиненням чого-небудь в природі, нефункціонуванням певних об'єктів, поведінкою деяких тварин та людською неспроможністю належним чином діяти. Для концептуалізації заперечного змісту в українській мові широко використовують назви ознак, дій, явищ, рідше об'єктів, що пов'язані з якимись обмеженнями, пошкодженнями, смертю, незаповненістю, незворушністю та нечіткістю вияву. Національну специфіку виявляють заперечні метафори, що постали внаслідок переосмислення типових дій та об'єктів побуту

українців. Використання „підручних” джерел метафоризації сприяє формуванню, з одного боку, наочних образів, з іншого боку, забезпечує дуже дотепне викриття відсутності чого-небудь.

Література

Аругюнова 1990 – Аругюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Аругюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5 – 32; **Вежбицкая 1990** – Вежбицкая А. Сравнение – градация – метафора / Анна Вежбицкая // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 133 – 153; **Кіс 2001** – Кіс Т.Є. Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. Є. Кіс. – К., 2001. – 19 с.; **Лакофф 1990** – Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387 – 415; **Левченко 2005** – Левченко О. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект / Олена Левченко. – Л. : ЛІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.; **Русанівський 1993** – Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3 – 13; **Тараненко 2000** – Тараненко О. О. Метафора / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 307 – 309; **Телия 1988** – Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173 – 203.

Баган М. П. Метафора як засіб образної експлікації заперечного змісту в сучасній українській мові

У статті обґрунтовано здатність метафори бути сильним заперечним засобом, з’ясовано семантичні сегменти, які в українській мові найчастіше зазнають метафоричного заперечення, проаналізовано механізми творення переносних заперечних значень.

Ключові слова: метафора, заперечення, мотиваційна ознака, когнітивна метафора, образно-естетична метафора.

Баган М. П. Метафора как средство образной экспликации отрицательного содержания в современном украинском языке

В статье доказана способность метафоры выступать в роли сильного средства отрицания, определены семантические сегменты, которые в украинском языке отрицают с помощью метафор, проанализированы механизмы формирования переносных отрицательных значений.

Ключевые слова: метафора, отрицание, мотивационный признак, когнитивная метафора, образно-эстетическая метафора.

Bahan M. P. Metaphor as a means of figuratively explication of negative contents in modern ukrainian language

The article proves the ability of metaphor to be effective means of negation, semantic segments that are in the Ukrainian language often suffer metaphorical negation are defined, mechanisms creating negative meanings are specified.

Key words: metaphor, negation, motivational sign, cognitive metaphor, imaginative-esthetic metaphor.

В. Л. Іщенко (Полтава)

УДК 811.111:81'276,6:33[81'37.611:81'367.4/623]

**СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
АНГЛІЙСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ**

Наше мислення оперує не тільки простими, але і складними поняттями, для яких не завжди можна знайти однослівне найменування. Інтенсивний розвиток термінологічних словосполучень (ТС) у різних галузях професійної та наукової діяльності є результатом суперечності між обмеженістю словникового складу мови і необмеженістю потреби в називанні нових понять [Warren 1984: 73]. Більш точно аргументує перевагу ТС у термінології В. Даниленко, на думку якої, термін не тільки номінує поняття (служує йому назвою), але й відображає в якійсь мірі зміст поняття. Можливо, ця остання властивість терміна приводить до необхідності створення переважно складних термінів, тобто термінів-словосполучень, які здатні повніше відобразити ознаки понять [Даниленко 1977: 27].

Подібних поглядів дотримується О. Толика, яка вважає, що для термінотворення характерна тенденція до семантико-парадигматичної регулярності, тобто до відображення родо-видових відношень. Це при необхідності викликає появу великої кількості складних термінів, термінів-словосполучень [Толика 1970: 65].

Слід відзначити, що ТС, які є більш складними утвореннями, ніж однослівні терміни, являють собою мовні номінативні одиниці, утворені з найрізноманітніших сполучень термінів і слів загальнолітературної мови. Унаслідок цього складається семантична структура термінологічного сполучення, що є непростим компонентом поєднання елементів. Основна функція ТС у мові – номінативна – полягає в називанні того чи того спеціального предмета або явища [Медникова 1974: 69]. Отже, ТС відрізняються від однослівних термінів своєю структурою та обсягом інформації.

У пропонованій статті ставимо за мету дослідити особливості семантики англійських багатокомпонентних економічних термінів, до складу яких входить прикметник.

Матеріалом дослідження є 4581 англійське економічне термінологічне словосполучення з прикметником. Джерелом фактичного матеріалу стали 53 лексикографічні довідники (48 словників у традиційному поліграфічному виданні та 5 електронних версій словників), з яких було відібрано 3852 економічні терміни-словосполучення з прикметником, а також текстова вибірка з англійської літератури загальним обсягом 750 000 слововживань, після обробки якої було додано 729 термінологічних словосполучень.

Термін-словосполучення мають перевагу тому, що вони здатні найбільш повно репрезентувати необхідні релевантні ознаки вказаного поняття. Навколо терміна – виразника поняття – групуються цілі гнізда термінологічних словосполучень, співвідносних зі стрижневим (головним) словом за принципом родо-видових відношень (гіпергіпонімічний зв'язок). Так, економічний термін „*property*” (власність) є гіперонімом, тобто виразником родового поняття. До нього входять поняття більш вузького семантичного змісту: *individual property* (індивідуальна власність), *social property* (суспільна власність). Кожне з цих понять, у свою чергу, включає ще поняття. Приміром, *individual property* (індивідуальна власність) включає в себе *personal property* (особиста власність) та *private property* (приватна власність), а до *social property* (суспільна власність) входять поняття *public property* (публічно-суспільна власність) та *collective property* (колективна власність). Кожне з цих понять є родо-видовим у відношенні до попереднього. Їх відношення до домінанти групи „*property*” ґрунтуються на виділенні диференційних видових ознак, виражених прикметниками. За їх допомогою доповнено основний понятійний зміст терміна-гіпероніма, і тим самим експліковано його системну властивість. Прикметники, що входять до вказаних ТС, є необхідними та достатніми елементами для розкриття сутності поняття „*property*” (власність).

Семантичні зв'язки між компонентами економічних ТС неоднакові. Для одних ТС характерні відносно стійкі зв'язки між складниками, для інших – властива абсолютна стійкість. Відносно стійкий зв'язок між компонентами полягає в тому, що складники зберігають у ТС своє пряме значення, у якому вони вживаються і поза ним, наприклад: *financial aid* (фінансова допомога). За семантичною структурою такі ТС істотно відрізняються від ТС із абсолютною стійкістю компонентів. Значення останніх не мотивується (або майже не мотивується) значенням їхніх складників. У результаті їх злиття в одне семантичне ціле, словосполучення перетворюється в лексичну номінативну одиницю. Приміром, цілісне значення терміна *hot money* (короткостроковий капітал) не мотивується значенням його компонентів. Знаки-компоненти відіграють тут дистинктивну роль. Однопонятійність таких ТС робить неможливою заміну їхніх складників синонімами, оскільки така заміна порушить концептуальну цілісність поняття і вказане утворення

перетвориться у вільне ТС. Так, якщо в ТС *productive relations* (виробничі відносини) замінити головний компонент *relations* на його синонім *ties*, то значення концептуальної цілісності та однопонятійності ТС порушиться. Термін перетвориться на вільне словосполучення, цілісне значення якого мотивоване значенням компонентів, що входять до його складу (*productive ties* (виробничі контакти/зв'язки)).

Аналогічний процес спостерігаємо при заміні ад'єктивного компонента: *constant capital* (постійний капітал) і *stable capital* (стабільний/стійкий капітал), *current cost* (вартість у поточних цінах) і *present cost* (вартість на даний момент).

Невмотивованість значення ТС з абсолютною стійкістю значенням його компонентів зумовлює семантичну та семіотичну цілісність ТС указанного різновиду й ототожнює його з однослівним терміном. За нашими спостереженнями, серед економічних ТС з абсолютною стійкістю наявні такі, переклад яких на українську мову ускладнений. На сучасному етапі розвитку економіки в Україні типовою є ситуація відсутності в українській мові знака-еквівалента, оскільки відповідний термін ще не утворено. У такому разі можна знайти в словнику термін-кальку, наприклад: *red clause* („червона умова”), *negative investment* („негативні інвестиції”). При перекладі тексту цей термін є недостатньо інформативним, тому його необхідно передати описово. Опис поняття-кальки подається в словнику поряд з калькою. Приміром, у „Англо-русском экономическом словаре” за редакцією А. Анікіна [АРСЭФ 1993] наведено таке пояснення терміна-кальки: *red clause* – 1. „червона умова” (умова акредитива, згідно з якою банк погоджується виплатити авансом частину суми акредитива проти представлення замість коносаментів. 2. „червоне застереження” (застереження Об'єднання лондонських страхувальників, надруковане червоним шрифтом і приклеєне до страхового полісу) [АРСЭФ 1993: 125].

Що стосується ТС із відносно стійким зв'язком між компонентами, то в них має місце вмотивованість значення, зумовлена тим, що перший компонент (зазвичай прикметник) вжито в прямому значенні, він вказує на видові ознаки гіпероніма. Наприклад: *large income* (високий прибуток), *national income* (національний прибуток), *marginal income* (маргінальний прибуток), *monthly income* (місячний прибуток), *taxable income* (прибуток, що оподатковується), *low income* (низький прибуток), *nominal income* (номінальний прибуток), *real income* (реальний прибуток), *habitual income* (звичайний прибуток), *relative income* (відносний прибуток). Ядерний компонент ТС зберігає своє спеціальне значення у всіх ТС. Препозитивні прикметники конкретизують основне поняття, виражене іменником *income*.

Відносна стійкість зв'язків між компонентами ТС допускає синонімічну заміну їхніх складників. Приміром, ядерний компонент можна замінити синонімом: *marginal return* (маргінальний прибуток) на

marginal revenue. Ад'єктивний компонент теж можна замінити синонімічним: *dead money* (невикористовувані гроші) на *idle money*.

Дослідження зовнішньої валентності прикметника в економічній терміносистемі передбачає й аналіз зовнішньої валентності багатозначних прикметників. Полісемантичні прикметники в кожному зі своїх лексико-семантичних варіантів по-різному виявляють валентні властивості, тобто кожне з їхніх значень характеризується набором певних ТС. Приміром, прикметник *commercial* має такі значення: 1) торговельний, 2) комерційний, 3) промисловий. Для кожного з цих значень властивий різний ступінь активності у формуванні ТС. Пор.: *commercial* у значенні „торговельний” утворює такі ТС: *commercial bill*, *commercial cargo*, *commercial payments*, *commercial port*, *commercial law*, *commercial profit*, *commercial centre*. Прикметник *commercial* у значенні „комерційний” бере участь в утворенні таких ТС: *commercial year*, *commercial discount*, *commercial house*, *commercial use*, *commercial marketing*, *commercial operations*, *commercial structures*, *commercial offer*, *commercial enterprise*, *commercial advertisement*, *commercial risk*, *commercial draft*, *commercial objective*. Значення „промисловий” реалізується в таких ТС: *commercial yield*, *commercial tests*, *commercial production*.

Досліджуваний матеріал свідчить, що багатозначні прикметники демонструють різні валентні властивості в кожному зі своїх лексико-семантичних варіантів. Так, прикметник *commercial* утворює 7 ТС у значенні „торговельний”, 13 ТС у значенні „комерційний”, 3 ТС у значенні „промисловий”. Отже, у ад'єктива *commercial* найпоширенішим є значення „комерційний”.

Проаналізувавши прикметники – компоненти економічних ТС, – ми дійшли висновку, що серед економічних ТС можна умовно виокремити 9 лексико-семантичних груп: 1) ТС зі значенням фізичної характеристики: *big dividend* (великий дивіденд); 2) ТС, що мають значення форми або конфігурації: *joint venture* (спільне підприємство); 3) ТС, яким властиве значення динамічної характеристики: *rapid development* (швидкий розвиток); 4) ТС, що реалізують локативне значення: *local tax* (місцевий податок); 5) ТС зі значенням темпоральної характеристики: *annual report* (річний звіт); 6) ТС, що актуалізують значення кількості або ступеня: *double tax* (подвійний податок); 7) ТС, що мають значення реляційної характеристики: *regular investment* (регулярні інвестиції); 8) ТС, що реалізують абстрактні поняття: *personal allowance* (норма часу на особисті витрати); 9) ТС зі значенням соціальної характеристики: *European composite unit* (європейська складова одиниця).

Для кожної з дев'яти лексико-семантичних груп характерний різний ступінь поширеності в економічній терміносистемі. Дані таблиці підтверджують цей факт.

Поширеність у мові лексико-семантичних груп економічних ТС

№	Лексико-семантична група	Кількість ТС	% співвідношення
1	Фізична характеристика	374	7,8
2	Форма або конфігурація	144	2,5
3	Динамічна характеристика	983	25,6
4	Локативність	265	3,7
5	Темпоральна характеристика	787	17,0
6	Кількість або ступінь	217	2,7
7	Реляційна характеристика	87	2,1
8	Абстрактні поняття	1409	34,7
9	Соціальна характеристика	215	3,0
	УСЬОГО	4581	100

Для термінологічної системи економіки найбільш характерними є ТС лексико-семантичної групи „абстрактні поняття”. Розповсюдженість ТС вказаної групи можна пояснити інтенсивним використанням логіко-математичного апарату в методах та процедурах, що здійснюються під час економічних операцій.

Меншими за кількістю є лексико-семантичні групи ТС зі значенням локативності, форми або конфігурації, фізичної характеристики. Це в певній мірі пояснюється тим, що значення термінів названих семантичних груп включають меншу кількість семантичних ознак, необхідних для відображення конкретного економічного поняття.

Результати аналізу фактичного матеріалу дозволяють стверджувати, що в системі досліджуваної термінології існує обмежений набір структурних моделей, переважно використовуваних для утворення ТС певної лексико-семантичної групи. Так, лексико-семантична група зі значенням соціальної характеристики репрезентована структурними моделями SA + SN, SA + SA + SN та SA + SN + SN. ТС зі значенням фізичної характеристики утворюються за структурними моделями SA + SN, SAdv + SA + SN та SA + conj + SA + SN.

Однак серед ТС, об'єднаних у лексико-семантичні групи зі значенням форми або конфігурації, локативності, темпоральної характеристики, кількості або ступеня та абстрактних понять, такі структурні моделі не виявлено. Це свідчить про те, що в економічній терміносистемі однозначної відповідності між структурними й семантичними моделями не існує.

Результати проведеного структурно-семантичного аналізу англійських економічних термінів-словосполучень можуть бути використані для вивчення структурних, семантичних та функціональних особливостей утворення зазначених термінологічних одиниць в інших терміносистемах.

Література

АРСЭФ 1993 – Англо-русский словарь по экономике и финансам / под ред. А. В. Аникина. – СПб. : Экол. шк., 1993. – 588 с.; **Даниленко 1977** – Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.; **Медникова 1974** – Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания / Э. М. Медникова. – М. : Высш. шк. 1974. – 202 с.; **Тихонов 1991** – Тихонов А. Н. Современный русский язык. Лексикология / А. Н. Тихонов, Л. Л. Ким, С. А. Тихонов. – Ташкент : Укитувчи, 1991. – 264 с.; **Толикина 1970** – Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 5 – 68; **Warren 1984** – Warren V. Classifying Adjectives / V. Warren. – University Göteborg : Gothoburgensis, 1984. – 318 p.

Ищенко В. Л. Семантичні особливості англійських економічних термінів

У статті досліджено особливості семантики англійських багатоконпонентних економічних термінів, до складу яких входить прикметник. Виділено основні семантичні групи термінологічних словосполучень з прикметником та з'ясовано, які з них є найбільш характерними для терміносистеми економіки.

Ключові слова: термінологічні словосполучення, семантична група, зовнішня валентність, полісемантичні/моносемантичні прикметники.

Ищенко В. Л. Семантические особенности английских экономических терминов

В статье исследуются особенности семантики английских многокомпонентных экономических терминов, в состав которых входят прилагательные. Выделены основные семантические группы терминологических словосочетаний и определены наиболее характерные для терминсистемы экономики семантические группы.

Ключевые слова: терминологические словосочетания, семантическая группа, внешняя валентность, полисемантические/моносемантические прилагательные.

Ishchenko V. L. Semantic peculiarities of English economic terms

This article is devoted to the problem of studying semantic peculiarities of multicomponent economic terms with adjectives. Basic semantic groups of terminological word-combinations were defined and the most frequent models of them were singled out and described.

Key words: terminological word-combinations, semantic group, outer valence, polysemantic/monosemantic adjectives.

Н. О. Коломієць (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.232.1(477.61)

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ ФЕНОМЕНУ КОЛЬОРУ
В УКРАЇНСЬКИХ АНТРОПООСНОВАХ
(на матеріалі прізвищ жителів Луганщини)**

Прізвище є головним засобом ідентифікації родини в суспільстві в усіх цивілізованих країнах. Українські прізвища пройшли складний період розвитку та утворення: протягом тривалого часу вони зазнали змін у тісному зв'язку з антропонімією різних народів Євразії, залишаючись у своїй основі слов'янськими. Сучасні українські прізвища є вагомим джерелом для дослідження антропонімії суспільства. Така ідентифікація людей може стати джерелом при вивченні живої історії народу, адже вона містить інформацію про професії, які вже зникли, процеси розвитку мови тощо. Увагу лінгвістів постійно привертають питання антропоніміки України (див. праці Ю. Бабій [Бабій 2007], К. Глуховцевої [Глуховцева 2010], Т. Зайцевої [Зайцева 2009], М. Крюкова [Системы 1989], Ю. Новикової [Новикова 2008], В. Познанської [Познанська 2006], Ю. Прибитко-Калюжного [Прибитко-Калюжный 2005], П. Чучки [Прізвища 2005] та ін.).

Яскрава специфіка системи прізвищ зумовлює важливість установлення лінгвістичної природи антропонімікону Луганщини, що визначає актуальність змісту статті. Об'єктом нашого дослідження стали ті прізвища мешканців регіону (українських і російських за походженням), які походять від назв кольорів. Структурно-семантичний аналіз лексико-семантичної групи слів антропонімів-колоративів дозволяє визначати концептосферу феномену кольору в родових назвах носіїв мови. Шляхом аналізу лексико-семантичної групи апелятивів, які стали базою для формування прізвищ луганського краю, ми відібрали 605 одиниць (це 2,42 % від загальної кількості прізвищ), основа яких має колористичний концепт.

На питанні виділення назв кольорів, що стають основою для утворення українських прізвищ, зупинилися дослідники під час аналізу прізвищ з різних регіонів. Так, Т. Зайцева розглядала прізвища Бузько-Ігульського межиріччя, мотивовані назвами кольорів, де виділа домінантні назви „чорного”, „білого”, „красного”, „рудого” та „сірого” (*Черниш, Черновалюк, Білоусюк, Красносьолов, Руднінський, Сірейшиков*), що служать засобом прямої номінації, вона згрупувала „кольорові” прізвища з полісемантичним характером твірних основ [Зайцева 2009: 158 – 159]. В. Познанська вивчала прізвища Донеччини й виділила „білий”, „рудий”, „сивий” та „чорний” кольори в антропоніміконі, що є відбитком зовнішніх ознак носія [Познанська 2006: 52]. У поле зору Ю. Бабій потрапили прізвища Середньої Наддніпрянщини. Виділивши семантичний тип прізвищ „Назви осіб за їх

зовнішніми ознаками”, учена встановила активність етимонів у прізвищах сучасної Середньої Наддніпрянщини, поширеними з яких є лексеми „чорний”, „білий”, „рудий” [Бабій 2007: 17]. Ю. Новикова аналізувала прізвища Центральної та Східної Донеччини і найбільш уживаними з кольорових прізвищ вважає ті, твірними основами яких є „білий”, „сірий”, „чорний” та „рудий” кольори [Новикова 2008: 320]. Дослідники доходять висновку, що в зазначених частинах України переважають антропооснови з такими кольорами, як „білий”, „чорний”, „рудий”, „сірий”.

Етимологія прізвищ не завжди є наочною й може бути мотивованою кількома чинниками. На думку дослідника прізвищ закарпатських українців П. Чучки, „...перша фіксація прізвищевої назви в пам'ятках писемності і давність відповідного роду не тотожні й не обов'язково збігаються в часі. Та й не всі нинішні носії однакового прізвища вийшли з одного роду: одне й те ж прізвище упродовж століть могло виникати в різних куточках України по кілька разів, спонтанно” [Прізвища 2005: VII]. Це свідчить про те, що його денотанти можуть бути не ідентичними. В українській мові більша кількість прізвищ ніж, скажімо, в англійській чи китайській. Це зумовлено не тільки флективним типом мови, а ще й тим, що патроніми, які передавали в спадок наступним поколінням, не були юридично стабілізовані, а служили однопоколінними йменуваннями. У багатьох випадках ім'я або прізвисько батька з актуальним для певного регіону суфіксом ставало основою для прізвищ наступних поколінь [Прізвища 2005: X]. Зазначимо, що українські та російські прізвища дуже схожі й нерідко шляхом калькування при перекладі та змін кореневого голосного ми знаходимо схоже за етимологією, але відмінне за написанням прізвище. Антропооснови з різними кольорами свідчать про це, наприклад: **білий** (121): *Білай, Біланов, Біленький, Біличук, Біловал, Біломоїн, Білошанка, Білявський*; **белий** (27): *Беленець, Белименко, Белієв, Белімготов*; **белий** (71): *Белкін, Беловцов, Белявцев, Беляцький, Белолубський* [Глуховцева 2010: 1, 94 – 109]. Семема на позначення білого кольору у прізвищах луганців є найбільш поширеною.

Цікавою є етимологія прізвища *Білець*. На думку П. Чучки, воно може мати декілька варіантів утворення. По-перше, його основою стало давньослов'янське ім'я *Бълецъ*, співвідносне з прикметником *білий*. По-друге, воно могло зародитися від співзвучного апелятива на зразок пол. *bielec* – „блондин”, серб. *белац* „істота білої масті”, давньорус. *бълецъ* „мирянин, не монах”, що було поширене серед більшості слов'янських мов [Прізвища 2005: 66].

Досить поширений і чорний колір, вербалізований у антропоосновах. Він, імовірно, був наслідком опису кольору шкіри тіла та волосся першого носія: **чорний** (13): *Чорних, Чорноволов, Чорногор,*

Чорнушка; **черний** (71): Черник, Чернокол, Черногребель, Чернушкін, Черняєв, Чернянин [Глуховцева 2010: 2, 311 – 318].

Таке прізвище, як Зеленко, є також полісемантичним і вказує на „кличку тварини зеленкуватої масті” або „бліду людину” [Прізвища 2005: 232]. Сірий колір у прізвищах Сірих, Сірченко, Сіряченко, Сіроштан позначає „сироту” або „бідну людину” [Прізвища 2005: 518].

Поширеними є антропооснови Луганщини на позначення сірого кольору: **сірий** (21): Сіражєв, Сірогодський, Сірокуров, Сіроп'ян; **серий** (8): Серкін, Серов, Сероштанов; **сивий** (21): Сиваченко, Сивоконенко, Сиволодський, Сивченко; **сизий** (4): Сизенко, Сизих, Сизов, Сизченко [Глуховцева 2010: 2, 202 – 204].

У слов'янській культурі помітна роль і червоного кольору. Він мав такі значення, як „гарний”, „розкішний”, „уродливий” [Прізвища 2005: 301], тому численну групу складають антропоніми з семою на позначення червоного та рудого: **червоний** (3): Червоненко, Червоний, Червоношапка; **красний** (28): Красницький, Краснобаєв, Краснокуцький, Красноянський, Красняков, Краснян; **рудий** (35): Рудаченко, Руденок, Рудик, Рудинко, Рудковський, Рудченко, Рудюк, Рудяга [Глуховцева 2010: 1, 363 – 364; Глуховцева 2010: 2, 170 – 309].

Аналіз прізвищ жителів Луганщини дозволив виділити такі онімні одиниці, до складу яких входять кольороназви, що не доповнені іншими складниками. Такі антропоніми, як Білий, Блакитний, Зелений, Рудий, Синій, Сірий, Червоний наштотують на думку про символіку цих кольороназв, закладених у традиціях українського етносу, що докладно розглянуто в роботах О. Василевича [Василевич 2008], О. Залевської [Залевская 1990: 120 – 131], Б. Базими [Базыма 2001].

Прізвища з полісемантичними антропоосновами ми умовно поділили на групи, які позначають:

вік людини – Зелений (тобто недосвідчений через молодість); Білобаба, Білобородкін, Сиводід, Сивих (білий та сивий – колір волосся, який набуває людина в похилому віці);

рід діяльності – Біловал, Красноармійський, Чернець, Чернилов (тут кольори, закріплені за професією, залишились в основі прізвищ);

зовнішні ознаки – Білобров, Білоглазов, Білоголовий, Білогрудов, Білогубов, Білоножкін, Білоусько, Желтоног, Желтоухов, Красноносов, Краснощокіх, Красноглазов, Красноруцький, Синегуб, Синьобрюхов, Сіроусов (кольоровий концепт ужитий для підкреслення відмінних прикмет першого носія в прямому чи переносному значенні, часто метафорично та, імовірно, такі родинні назви походять від вуличних прізвищ);

зоономени, фітономени, орнітономени або їх частини – Біловол, Білогривенко, Білоконний, Білокопитов, Білохвостов, Білуха, Жовтоножук, Русаков, Рябокіль, Рябокляч, Сірокуров, Чернокоз (від назв тварин характерної масті або її власника); Серойшко, Білолистний (в

основу входить позначення рослини); *Сивораक्षा, Красноперов, Рябчиков, Белокрылов* (від назв птахів);

гідроніми чи топоніми – *Біловодський, Білозеров, Красноянський, Черnobиль, Білоцерківський*;

ім'я або прізвище – *Білоіванченко, Білоїваненко, Черноїванов, Черноморов, Білобабов, Білодідов, Белодедов, Красножонов, Рудобаба, Сиводід*;

національність або етнічну групу – *Краснопольський, Білорус, Белорусов*;

житло або місцевість – *Красносельських, Краснояров, Красноянський, Сиволанов, Черноградський, Черногор, Зеленохат, Краснокутський, Белогородцев*;

одяг – *Рябошапка, Рябоштанов, Сероштан, Червоношапка*;

хворобу – *Желтухін* [Глуховцева 2010].

Ще Л. Хеллер та Дж. Макріс у праці „Параметрична лінгвістика” розглядали можливість уточнення назв кольорів за допомогою компонентного аналізу значень та виділили складники для їх опису: 1) це тон, тобто власне кольоропозначення; 2) залежні компоненти, зокрема насиченість та яскравість. Р. Фрумкіна доходить висновку, що слова типу *світлий, яскравий, тьмянний, блискучий, пістрявий* служать додатковими ознаками для опису відтінків кольорів, а також мають указівку про яскравість та насиченість кольорів, незважаючи на те, що вони позначені певною денотативною невизначеністю [Фрумкіна 1984: 20 – 21].

Такі прізвища, у складі яких є вторинна номінація кольору, на зразок „темний”, „світлий”, „рябий”, утворюють надзвичайне розмаїття українських та російських антропонімів. В основі подібних лексем може лежати вказівка на зовнішню ознаку: колір шкіри, волосся та частин тіла людини.

Мотивація денотанта „рябий” у прізвищах *Рябенко, Рябець, Рябков, Рябов* спрямована на „віспуватість людини” або на „плямистість її шкіри”. У таких антропоосновах, як *Світашов, Світенко, Світков, Світлицький, Світличний* могла бути закладена первинна вказівка на русявий або світлий колір волосся, а в прізвищах на зразок *Темник, Темников, Темнов, Темнюк* – навпаки, указували на темне волосся або засмаглу шкіру. З іншого боку, твірні основи з такими відтінками, як „світлий” та „темний”, могли позначати риси характеру, психіку осіб, моральні властивості, а також добру та погану поведінку [Глуховцева 2010].

Після проведення аналізу прізвищ жителів Луганщини (українських та російських за походженням) з колірним компонентом ми дійшли висновку, що в них відображена полісемантична номінація. Родові назви, основою яких був колористичний концепт, утворювалися за допомогою суфіксів, складання основ від імен або прізвищ, гідронімів чи топонімів, назв тварин, рослин, птахів. Кольори були проміжним

складником між асоціативним полем кольору та зовнішніми ознаками, національністю або етнічною групою, віком та родом діяльності людей. Кольоровий антропонімікон Луганщини охарактеризований якісною специфікою, але в кількісному відношенні переважають антропооснови з „білим”, „чорним”, „червоним” та „сірим” кольорами. Той факт, що антропоніми з пурпуровим, коричневим, рожевим, лимонним, бежевим та іншими кольорами відсутні, свідчить про те, що для української та російської ментальності вони не є властивими, релевантними. Подальше опрацювання специфіки концептосфери регіональних антропооснов розширить знання у лінгвістичному напрямку, а також у інших науках, зокрема лінгвокультурології, історії, етнографії, базою для яких є національна своєрідність та свідомість.

Література

- Бабій 2007** – Бабій Ю. Б. Прізвища сучасної Середньої Наддніпряни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. Б. Бабій. – О., 2007. – 24 с.;
- Базыма 2001** – Базыма Б. А. Цвет и психика : монография / Борис Алексеевич Базыма. – Харьков : ХГАК, 2001. – 172 с.;
- Василевич 2008** – Василевич А. П. Цвет и названия цвета в русском языке / А. П. Василевич, С. Н. Кузнецова, С. С. Мищенко. – 2-е изд. – М. : ЛКИ, 2008. – 216 с.;
- Глуховцева 2010** – Глуховцева К. Д. Словник прізвищ жителів Луганщини : у 2 т. / К. Д. Глуховцева, І. Я. Глуховцева, В. В. Леснова ; за ред. проф. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – Т. 1. – 2;
- Зайцева 2009** – Зайцева Т. Прізвища Бузько-Інгульського межиріччя, мотивовані назвами кольорів / Т. Зайцева // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Сер. Лінгвістика. – 2009. – № 9. – С. 157 – 161;
- Залевская 1990** – Залевская А. А. Слово в лексиконе человека / Александра Александровна Залевская. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1990. – 206 с.;
- Новикова 2008** – Новикова Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ центральної і східної Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. М. Новикова. – О., 2008. – 27 с.;
- Познанська 2006** – Познанська В. Прізвища з суфіксом -енко в антропонімії Донеччини // Донец. вісн. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. 11 – Донецьк : Укр. культурол. центр, 2006. – С. 49 – 57;
- Прибытко-Калюжный 2005** – Прибытко-Калюжный Ю. О смысловом значении фамилий [Электронный ресурс] / Юрий Прибытко-Калюжный. – Донецк, 2005. – 54 с. – Режим доступа : http://narod.yandex.ru/100.xhtml?kgi.-narod.ru/kgi_family.pdf;
- Прізвища 2005** – Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник / авт.-уклад. П. П. Чучка. – Л. : Світ, 2005. – 704 с.;
- Системы 1983** – Системы личных имен у народов мира : сб. науч. работ / отв. ред. М. В. Крюков. – М. : Наука, 1989. – 383 с.;

Фрумкина 1984 – Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство / Ревекка Марковна Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 176 с.

Коломієць Н. О. Вербалізація концептосфери феномену кольору в українських антропоосновах (на матеріалі прізвищ жителів Луганщини)

Статтю присвячено вивченню сучасних українських прізвищ Луганщини, основою яких є колористичний концепт. Застосування методів семантичного та концептуального аналізу антропооснов дозволило розкрити закономірності сприйняття світу українцями та росіянами, а також дослідити, як відображені кольорові відчуття в мові.

Ключові слова: антропооснова, кольорова символіка, полісемантична мотивація.

Коломиец Н. А. Вербализация концептосферы феномена цвета в украинских антропоосновах (на материале фамилий жителей Луганщины)

Статья посвящена изучению современных украинских фамилий Луганщины, основой которых является цветовой концепт. Применение методов семантического и концептуального анализа антропооснов позволило раскрыть закономерности восприятия мира украинцами и русскими, а также исследовать, как отображены цветовые ощущения в языке.

Ключевые слова: антропооснова, цветовая символика, полисемантическая мотивация.

Kolomiyets N. O. The verbalization of the conceptual sphere of colour in the Ukrainian anthropo-bases (based on the family names of the residents of the Luhansk area)

The article focuses on the studying of the modern Ukrainian surnames of the Luhansk area, the basis of which is the colour concept. The usage of such methods as the semantic interpretation and conceptual analysis of surnames' stems allowed to reveal regularities of the perception of the world by Ukrainians and Russians and also to investigate how the feeling of colour is reflected in the language.

Key words: surnames' stems, the colour symbolism, polysemantic motivation.

І. В. Муляр (Дніпропетровськ)

УДК 811.161.2'373

**КОГНІТИВНІ ОЗНАКИ В СИСТЕМІ НАЗВ МЕБЛІВ
ЖИТЛОВОГО ПРИМІЩЕННЯ**

Сучасні лінгвістичні дослідження звернені до вивчення процесів сприймання, зберігання, переробки та передачі інформації про навколишню дійсність за допомогою мовних засобів. Із цим пов'язано формування нового напрямку мовознавства – когнітивної лінгвістики. Відомо, що слово є носієм інформації про позамовну дійсність і являє собою своєрідний спосіб узагальнення людського досвіду. Когнітивний підхід спрямований на вивчення процесів сприймання світу, виявлення універсальних когнітивних категорій та особливостей їх репрезентації в номінативному просторі мови.

Відзначимо: історія становлення людини засвідчує, що практичне освоєння світу з моменту створення примітивних форм меблів є одночасно і його осмисленням, закріпленням у свідомості тих чи тих властивостей предметів, явищ природи чи процесів. Особливий інтерес у зв'язку з цим становлять назви меблів, оскільки на такому прикладі можна простежити одночасність появи та розвитку практичної та гносеологічної діяльності людини.

Актуальність заявленої теми зумовлена недостатнім вивченням процесів сприймання інформації про об'єкти навколишнього світу та засобів її зберігання в мові, необхідністю вивчення когнітивної структури назв меблів житлового приміщення та системного аналізу в тематичних групах і похідних номінаціях.

Останні дослідження структурної та когнітивної семантики дозволяють запропонувати таке визначення тематичних груп. Тематичні групи – об'єднання слів на основі категоріальної семи, що віддзеркалює когнітивний досвід за допомогою когнітивних структур та містить універсальні та етнічні риси лексичної репрезентації об'єктів окремої предметної галузі. Стосовно нашої теми основною тематичною ознакою окреслено назви меблів житлового приміщення – предметів обстановки квартири, кімнати.

Тематична група (ТГ) назв меблів являє собою складне ієрархічне утворення, елементи якого пов'язані когнітивними відношеннями. Універсальний характер структури ТГ зумовлений спільністю когнітивних категорій, поданих у лексичних одиницях, що її утворюють. Інформація, що міститься в одиницях ТГ, може бути одержана різними когнітивними каналами, якісна та кількісна репрезентація якої відбиває особливості сприйняття світу. Категорія простору, форми, кольору, розміру (параметрів) пов'язана з діяльністю людини, яка одержує відомості через органи зору, дотику та ін. Домінуючим каналом сприйняття меблів є зір, типовим поєднанням – зір та дотик. Нашим

завданням є окреслення найбільш суттєвих когнітивних ознак та визначення їх лексичного наповнення в тематичній групі назв меблів житлового приміщення.

Досліджуваний нами лексичний матеріал є результатом вибірки зі словників, журналів та каталогів (торговельних та рекламних). У таких джерелах відбувається достатньо тонка диференціація значень ЛО (лексичних одиниць), що є назвами меблів. Безумовно, на рівні мовлення в побутовому спілкуванні всі ці значення підлягають істотному узагальненню. В умовах непрофесійного спілкування мовець надає перевагу уживанню ЛО, значення яких відповідає базовим рівням категоризації дійсності, властивим людському мисленню, тобто ЛО з нейтральним рівнем конкретності та маркованості. Таким чином, визначена нами ТГ займає проміжне положення між побутовою (каталоги призначені не тільки для спеціалістів, але й для споживачів, відвідувачів крамниць, звичайних користувачів Інтернету та ін.) і професійною лексикою. Причому лексика, що називає меблі, може належати відразу до кількох професійних сфер – до галузі дизайну, торгівлі меблями, антикварної справи, історії, археології, етнографії, індустрії тканин, аксесуарів та ін. Необхідно відзначити, що всередині ТГ назв меблів існує й стилістична диференціація ЛО.

Аналіз дібраного матеріалу показав, що для назв меблів релевантною та важливою є така інформація: 1) основні ознаки об'єктів: розмір, будова, колір, кількість, розміщення у просторі; 2) функціональний складник: основний та додатковий спосіб використання.

Назви меблів відображають багатовікову діяльність людини. З одного боку, назви меблів містять інформацію про типові ознаки будови: розмір, колір, матеріал, спосіб розміщення у просторі, параметри, функціональне призначення, особливості стилю та ін., які зафіксовані не тільки в словниках, але й „закодовані” у внутрішній формі слів. М. Гінатулін відзначає, що процес найменування предметів відбувається через абстрагування найбільш характерних відмінних ознак та властивостей об'єкта [Гинатулин 1970: 119]. З іншого боку, у назвах меблів містяться окремі знання про артефакти, що дозволяють встановити географічну, соціальну, культурну специфіку етносу. Для виявлення універсальних рис людського пізнання, відображених у мові, необхідно виокремити групи когнітивних категорій, які беруть участь у номінації, можуть експлікуватися в семантичній структурі слова та формують семантичні групування лексичного рівня мови.

Як відомо, мовні категорії – будь-які елементи, що виокремлюються на основі будь-якої спільної властивості [Булыгина 1998 : 215 – 216]. У когнітивній лінгвістиці категорія – одиниця людської свідомості, яка пов'язана зі сприйняттям дійсності. Вважається, що мовні та когнітивні категорії тісно пов'язані, хоча мовні категорії більше

прив'язані до мовного знака, існують безвідносно до людини. Когнітивні ж категорії відображають сприйняття та осмислення світу саме людиною, це, на думку О. Кубрякової, – „одна з пізнавальних форм мислення людини, що дозволяє узагальнити людський досвід та здійснити його класифікацію” [Кубрякова 1996: 45].

Розглянемо найбільш типові когнітивні ознаки назв меблів житлового приміщення, зокрема просторові, розміру (параметричні), форми, кольору, функціональні, кількості, дотику, нюху.

Просторові когнітивні ознаки в ТГ назв меблів житлового приміщення. Кожний предмет меблів посідає окреме місце в концептуальному просторі. До категорії простору входять локативи, що визначають місце розташування меблів. В. Гак відзначає: „Простір – це одна з перших реалій буття, яка сприймається та диференціюється людиною. Він організується навколо людини, яка є центром мікро- та макрокосмосу. Не випадково, що простір не тільки диференціюється докладно мовними засобами в усіх мовах, але й з'являється в основі формування багатьох типів номінацій, що стосуються інших, непросторових сфер” [Гак 1998: 670]. У полі простору В. Гак визначає такі структури: типи простору (точка – лінія – поверхня – об'єм); організація простору (центр – периферія); просторова співвіднесеність об'єктів (близько – далеко – праворуч – ліворуч); напрямок, орієнтація; міра довжини, поверхні, об'єму; сприймання простору [Гак 1998: 670].

У структурі номінації можна виокремити локалізацію, прив'язану до місця розташування предмета меблів. Мотиваційна ознака, пов'язана із простором, експлікується:

1) просторовим прикметником, що вказує:

– на місце знаходження в просторі щодо інших предметів: *нижній – верхній, лівий – правий, зовнішній – внутрішній, кутовий, середній*. Напр.: *стелаж правий, диван кутовий правий, диван кутовий лівий, кут правий, кут лівий, стелаж лівий, внутрішні шухляди шафи, стелаж кутовий зовнішній*;

– на функцію приміщення: *кухонний, дитячий*, напр.: *кухонний гарнітур* (розташовується в кухні), *дитячий стільчик* (розташовується в дитячій кімнаті);

– на особливість розташування в просторі: *підвісний, підлоговий, настінний, стінний, висячий, приліжковий*. Напр.: *тумба підвісна, полиця підвісна, сервант (кутовий), настінна полиця, висячі меблі, підлогові меблі, пристінна шафка, стінна шафка, підлогова шафа, приліжкова шафка*;

2) іменниками – назвами частин житлового приміщення чи функціональних зон, напр.: *зала, вітальня, передпокій, дитяча, ванна кімната*;

3) словотворчими засобами, зокрема за допомогою префіксів: **над-, під-, при-**, напр.: *надставка* на комод, *надставка* для білизни,

надставка-шафка для білизни, *надставка* на письмовий стіл, *надставка* на шафу, *підставка-шафка*, *підставка-комод*, *підставка-бар*, *підставка* під акустику, *підставка* під CD, *підставка* для книг, *підставка* для посуду, *підставка* під CD, DVD диски;

4) іменниками-локативами: *куток*(розташовується в кутку приміщення), *стійка* для квітів („стоїть” на підлозі);

5) поєднаннями, у яких засвідчено експлікації:

– форми та розміщення у просторі: *куточок правий* (має форму кута, розташовується справа в кутку приміщення);

– простору та функціонального призначення: *меблі для вітальні*, *тумба для вітальні* (розташовуються у вітальні, мають відповідне призначення); *меблі для ванної кімнати* (розташовуються у ванній кімнаті, призначені для предметів ванного начиння);

– розміру, функціонального призначення, простору: *дитячі* меблі (невеличкі за розміром, призначені для дітей, розташовуються в дитячій кімнаті).

Таким чином, когнітивний аналіз локативів дозволяє відтворити назви частин житлового приміщення; назви функціональних зон; назви місця розташування у просторі; назви особливостей розташування щодо інших предметів та ін. Специфіка вираження простору виявляється в репрезентації місця розташування.

Когнітивні ознаки розміру (параметрів) у ТГ назв меблів житлового приміщення. Однією з найважливіших ознак для ідентифікації та опису предмета меблів є категорія форми та розміру. Ця ознака допомагає виокремити предмет серед йому подібних. За загальним зовнішнім виглядом предмета меблів та його окремих частин можна назвати ознаки, властиві тільки йому, порівняно з іншими предметами. Розмір є важливою категорією в назвах меблів, оскільки відповідає величині предметів (параметрам). Його змальовано антропоцентрично або на основі порівняння з іншими предметами меблів. Уявлення про розмір передбачає уявлення про норму. Широку функціональність мають якісні прикметники параметричного значення: *високий*, *низький*, *широкий*, *вузький*, *глибокий*, які доповнюють, конкретизують відомості про предмет, допомагають створити точну характеристику функціональним, технологічним, естетичним властивостям меблів, є транспонентами семантики слів.

Уявлення про розмір меблів може бути здійснено засобами: безпосередньо (вказівка на розмір предмета чи частин), опосередковано (через порівняння з іншими об'єктами). Розмір може розглядатися по вертикалі чи горизонталі, сюди ж потрапляють ознаки: *великий* – *малий*, *широкий* – *вузький*. Розмір меблів передають різні засоби: 1) прикметники зі значенням розміру: *великий*, *середній*, *малий*, *широкий*, *вузький*, *глибокий*, напр.: *вузький* буфет, *широкий* гардероб; 2) прикметники типу *дитячий*, *шкільний*: *дитячий* гарнітур, *дитячий*

стілчик, дитячий диван, шкільний стілець; 3) іменниково-прийменникові конструкції: *для дітей, для дорослих, для школярів*; 4) засоби словотвору, зокрема суфікси зменшеності: *стілчик, столик, диванчик, пуфик*.

Розмір у назвах меблів може бути виражено опосередковано: *гарнітур „Гномик”, кушетка „Малюк”, стілець „Школяр”*. Ступінь вираження розміру репрезентовано лексемами: *великий – малий*. Категорія розміру є порівняльною категорією, тобто розмір має вияв порівняно з іншими схожими об'єктами, результатом чого в мові є парадигми, у яких представлена градація за ознакою розміру: *стіл – столик, диван – диванчик, стілець – стільчик, стілець – маленький стілець*. Протиставлення меблів за ознакою розміру є важливим у процесі ідентифікації об'єктів. Специфіка вираження цієї категорії проявляється й на рівні структури слова. Номінації, які мають указівку на будову всіх меблів чи їхніх частин, можуть утворювати опозиції за ознакою будови, тобто категорія розміру може бути елементом порівняння, наприклад: *широкий – вузький, довгий – короткий: вузька шапка – широка шапка, довга полиця – коротка полиця*. Отже, репрезентація когнітивної категорії розміру спостерігається при порівнянні предметів.

Когнітивна ознака форми в ТГ назв меблів житлового приміщення. Категорія форми – теж надзвичайно важлива категорія при виокремленні та визначенні назв меблів, оскільки вона визначає габітус (зовнішній вигляд меблів). Ознака форми допомагає ідентифікувати об'єкт, виділити його з-поміж схожих об'єктів. До категорії форми входять ознаки зовнішнього вигляду, що акцентують будь-яку частину об'єкта, а також особливості будови його частин. У найменуваннях меблів вербалізуються тільки індивідуальні ознаки об'єкта, що відрізняють один вид від іншого (*куток, шафа-стовпчик*). Особливості зовнішнього вигляду відображені відповідно в найменуваннях меблів: *радіусна поверхня стола, меблі кубістичної конструкції, фасад з плоским склом* та ін. Найбільш регулярно експлікованими є ознаки будови частин предметів, оскільки для носіїв мови релевантними є частини, що виступають: *овальний стіл з різьбленими ніжками*. Ознаки форми легко фіксуються та асоціюються з предметами складної форми: *диван-футон, диван-книжка, диван-піаніно*. Будова всього предмета може бути виражена за допомогою складної назви: *диван-ліжка*. Крім того, можуть застосовуватися інші види репрезентації когнітивної ознаки форми: *системні, секційні, корпусні меблі, диван класичних форм, диван уніфікованих форм* та ін. У категорії форми відображаються особливості когнітивної діяльності людини в процесі пізнання світу, встановлюються зв'язки між об'єктами та артефактами, напр.: *заокруглені ніжки столу, круглий стілець, чотирикутний стіл, квадратний стіл, прямокутний столик, овальний стіл* та ін.

Крім визначених когнітивних ознак, які є доволі частотними, є й інші ознаки, що також експліковано в назвах меблів. Через візуальне сприймання форми відображається також художня цінність, образна насиченість, знаковість, соціальна належність, раціональність, зручність, функціональність, конструктивність, ергономічність, технологічність, матеріальність [Бегенау 1969: 12]. Форма, образ, обрис, конфігурація, фігура – видимий силует, що сприймається візуально та викликає зустрічні чуттєві асоціації. Форма предмета складається із зовнішньої оболонки та внутрішньої структури. Зовнішня характеристика оболонки дає уявлення про візуальний вигляд предмета, має образну художню та змістову насиченість на основі композиційної єдності елементів з урахуванням матеріалу, кольору, фактури. Форма меблів емоційно впливає на людину, створює комфорт. На основі візуального сприймання форми в назвах меблів виокремлюються когнітивні ознаки:

– за матеріалом виготовлення (*дубовий стіл, пластикове покриття, горіхова комода, буковий стіл, алюмінієві ручки, бамбукові етажерки*);

– за технологією обробки (*фарбовані меблі, полірована поверхня, фасетоване скло вітрин, гравійовані кайми, стіл з гладкою поверхнею, матові поверхні, фрезерований карниз, лакована поверхня стільниці, прозора стільниця*);

– за способом декорування поверхні (*різьблений, інкрустований*);

– за походженням (*італійські меблі, англійські меблі, меблі сільського інтер'єру, європейські меблі*);

– за ознаками стилю, тенденцій моди, декору, сезону, меблевих салонів, суспільства (*класична колекція, елітний, меблі сучасного інтер'єру, антикварні меблі, ексклюзивні – меблі з дорогою начинкою, екзотичні меблі*);

– за особливістю композиції (*симетрична полиця, асиметрична шафа*);

– за естетико-етичною ознакою (*мініатюрний стілець*);

– за особливістю виготовлення (*плетені меблі, меблі ручної роботи*).

Когнітивна ознака кольору в ТГ назв меблів житлового приміщення. Ознака кольору разом (з розміром) є однією з найважливіших ознак найменування меблів. Вона важлива в когнітивній діяльності людини. Р. Фрумкіна відзначає, що „світ кольору” – чисто психологічний феномен, що є породженням нашого ока та мозку [Фрумкіна 1984: 6]. Кольоросприймання кодується за допомогою трьох параметрів: тону, яскравості, насиченості. Назви кольору пов'язані з елементами людського досвіду. Усі мовні одиниці, що позначають колір, можна розподілити на такі групи:

1) за наявністю кольорових лакун: еквівалентні (*білий* комплект, *чорний* набір меблів, *червоний* гарнітур) – нееквівалентні (*каштан*, *вишня*, *бук*);

2) за способом номінації: прямі – непрямі (*жовтий* комплект – *золото*, *білий* набір меблів – *сніг*, *сірий* комплект – *срібло*);

3) відображення реального кольору: реальні – ірреальні: *лимон*, *бірюза*, *теракота*, *морська хвиля* – *вишня золота*.

Категорія кольору являє собою цілісну систему знань, понять, асоціацій, емоцій. Назви кольору мають складну семантичну структуру, яка відображена у структурі похідного від їх номінації. Колір може бути позначений прямо (за допомогою прикметників кольору) чи опосередковано (за допомогою артефактів, назв матеріалів). Може відображати яскравість – насиченість: *темний*, *блідий*, *пастель*.

Забарвлення в назвах меблів може передаватися:

– метафорично за допомогою назв тварин (*леопард*, *зебра*, *жирафа*), речовин (*срібло*, *золото*);

– через співвіднесення з матеріалом, з якого виготовлений предмет (дерево, скло, метал, пластик та ін.), чи тотожність з матеріалом („під дерево”, „під мрамур”, „під золото”).

Найважливішим для гармонійного інтер'єру житлового приміщення є колір або варіанти кольорів корпусу та елементів фасадів, тому звичайно вони категоризуються:

– за допомогою прикметників-кольороназв (білий, червоний, зелений, блакитний та ін.): *білий комплект*, *червоне дерево*, *білий мрамур*, *сосна зелена*, *вільха блакитна*, *шафа з білими дверцями*;

– за допомогою прикметників-назв відтінків кольорів: „світлий”, „темний” – *меблі*, *обрамлені темними породами дерев*; чи назв варіантів кольорів: *вільха медова* – *блакитна*, *бук блакитний* – *бук селедин*, *сірий* – *індиго*;

– за допомогою непрямих номінацій для позначення кольору: *золото*, *сніг*, *срібло*, напр.: мотивована ознака „золото” вживається на позначення жовтого кольору, „пантера” – на позначення чорного кольору, „срібло” – сірого, „сніг” – білого; номени: „мрамур”, „леопард”, „плямиста корова” – особливе поєднання кількох кольорів, вони теж характеризують забарвлення меблів.

Але все ж у назвах меблів надається перевага кольорам, що пов'язані з реальним кольором матеріалу виготовлення, напр.: *червоне дерево*, комплект *ванільний*, фасад *каштановий*, *вільха медова*. Є поширеними кольороназви: *венге*, *вишня золота*, *дуб тілапо* – *дуб венге темний*, *черешня* – *черешня антична*, *ваніль*, *скло беж*, *горіх волоський* – *горіх аоста темний*, *сосна антична* – *сосна зелена*, *яблуня темна*, *бук* – *бук блакитний* – *бук селедин*, *вільха медова* – *вільха блакитна* – *вільха темна*, *клен блакитний* – *клен піда* – *клен страбург*.

Закономірність вибору кольору чи фрагменту кольору залежить від матеріалів виготовлення (натуральних чи штучних), системи покриття, стилю та моди, обробки та оббивки, смаку споживача.

Когнітивні ознаки функції (призначення) в ТГ назв меблів житлового приміщення. У назвах меблів відображені особливості функцій (утилітарного призначення), які надають предметам та виявляють їх люди в процесі пізнання навколишнього світу. У номінаціях зафіксовані основні та додаткові функції, які не властиві іншим предметам, відображена специфіка пізнавальної, творчої діяльності людини. З когнітивною ознакою призначення пов'язана велика кількість назв.

В основу номінації за призначенням предмета покладені такі ознаки, які відображають специфіку поведінки людини, її потреб. Актуалізованими є особливості: „рухатися” (коліщата, полоззя, ролики), „гойдатися”, „обертатися”, „розкладатися” – „складатися”, „трансформуватися”, „вібрувати”, „масажувати”, „гойдати”, „обігрівати” та ін., що експлікуються прикметниками та дієприкметниками, а також прийменниково-іменниковими конструкціями. Отже, назви меблів з експлікацією когнітивної ознаки функції чи призначення досить різноманітні: 1) за функцією приміщення: *кухонний гарнітур* (*гарнітур для кухні*), *дитячий стільчик* (*стільчик для дітей*); 2) за призначенням: *книжкова полиця* (*полиця для книжок*), *туалетний столик* (*столик для туалету*); 3) за додатковою технологічною функцією: *пересувний диван*; *розкладне крісло*; *викатний диван*; *рухоме крісло*; *системні меблі*; *масажне крісло* (*крісло для масажу*); *диван із коліщатами*; *крісло із полоззям*; *крісло з елементом гойдання та обертання*; *крісло, що має функцію нагрівання*; *диван(крісло) із системою вібрування*; *диван-чудо-трансформер*. В основу цієї номінації покладені когнітивні ознаки функції, що допомагають ідентифікувати виріб, у якому втілені сучасні технологічні досягнення: *вібруючий*, *масажний*, *елемент гойдання*, *викатний*, *чудо-трансформер*, *розсувний* та ін. У номені *мобільні меблі* прикметник *мобільні* вказує на додаткове значення – „можуть експлуатуватися та комплектуватися як окремо, так і в складі цілого, у будь-якому поєднанні, можуть бути встановлені в будь-якому місці кімнати”.

Когнітивна ознака кількості в ТГ назв меблів житлового приміщення. Когнітивна ознака кількості в ТГ назв меблів житлового приміщення есплікується кількісними числівниками: одно-, дво-, три-, багато-, що вказують на кількість складових частин, функцій, кількість місць спальних чи для сидіння: *ліжко односпальне*, *ліжко двоспальне*, *багаторярусне ліжко*, *дволярусне ліжко*, *двомісцевий диван*, *трьохмісцевий диван*, *багатофункціональний стіл*, *двобічна шафа*, *двобортна полиця*, *двостороння шафа*, *бінарний стіл*, *суміжна полиця*, *шафа трьохдверна*,

двокамерний стіл, дводонний короб, двогранна поверхня меблів, двовгнутий буфет.

Когнітивна ознака дотикового каналу в ТГ назв меблів житлового приміщення. Процес формування образу відбувається також у результаті дотику. Якість зовнішнього покриття може виражатися через предмети та ознаки асоціативно: м'якість, твердість, гладкість, різьблення та ін. У назвах меблів житлового приміщення відбивається текстура, фактура поверхні, матеріал, з якого виготовлені меблі (скло – *скляний стіл*, дерево – *дерев'яний стілець*, залізо – *залізні ніжки*, гума – *гумова поверхня*, тканина – *меблі з тканини*), оббивка: *хутро, шкіра*, тканина (*гобелен, велюр, атлас, бархат, гіпюр, жакард, вовна, бавовна, балдахін, батист, вельвет, парча*) та ін. Дотиковий канал сприймання поєднується із зоровим.

Когнітивна ознака нюху в ТГ назв меблів житлового приміщення. У невеликій кількості назв меблів репрезентовані нюхові когнітивні ознаки. Мотивована ознака, пов'язана з нюхом, есплікується назвою ароматичних наповнювачів та фітонаповнювачів (кокос, розмарин, різнотрав'я, лаванда та ін.): *м'які меблі з кокосовим ароматичним наповнювачем, меблі з трав'яним наповнювачем*; уживанням конкретизаторів „свіжозрубаний”, „арома-“: *меблі із свіжого зрубу* (має запах свіжозрубаної деревини), *аромамеблі*.

Канал смаку не репрезентований у назвах меблів.

Таким чином, когнітивний аналіз семантики назв меблів житлового приміщення дозволив визначити найважливіші когнітивні ознаки (простір, розмір, форму, колір, функцію), що беруть участь у формуванні когнітивних категорій. В основу назви меблів покладено, зазвичай, одну з мотивувальних ознак, які пов'язані з одним чи кількома каналами одержання інформації.

Література

- Бегенау** 1969 – Бегенау З. Г. Функция, форма, качество / З. Г. Бегенау; под ред. Г. Б. Минервина. – М.: Мир, 1969. – 167 с.; **Бульгина** 1998 – Бульгина Т. В. Категория / Т. В. Бульгина, С. А. Крылов // Большой энциклопедический словарь. Языкознание – 2-е изд. – М.: Большая Рос. энцикл., 1998. – С. 215 – 216; **Гак** 1998 – Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Шк. „Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.; **Гинатулин** 1970 – Гинатулин М. М. К проблеме номинации и мотивации слов / М. М. Гинатулин // Иностр. язык. – Алма-Ата, 1970. – Вып. V. – С. 118 – 124; **Кубрякова** 1996 – Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова и др. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 245 с.; **Фрумкина** 1984 – Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство / Р. М. Фрумкина. – М.: Наука, 1984. – 175 с.

Муляр І. В. Когнітивні ознаки в системі назв меблів житлового приміщення

У статті на прикладі когнітивного та семантичного аналізу ТГ назв меблів житлового приміщення визначено універсальні когнітивні категорії, що є основою номінації одиниць цієї тематичної групи.

Ключові слова: когнітивний аналіз, когнітивні ознаки, тематична група, назви меблів житлового приміщення.

Муляр И. В. Когнитивные значения в системе названий мебели жилого помещения

В статье на примере когнитивного и семантического анализа ТГ названий мебели жилого помещения определены универсальные когнитивные категории, которые стали основой номинации этой тематической группы.

Ключевые слова: когнитивный анализ, когнитивные значения, тематическая группа, названия мебели жилого помещения.

Muliar I. V. Cognitive values in the names of furniture housing

The article is carried out cognitive and semantic analysis of the TG titles furniture dwelling, defined universal cognitive categories, which became the basis for the nomination of this thematic group.

Key words: cognitive analysis, cognitive value, thematic group, the names of furniture dwelling.

Я. С. Старченко (Харків)

УДК 811.161.2'276'373.611

**УНІВЕРБАЦІЯ Й ІННОВАЦІЙНІ УНІВЕРБИ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖАРГОНАХ**

У словотворі української мови універбація належить до явищ вторинної номінації. Її загальні особливості в мові, лінгвістичний статус одиниць досліджено досить ретельно. (згадаємо тут низку праць Івано-Франківського дослідника Івана Думчака). Проте залишаються суперечними деякі окремі аспекти визначення суті універбації, зовсім немає системних досліджень універбів та їхньої ролі в жаргонових системах української мови.

Метою й завданнями цієї статті є уточнення деяких теоретичних положень щодо універбації й дослідження універбів-інновацій з продуктивними формантами в жаргонах української мови. Розгляд універбаційних явищ здійснюємо в річищі дослідження дериватів інновацій в українських жаргонах (досліджуваний час появи номенів від середини 80-х років минулого століття).

Отже, у лінгвістиці універбацію традиційно розглядають як спосіб конденсації словосполучення в одну одиницю й виділяють такі її види, як абревіація, словоскладання, субстантивація тощо [Кудрявцева 1990: 118].

Досліджуючи новотвори-абревіатури, Г. Віняр зазначає: „Одним із активних способів деривації нових лексем у сучасному мовленні є абревіація, яка є засобом *універбації* [виділення наше – Я. С.], тобто концентрації в одному слові значення складного найменування. Від інших видів універбації абревіація відрізняється наявністю у структурі абревіатур матеріальних репрезентантів двох і більше елементів мотивуючого словосполучення” [Віняр 2003: 110]. Отже, згадані різновиди, як і абревіація, належать, за авторкою, до універбації. У такий спосіб заперечено статус універбації як окремого способу словотворення, з одного боку, а з іншого – до універбації можна зарахувати всі одиниці, у творенні яких наявний хоч якийсь елемент (ознака) конденсації.

І. Милославський загалом виводить універби за межі афіксального словотвору, а слова на зразок *ночник* трактує як такі, що з'явилися внаслідок семантичних перенесень: „Перед нами перенесення значення особливості (ознаки) предмета на сам предмет. Суфікс тут виконує другорядну оформлювальну роль у процесі словотворення” [Милославский 1976: 85].

Аналізуючи російську термінологію, В. Даниленко універби зразка *Третьяковка, вечерка, фундаменталка* називає „короткими формами терміна” й зазначає, що „скорочення назв – типове термінологічне явище”. Традиційну назву (коротка форма терміна) дослідниця замінює на „короткий варіант терміна”. Отже, основною ознакою цих процесів для авторки є скорочування-зменшення кількості елементів [Даниленко 1977: 181].

Іншу визначальну ознаку вбачає в універбах М. Шевченко, називаючи їх „смысловими конденсатами” [Шевченко 1979: 9].

Даючи термінологічне визначення універбації, Н. Клименко відносить її до різновиду суфіксального словотворення, „при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово” [Клименко 2004: 688].

Звичайно, згадані тут і наявні в інших джерелах визначення універбації та універбів є слушними, оскільки ґрунтуються на якійсь із видільних ознак самого явища та його результатах – універбах. На підставі цього визначаємо універбацію як *окремий суфіксальний спосіб творення слів із збереженням семантики твірного словосполучення*. Універбація, поруч з утинанням, належить до вторинного номінування явищ, предметів тощо.

Традиційно в українському й російському мовознавстві універбацію пов'язують з розмовним мовленням [Земская 1992: 190; Клименко 2004: 688]. Таке твердження ґрунтується на тому, що переважна більшість універбів позначає побутові предмети та явища.

Разом з тим, наші спостереження свідчать, що деривати-універби позначають найрізноманітніші реалії й явища в позапобутовій сфері (зокрема й у науковій через термінологію). Якщо користуватися критерієм, що і де позначають інноваційні універби, то можна зробити висновок, що вони передусім з'являються не просто в побуті, а у відповідних професійних чи соціальних сферах буття мовців – отже, у жаргонах. Частина з них входить до розмовно-побутового стилю чи інших стилів літературної мови, стаючи загальномовним надбанням, наприклад, у мові спортсменів з'явилися деривати *штрафняк* 'штрафний майданчик', *ядерник* 'штовхач ядра', *технар* 'технічний спортсмен', у музичній сфері – *кислотник* 'кислотний концерт', *квартирник* 'квартирний концерт', у користувачів комп'ютерів – *віртуалка* 'віртуальна реальність', *локалка* 'локальна мережа', *струмник* 'струменевий принтер', у діяльності журналістів – *ширка* 'широка коаліція', *мажоритарка* 'мажоритарна система'.

Серед жаргонових дериватів-інновацій універби становлять помітну частину. Їх можна класифікувати за найрізноманітнішими критеріями, серед яких: категорійний критерій (назви осіб, опрідметненості, збірності тощо); у якому жаргоні з'явилися деривати (спортивний, комп'ютерний, наркоманський, водійський тощо); тематичний критерій (назви одягу, назви механізмів і пристроїв, назви осіб); мотивувальні основи (прикметникові, числівникові, іменникові); використований словотворчий засіб тощо.

Дотримуючись принципу рівнозначності твірної основи й словотворчих засобів у словотвірних процесах, здійснюємо аналіз і класифікацію жаргоноунівербів за словотворчим засобом, урахувавши специфіку твірної основи; у ході аналізу за потреби зазначатимемо й різновид жаргону, у якому з'явився дериват.

Найвищий ступінь продуктивності в процесах жаргонової універбації виявляє формант **-к(а)** (понад 50 одиниць). Універби з цим формантом наявні в усіх жаргонах української мови, поширених в українській спільноті, зокрема, помітними є універби в молодіжному (*гопарка* 'кепка лопаря', *бакланка* 'розмова баклана'), спортивному (*основка* 'основний склад', *регулярка* 'регулярний чемпіонат'), наркоманському (*інсулінка* 'інсуліновий шприц'), комп'ютерному (*віртуалка* 'віртуальна реальність'), журналістському (*соціалка* 'соціальна допомога) жаргонах; одним дериватом представлено жаргон ув'язнених (*помилка* 'заява про помилування').

У кожному з жаргонів наявна „тематична специфікація” дериватів-універбів: у молодіжному жаргоні переважають назви одягу (*фозівка*, *фаготка*, *лондонка*), у журналістському – соціально-політичних абстрактних назв (*ширка*, *соціалка*), у комп'ютерному – складові й комплектуючі механізми (*материнка* 'материнська плата', *операційка* 'операційна система') і явищ (*оперативка* 'оперативна пам'ять',

локалка), у спортивному – види змагань (*вишка* – ‘вища ліга’, *регулярка* ‘регулярний чемпіонат’) тощо.

Серед універбів лише один позначає особу – *запаска* ‘запасний гравець’. Твірні основи, задіяні в універбаційних процесах із формантом -к(а), мають низку особливостей.

1. Твірними основами універбів є словосполучення з прикметниковими (*персональна самокрутка* → *персоналка*, *комбіноване плавання* → *комбінашка*), числівниковими (*вінчестер двадцять гігабайт* → *двадцятка*, *шприц два куби* → *двійка*), іменникові (*візок Кравчука* → *кравчучка*, *свєтер Фагота* → *фаготка*) елементами.

2. Твірні основи мають різний статус: походять з наукової мови, зокрема належать до терміносистеми тієї чи тієї галузі (*материнська плата* → *материнка*, *мажоритарна система* → *мажоритарка*), із розмовного стилю (*лижна секція* → *лижка*, *афганські коноплі* → *афганка*), із жаргонових систем (*мова баклана* → *бакланка*).

3. Частина твірних основ має метафоричний характер, справжній мотиватор залишився без формального вираження в похідному, через що наявна різниця звучання між твірною основою й дериватом: *несторка* ‘двадцятигривенна купюра’ (якою розраховувався Нестор Шуфрич на виборах), *мазепівка* ‘десятигривенна купюра’ (із зображенням Івана Мазепи).

Новопосталі універби також можуть бути (хоча й досить рідко) основою для подальших номінативних процесів:

1) унаслідок семантичних перетворень з’явилися номени *запаска* ‘зб. до запаска’, *гуманітарка* ‘сумка, якою перевозять гуманітарку’, *мажоритарка* ‘зб. до депутатів з мажоритарки’;

2) утинання універбів: *бейсболка* → *беска*, *персоналка* ‘персональна самокрутка’ → *персонал*;

3) доволі рідкісним явищем є продовження словотвірного ланцюжка: *шістка* → *шестірочник* ‘власник шістки’; цей дериват фіксуємо не в межах жаргону, а в літературній мові: „Автор особисто бачив депутатські номери на старенькій „шістці”. Звісно, на такому антикваріаті підрізати по зустрічній не будеш, та й від ящика зі зброєю вона може розвалитися, але все одно принади крутого життя тішать самолюбство й „шестірочників...” [Нелюба 2007: 137].

Посталі деривати вступають у різноманітні семантичні зв’язки:

- у межах одного жаргону: *персоналка* (*спорт.*) ‘персональне зауваження’ і ‘персональна опіка’, *мажоритарка* (*журн.*) ‘мажоритарна система’ і ‘мажоритарний округ’);

- на рівні міжжаргоновому: *афганка* (*молод.*) ‘одяг’ і (*нарк.*) ‘афганські коноплі’, *персоналка* (*спорт.*) ‘персональна опіка’ і (*нарк.*) ‘персональна самокрутка’, *ширка* (*журн.*) ‘широка коаліція’ і (*нарк.*) ‘уведення наркотика’;

• на рівні жаргону й літературної мови: *материнка* (літ.) ‘рослина’ і *материнка* (комп.) ‘материнська плата’, *колючка* (літ.) ‘рослина’ і *колючка* (військ.) ‘колючий дріт’.

Фактично універби з формантом -к(а) репрезентують усі словотвірні явища й зміни, можливі під час універбаційних процесів, у яких задіяні інші суфікси.

Універбаційний суфікс **-ак/-як/-няк** відзначається продуктивністю (серед універбів зафіксовано близько 30 одиниць). За його допомогою утворюють номени з конкретно-предметним (*клубняк* ‘клубна куртка’, *свіжак* ‘свіжий сніг’), абстрактним значенням (*бічняк* ‘бічний кидок’, *соляк* ‘сольний концерт’) і значенням збірності (*центряк* ‘центровий одяг’, *живак* ‘живе каміння’). Тільки один номен із журналістського жаргону позначає особу – *держак* ‘державний секретар’. Хоча цей дериват лише з певною мірою припущення можна визначити як універбаційний (у літературній мові наявне стійке словосполучення на позначення цієї особи ‘державний секретар’). Але з огляду на кількість утнутих елементів із більшою часткою вірогідності можна визначити такий ланцюг: *державний секретар* → *держсекретар* → *держак* і трактувати як утинання з паралельним приєднанням суфікса.

У сучасних жаргонах цей суфікс виявляє досить різний ступінь продуктивності. За такою ознакою його можна визначити як суфікс спортивного (10 номенів), молодіжного – (6 номенів), наркоманського (6 номенів) жаргонів.

Здебільшого творення універбів з -ак/-як/-няк відбувається за загальнономовними моделями: з утинанням означальника (*сольний концерт* → *соляк*); без утинання означальника (*штрафний майданчик* → *штрафняк*, *свіжий сніг* → *свіжак*, *клубна куртка* → *клубняк*, *лівий удар* → *лівак*). Усі деривати цієї групи походять від загальнономовних твірних основ: *лобове зіткнення* → *лобняк*, *пригодницький жанр* → *пригодняк*, *чистий наркотик* → *чистяк*; тільки два серед них засвідчують жаргоновий характер твірних основ: *крутий одяг* (*крутий* – ‘чимось видільний, не такий, як у всіх’) → *крутняк* і *центровий одяг* (*центровий* – ‘у центрі, через свою незвичність, модність, кращий’) → *центряк*.

Серед універбів цієї групи зафіксували деривати, у яких наявний „надлишковий” елемент -н-, приєднаний у ході словотворення разом з -ак/-як і непередбачуваний твірною основою: *крутий одяг* → *крутняк*, *особистий залік* → *особняк*, *лобове зіткнення* → *лобняк*. Такого суфікса чи варіанта суфікса немає у зведеному реєстрі Л. Полюги [Полюга 1983]. Суфікс -няк має всі ознаки -ак/-як, тому й визначаємо його як третій (жаргоновий) елемент цього варіантного ряду. Його формування, імовірно, зумовлено дією аналогії: з’явився через частотність універбів з -няк, у яких ак/-як є суфіксом, а -н- – суфіксальним елементом твірної основи (*договірна гра* → *договірняк*, *клубна вечірка* → *клубняк*, *бічний кидок* → *бічняк*).

На підставі спільних словотвірних ознак як варіант до суфікса -ак/-як зараховуємо й суфікс -юк, використаний при творенні деривата *анулюк* ‘анульований результат/рахунок’; до того ж цей номен має відповідник з -ак/-як – *ануляк*.

Легкість приєднання суфікса -ак/-як до твірних основ без будь-яких морфонологічних змін уможлиблює повторне використання самої моделі. Так, Словник української мови номен *свіжак* подає з двома значеннями: 1) те саме, що ‘новачок’; 2) ‘свіжа вода, свіжий продукт’ і т. ін. [СУМ IX: 78]. У жаргонах: *свіжак* (*спорт.*) ‘свіжий сніг, який щойно випав на лижню’, *свіжак* (*мол.*) ‘свіжий одяг/прикид (про одяг, який щойно з’явився, модний)’.

Не маючи чітких семантичних обрисів і вирізнявальних ознак із *центряк* ‘красива, модна річ’ і *крутняк* ‘крутий, незвичайний одяг’, *свіжак* вступає з ними в синонімічні відношення: „Від „фіолетового” до „пурпурового” – один крок. Так само, як від зомбіакальності до сентиментальності, від *крутняка* до *свіжака*” [ПіК, 12/02: 49].

Такі особливості суфікса й твірних основ зумовлюють повторне використання моделі без будь-якої стилістичної мети й формування омонімічних пар: *клубняк* ‘клубна куртка’ і *клубняк* ‘клубна вечірка/тусовка’, *лівак* ‘лівий товар’ і ‘лівий удар’, *п’ятак* – ‘п’ять копійок’ і ‘маршрут № 5’, *прохідняк* ‘прохідна гра’ і ‘прохідний бал’.

Особливим серед дериватів є номен *гермак* ‘герметичний шолом’ (тільки про амуніцію мотоциклістів). Він має ознаки утинків (утнуто довільну частину слова *герметичний*), проте -ак є субститутом другої слівної частини мотивувального словосполучення, ось чому й визначаємо його як універб.

У подальшому потребують дослідницької уваги такі аспекти, як особливості використання малопродуктивних універбаційних суфіксів, передумови й механізми переходу жаргоноунівербів до літературної мови, універбація в конкретних жаргонах тощо.

Література

Віняр 2003 – Віняр Г. М. Закономірності оформлення новотворів способом аббревіації / Г. М. Віняр // На ниві української філології. – Д. : Пороги, 2003. – С. 110 – 120; **Даниленко 1977** – Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.; **Земская 1992** – Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1992. – 222 с.; **Клименко 2004** – Клименко Н. Ф. Універбація / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2004. – 752 с.; **Кудрявцева 1990** – Кудрявцева В. А. К проблеме имплицитности в словообразовании / В. А. Кудрявцева, Л. А. Шеляховская // Вопросы словообразовательной и номинативной деривации в славянских языках. – Гродно, 1990. – С. 118 – 123;

Милославский 1976 – Милославский И. Г. Морфологический способ словообразования и семантические изменения / И. Г. Милославский // Рус. яз. в шк. – 1976. – № 1. – С. 83 – 87; **Нелюба 2007** – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006) : словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 144 с.; **Полюга 1983** – Морфемний словник / уклад. Л. М. Полюга. – К. : Рад. шк., 1983. – 464 с.; **СУМ IX** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наука, 1978. – Т. 9. – С. 78; **Шевченко 1979** – Шевченко М. И. Стилистические функции отаббревиатурных производных в современном русском языке : учеб. пособие / М. И. Шевченко. – Днепропетровск, 1979. – 35 с.

Старченко Я. С. Універбація й інноваційні універби в українських жаргонах

Сучасні українські жаргони становлять розгалужене мовне явище, постійно поновлюване новими одиницями. Помітними серед них є деривати, зокрема універби. Цю статтю присвячено вивченню універбаційних процесів в українських жаргонах, особливостям їхнього перебігу й результатам. Матеріалом для дослідження є універби, постали від 80-х років минулого століття.

Ключові слова: дериват, жаргон, інновації, мотиватор, номен, словосполучення, універб, універбація, формант.

Старченко Я. С. Универбация и инновационные универбаты в украинских жаргонах

Современные украинские жаргоны представляют собой разветвленное языковое явление, постоянно обновляемое новыми единицами. Заметными среди них являются дериваты, в частности универбаты. Эта статья посвящена изучению универбационных процессов в украинских жаргонах, особенностям и результатам их существования. Материалом для исследования являются универбаты, возникшие от 80-х годов прошлого века до сегодняшних дней.

Ключевые слова: дериват, жаргон, инновации, мотивирующее, номен, словосочетание, универбат, универбация, формант.

Starchenko Y. S. Univerbation and innovative univerbs in Ukrainian jargons

Modern Ukrainian jargons create ramified language phenomenon which constantly renews with new units. Derivatives, especially univerbs are known among them. Such questions as the univerb process, the features and results of their substantiation are pointed out in this article. Univerbs have been the material for research since 1980s.

Key words: derivative word, jargon, innovation, motivator, nomen, word-combination, univerb, univerbation, formant.

А. В. Ходоренко (Днепропетровск)

УДК 811.161.1'373.23

**НАИМЕНОВАНИЯ ГРУПП ЛИЦ В ЭКСПЛИКАЦИИ
ПОЛОЖЕНИЙ ФРЕЙМОВОЙ СЕМАНТИКИ**

Проблема, которая в общем виде рассматривается в настоящей статье, – описание наименований групп лиц (НГЛ) в терминах фреймовой семантики.

Цель исследования состоит в выявлении и анализе с позиции теории номинации и когнитивной лингвистики концептуальных моделей НГЛ, их языкового выражения на материале русского и английского языков (иностранные НГЛ, выраженные кириллицей), а также в установлении закономерностей организации НГЛ и НГЛ-фреймового континуума. В наши задачи входят: 1) в общих чертах охарактеризовать конструкты поверхностного и глубинного фрейма НГЛ; 2) пронаблюдать и описать ассоциативные фреймы базовой и вторичной ассоциаций.

Система НГЛ различных уровней и подуровней анализируется нами с позиций когнитивной лингвистики. Лингвистов и когнитологов объединяет задача извлечь из языкового материала как можно больше сведений о нем самом и о том, что стоит за этим материалом, в конечном счете проникнуть в подкорковую область сознания, продуктами которого является речь, язык, языковые образования.

Любой континуум языковых образований – не просто совокупность специальных слов и словосочетаний, а сложное лингвистическое образование, аккумулирующее в себе общеязыковую и специальную информацию.

Поэтому НГЛ как хранитель специальной информации становится инструментом познания; он используется как средство переработки знания, приобретения новой информации, её обобщения и развития. Для исследования структурной организации НГЛ-континуума мы использовали когнитивный подход, позволяющий с достаточной полнотой и надежностью реконструировать фреймы, подфреймы и блоки, которые заполняются конкретной информацией о данной НГЛ-системе.

Мы понимаем под фреймовым сценарием НГЛ набор взаимосвязанных структурных компонентов – номинатив (объект(ы) действия), агенс (само действие), каузатив (причинно-следственные связи) и концепт номинатора. Мы, вслед за В. Демьянковым, различаем – поверхностный и глубинный фреймовый сценарий.

В поверхностный фреймовый сценарий входят номинатор, реципиент, *концепт-понятие номинатора о категории действительности*. В системный глубинный понятийный (концептуальный) фреймовый сценарий НГЛ входит прототип – представитель категорий внешней объективной действительности.

При коммуникации участники общения обращаются не только к знанию языка, норм и правил его функционирования, но и к своему опыту, сведениям о содержании текста, стратегиям и процедурам освоения опыта и представления знаний.

Иерархическая структура фрейма состоит из терминальных узлов-слотов (терминалов) и нетерминальных узлов, содержащих конкретные сведения и информацию, относящиеся к тому концептуальному объекту, который описывает фрейм, а также данные, необходимые для процедур вывода. Терминал представляет и описывает предмет, его специфические черты, а также информацию об отношениях между объектами, о способе использования фрейма, о следующем действии или о действии, которое нужно выполнить, если предположение не оправдалось. Различные фреймы одной системы описывают один объект с разных углов зрения.

Процесс сопоставления при определении правильности выбора фрейма проходит в три шага: 1) выбор базового фрейма с помощью предположения и интуиции (если выбор был сделан правильно, то это единственный шаг); 2) поиск информации для присваивания значения слоту; 3) при неуспехе второго шага управление передается другому фрейму системы.

Признаки фрейма устанавливаются на основе договоренности между коммуникантами (в нашем случае участниками фреймового сценария), для которых они будут информативно значимыми.

Фрейм-ситуация формируется представлениями о прототипической ситуации и ее элементах, имеющих фиксированные роли и положения. Семантические модели управления фреймом затрагивают определенные требования к контексту, непосредственному семантическому и синтаксическому окружению языковой единицы. Ожидания определяются знаниями о стандартном контексте и ситуации. При заполнении переменных учитывается ситуационный контекст, что позволяет говорить о контекстно обусловленных стратегиях заполнения базового фрейма, т. е. идет приписывание моделей управления конкретным лексическим единицам.

Каждый фрейм-ситуация представляет собой концепт-понятие, позволяющее адекватно действовать в данной ситуации. В определении соответствия/несоответствия концепта фрейму, выбранному в качестве ограничителя сочетаемости элементов, участвуют следующие условия:

- 1) совместимость понятия и фрейма в индивидуальной концептуальной системе индивида;
- 2) категориально предопределенная семантическая сочетаемость;
- 3) определяющий признак: собственно признак для свойств и характеристик элемента, ограничивающий признак, оценивающий признак;
- 4) типизация процессов/действий и отношений по тождеству или сходству моделей управления семантической структурой фрейма.

Данные условия касаются признаков фрейма и семантических условий заполнения его узлов, регламентирующих семантическую сочетаемость. Приписывание слову значения, конкретного семантического и синтаксического управления, обеспечивающего воспроизводимость и эффективность конкретного акта коммуникации, позволяет говорить о ролевой семантике и рассмотреть особенности заполнения узлов фрейма при переводе.

Фрейм-рамка состоит из ядра (постоянной части) и периферии (переменной части). На основании содержания ядра и периферии идет развертывание фреймовой структуры в текст НГЛ как конкретной реализации типового фрейма. Ядро выражает связи исходных отношений в объективной действительности, характеризующие предметные области, и определяет выбор периферии. В НГЛ выделяется ядерная структура, переменная часть – семантика и перцепция, преломляющаяся семантику.

Нами разработана общая фреймовая рамка НГЛ с переменными *N* (*nomina(e)*), *A* (*agens*), *C* (*causa*) и *M* (*mens*) (концепт номинатора) – конструкты фреймового сценария

Элементы *N*, *A*, *C*, *M* являются переменными, допускающими различное семантическое заполнение рамок. Рамки могут видоизменяться и модифицироваться, включать различные дополнения и уточнения с помощью набора переменных. Информация, содержащаяся в переменных, может задавать ограничения не только на их семантическое заполнение, но и на имплицированный концепт.

Таким образом, фреймовый сценарий имеет вид *N* выполняет *A* по причине *C* с результатом достижения *M*. Отметим, что конструкты *A*, *C* рамки могут быть незаполненными, но всегда присутствует конструкт *M* и *N*. То есть присутствуют конструкты *N*-номинатор-реципиент и *M*-концепт номинатора.

В семантическом поле НГЛ концепт номинатора входит в темы и микротемы из области реальной действительности, из которой рождается тот или иной НГЛ.

Все микротемы экстралингвистической реальности служат семантическими элементами основной темы НГЛ; например, основная тема – коммерческая деятельность (микротемы: покупка товара, услуги, кредитование, страхование); основная тема – политическая деятельность (микротемы: выборы, голосование за или против, агитация). Порядок расположения причины и следствия, подразумеваемых из НГЛ, является в достаточной степени нестрогим, следствия даны в разных тематических плоскостях, топосы смешаны, например: *Альтер Эго*, *Херсонская товарная биржа*, *КЕмел Актив*.

Поясним, что рамкой-фреймом *Альтер Эго* является тема „второе Я”, ассоциативно отсылающая реципиента к его собственным желаниям, которые могут найти свою реализацию в „*Альтер Эго*”. Концепт номинатора в данном случае – „заигрывание” с реципиентом, названием

„Альтер Эго” номинатор как будто говорит: „Наша компания – это Ваши желания, Ваше второе Я”. Конструктом номинатор-реципиент можно считать некий „мост” между восприятием номинатора и реципиента – в данном случае это цитация латинского крылатого выражения Альтер Эго, известное многим. В других случаях мостом может быть метафора, ассоциирующая восприятия реципиента с выгодными для номинатора объектами или субъектами действительности, например, *АО Чистый родник, ООО Высшее удовольствие, ООО Парадиз* и другие.

В примере *Херсонская товарная биржа* налицо нулевой стилистический приём, который также является мостом между реципиентом и номинатором, давая необходимую информацию о деятельности организации. Концептом номинатора в данном случае можно рассматривать информирование и репрезентацию этой информации с помощью нулевого стилистического приема.

При фреймовом подходе к семантическому заполнению НГЛ можно говорить об определенном наборе смысловых слотов и соответствующих им семантических „пустот”, заполняемых реципиентом. Базовая (первичная) фреймовая структура, определяет контекстные ожидания НГЛ¹ и НГЛ² для номинатора и реципиента, а также направление семантического (смыслового) заполнения смысловых ролей. Концептуальное ожидание характеризуется и определяется смысловыми ролями слов, их сочетаемостью, грамматической формой, но чаще всего соотносится по *ассоциативному признаку*.

Типичные стереотипные ассоциации и ассоциативные связи, прослеженные нами, очень подвижны и трансформируются в условиях динамики развития объективной действительности и личности в этой действительности.

Данные получены путем психологического эксперимента: индивидам назывались НГЛ и фиксировались их первичные и вторичные ассоциации). В таблице 1 приведены примеры НГЛ с базовой и вторичной ассоциациями.

Таблица 1

НГЛ	Базовая ассоциация	Вторичная ассоциация
<i>ВИАгра</i>	Нечто возбуждающее	Ансамбль гиперсексуальных девушек
<i>ДДТ</i>	Сильный наркотик	Группа Шевчука

Инвариант – это один из множеств объектов, свойств и т. д. Подобное определение инварианта позволяет рассматривать НГЛ² как некую организацию выводов из НГЛ¹, при которой одному элементу НГЛ¹ может соответствовать множество элементов в разных когнитивных аппаратах разных личностей. Если номинатор находит такие переменные фрейма для его репрезентации реципиенту, которые

подходят условиям и ограничениям концепту фрейма, то прогнозируемая реакция реципиента позитивна.

Номинатор должен ориентироваться на достижение соответствия между потенциальными ассоциациями реципиента НГЛ² и избыточностью средств языка в НГЛ¹. Но специфика когнитивного аппарата номинатора привносит свои особенности (лингвистические, экстралингвистические, прагматические) в формирование пропотипического представления об элементах фрейма, влияя на вариативность заполнения фрейма НГЛ в когнитивных аппаратах реципиентов. На собственно языковом уровне может возникнуть лексическая интерференция, при которой если интерферент из языка номинатора редко встречается и/или малоупотребителен, возникает предметно-смысловое непонимание. На когнитивном уровне можно говорить о разности мировосприятия и разности ассоциаций, а также о НГЛ с затемненной семантикой, когда элементы фрейма не продуманы и плохо выражены.

Примеры: *ООО Места, ЗАО Друко* и др.

Полученная из НГЛ информация участвует в проектировании вероятностной структуры психологического поведения участников сценария. Если получаемая из НГЛ информация не входит в пресуппозицию реципиента, то его реакция будет нейтральной или отрицательной. Кроме этого, незнание и/или непонимание затрудняет выделение доминантных смыслов, заложенных номинатором и смыслообразующих единиц НГЛ, его фреймовых слотов, препятствуя адекватной перцепции выделенных смыслов (концептов).

Описание переменных может включать следующие элементы: наименование признака *X-a*; принадлежность к объекту/процессу *X*; условия применимости; основной/неосновной, собственный/несобственный признак *X-a*.

НГЛ имеет поверхностную структуру фреймового сценария такого вида:

Каждый номинатор X называет/рекламирует товар или услугу Z адресату-реципиенту Y.

Отметим, что наблюдается интенция номинатора: НГЛ имеет эмотивную пропозициональную структуру, поскольку автор *всегда желает достичь* позитивной реакции реципиента, он *навязывает, рекламирует свои услуги*.

Рассмотрим фреймовые структуры НГЛ¹ и НГЛ², где НГЛ¹ – это фрейм номинатора, НГЛ² – фрейм реципиента. Эти два фрейма различны. Проанализируем их характеристики.

Гибкость смысловой структуры НГЛ¹ заключается в том, что есть возможность трансформировать (преобразовывать) его элементы и смысл/смыслы в соответствии с полученным и/или имеющимся знанием о структуре той или иной предметной области в компоненте

стереотипной части фрейма. Под трансформацией понимается установление инвариантного соотношения между НГЛ¹ и НГЛ², при котором НГЛ² – производное от НГЛ¹ в когнитивном аппарате реципиента. Трансформации служат для исследования инвариантных отношений между текстами НГЛ¹ и НГЛ², их семантико-синтаксических и смысловых структур и установления соответствующих связей. При трансформации НГЛ¹ допускается изменение одного или нескольких микросмыслов текста, если при этом сохраняется метасмысл или художественная идея.

Взаимная обратимость НГЛ¹ и НГЛ² выражает их эквивалентность и/или адекватность. Критерием соответствия НГЛ¹ и НГЛ² назовем совокупность условий, являющихся одновременно достаточными и необходимыми: условия соответствия когнитивных установок номинатора и реципиента. Сюда можно отнести: 1) общность интересов участников сценария, 2) соответствие интенций, 3) удовлетворительная перцепция НГЛ-реципиентом.

В результате отождествления нанослов наблюдаем примеры, представленные в таблице 2:

Таблица 2

1.	ЗАО Спецсплав	ЗАО, занимающееся продажей или же производством особенных видов сплавов
2.	ООО Дента	ООО, занимающееся проблемами десен/зубов
3.	ОАО Бейкер-стрит	Клуб английского языка либо сыскное агентство (двойственные ассоциации демонстрируют неудачный выбор НГЛ для клуба английского языка)
4.	ООО Сайминерал	ООО, занимающееся продажей/либо производством минералов, „сай” – компонент с затемненной семантикой

В результате „склеивания” может образовываться другой смысл, поскольку снятие переменной фрейма нарушает ссылку на объект.

Многозначное слово либо, как в нашем примере 3, прецедентный НГЛ может относиться к нескольким альтернативным фреймам, оно неоднозначно. При воссоздании ассоциации межфреймовый перенос порождает НГЛ², например: *ООО Бейкер-стрит* порождает ассоциацию „сыскное агентство” (ассоциативная связь возникает при изначально заданной ссылке на ошибочный объект).

В целом же, расширение межфреймовых связей вызвано свойствами метафоричной и метонимичной ИКМ [Лакофф 2004] восприятия и воспроизводства действительности личностью.

Семантическая модель управления фреймом характеризует не отдельные слова, а образы и концепты. Отметим здесь, что дальнейшее углубление в область когнитивного аппарата, перцепции, всего, что связано с восприятием действительности, требует исследований не только и не столько с лингвистических, сколько с нейропсихологических позиций.

Зафиксированы соответствия между НГЛ¹ и НГЛ² (интервью показали, что в 75% имеет место „механизм наследования”, то есть НГЛ воспринимается так, как он и задуман (это примеры прозрачных названий *ООО Металлопластиковые окна, ОАО Отопительные системы*), в остальных случаях имеет место „механизм возврата”, когда характеристики с НГЛ¹ на НГЛ² не переносятся.

Понятийный смысл единицы заключен в системе „энциклопедических” знаний реципиента или определяется контекстом употребления. Недостатками фреймового подхода считается то, что „различие между концептами как таковыми и организацией концептуального знания во фреймы является не вполне четким – теория допускает размытые границы между ними” [Дейк 1989: 17].

Литература

Дейк 1989 – Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк . – М. : Просвещение, 1989. – 653 с.; Демьянков 1992 – Демьянков В. З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория / В. З. Демьянков // Язык и структура представления знаний : сб. науч.-аналит. обзоров. – М. : Наука, 1992. – С. 39 – 77; Лакофф 2004 – Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М. : Яз. славян. культуры, 2004. – 876 с.

Ходоренко Г. В. Найменування груп осіб в експлікації положень фреймової семантики

У статті розглянуто механізм побудови фреймів репрезентації інформації на прикладі фактичного ономастичного матеріалу найменувань груп осіб. Виділено типи фреймів найменувань груп осіб. Дискутується питання про створення базової та вторинної асоціацій при сприйнятті найменувань реципієнтами. Наведено приклади ономастичних одиниць та відповідні асоціації, що відтворюються в когнітивному апараті індивідуумів.

Ключові слова: фрейм, асоціативні зв'язки, фреймові структури, когнітивний апарат.

Ходоренко А. В. Наименования групп лиц в экспликации положений фреймовой семантики

В статье анализируется создание фреймовых структур репрезентации информации в наименованиях групп лиц. Уточняется термин фрейма на примере фактического материала наименований; выделяются поверхностный и глубинный фреймы. Дискутируется вопрос о базовой и вторичной ассоциациях. Приводятся примеры наименований и вызываемые ими ассоциации базового и вторичного уровня в когнитивном аппарате реципиентов.

Ключевые слова: фрейм, ассоциативные связи, фреймовые структуры, когнитивный аппарат.

Khodorenko G. V. Names of groups of persons in eksplikacii positions of frame semantics

The article deals with the analysis of a frame construction mechanism. Frame is supposed to represent certain information encoded inside of the onomastic units of people groups names. Two types of frames are defined. The term of frame is specified. Associations of both basic and secondary level are discussed to be created in the cognitive system of individuals. Examples of people groups names are given to illustrate the ideas presented in the article.

Key words: frame, frame constructs, associations, cognitive system.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

І. А. Бехта (Львів)

УДК 811.111'42

**ПРАГМАНАСТАНОВА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ
І ЧИННИК АДРЕСАТА**

Сучасні мовознавчі студії скеровані на факти вербальної комунікації з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, а широке тлумачення художнього дискурсу як динамічного мовленнєвого простору означає, що поряд з висловленням наявне сприймання/рецепція, а значення передбачає знання. Так нині активно напрацьована комунікативно-прагматична парадигма з одночасним урахуванням психологічних, суспільних, естетичних чинників, де ключовими категоріями процесу комунікації є інформація, адресант/адресат, комунікативний задум. Основним джерелом при цьому залишається вербальне мовлення, зате застосування цього ресурсу може мати не тільки конвенційні форми. Випадки, коли те, що адресант хоче сказати, відмітне від того, що він сказав, становлять важливу частину реального дискурсу. Відтак прагматика як наука про використання мови людьми й про чинники, які впливають на її функціонування, є методологічним підґрунтям дослідження прагматичної настанови художнього тексту (ХТ). Під настановою розуміємо усвідомлений намір адресанта повідомлення здійснити вплив на адресата. Ця настанова впливає на характер мовного оформлення будь-якого тексту, безпосередньо пов'язана з реалізацією категорії суб'єктивної модальності, із семантичними категоріями інформативності, особливо з підтекстовою й концептуальною інформацією. Вона властива художньому тексту й може бути визначена через: вербальне втілення, використання стилістичних засобів, включно зі специфікою сюжетно-композиційної будови ХТ. Словом, прагматична настанова реалізується складним комплексом мовних текстових і позатекстових компонентів.

Метою цієї статті є спроба описати своєрідність прагматичної настанови англomовного художнього тексту з позицій комунікативно-прагматичної парадигми знання.

Нині виокремлюють три рівні реалізації прагматичної настанови: задум, композиція, стиль [Азнаурова 1988: 93]. Іntenція суб'єкта оформлена у вигляді задуму – змістовно-сислового утворення, що склалося на основі творчого осмислення того фрагмента дійсності, який став предметом спілкування. Задум, який дістав своє вербальне втілення у ХТ, може реалізуватися у формі змістовно-концептуальної інформації тексту. Задум зумовлений адресованістю конкретного ХТ.

Сприйняття/рецепція ХТ – доміантний чинник у досягненні прагматичного ефекту. Англomовні письменники постмодернізму

формують і експериментують з новими типами й формами художнього тексту, передусім, з його структурно розмитою, умовною, гротескною формою. Характер ХТ постмодернізму тяжіє до імпліцитно-підтекстового вираження. Письменник скеровує читача на самостійне осмислення колізій/психологічних конфліктів. Структура ХТ може включати інформаційні лакуни, збагнути які можна завдяки комунікативній компетенції та фоновим знанням адресата. Динамічність композиції, принципи організації сюжету – усе це актуалізує розумову діяльність адресата під час сприйняття та інтерпретації ХТ постмодернізму. Читач конструє художню дійсність, утілену у творі автором, і за таких умов відбувається комунікація.

Прагманастанова художніх текстів постмодернізму – це створення ілюзії співучасті в тому, що відбувається. Це активізація емоційного настрою, скерованого на залучення читача до співпереживання, до встановлення емоційного контакту. Її також кваліфікуємо як стан готовності для співтворчості, домислу, на формування в читача погляду на події, конфлікти, характери й залучення його до власної оцінки предмета літературної комунікації. Такий стан готовності для усталення інтелектуального контакту з читачем типовий для творчості англомовних письменників: П. Акройда, М. Аміса, Дж. Барта, А. Байєтт, Дж. Ірвінга, С. Рушді, Дж. Фаулза. Провідником запрограмованої адресованості тексту є, без сумніву, авторський коментар. Він включає цитати, виноски, документальні покликання, філософські роздуми. Їхня прагматична настанова – установа контакту з читачем, котрий поділяє світосприйняття письменника й володіє достатнім резервом фонових знань. Це також указівка на активізацію співтворчості читача, адже на нього чітко орієнтується письменник, оскільки він (освічений читач) володіє потрібною комунікативною компетенцією.

У художньому тексті постмодернізму запрограмований адресантом мовлення вплив має естетичний характер. Мета письменника – досягти читачього співпереживання й розуміння, створити емоційний та інтелектуальний контакт, платформу для співпраці. Кінцева прагматична функція ХТ включає залучення читача до системи авторських естетичних цінностей, переконання в правильності його позиції.

Сприйняття й інтерпретація художнього тексту охоплює сприйняття й трансформацію складної ієрархії кодів, рівнів і систем комунікації, що пов'язано з потребою різних прочитань тексту [Bortolussi & Dixon 2003: 7 – 8]. У теорії декодування, за М. Ріффатерром, акцент перенесено на приймальний бік процесу комунікації – на рецепцію. Інші елементи комунікації також можливі, однак розглядаються з погляду читача. Процес художньо-естетичного впливу на читача й результат його сприйняття є власне продуктом художньої співтворчості письменника й читача, тому що завдяки участі останнього визначаються закономірності соціального функціонування твору й здійснюється його вихід у реальний

світ. Тому художній текст постмодернізму не може бути позбавленим прагматичної визначеності. Йому (текстові) так само, як буденному людському спілкуванню, властиві такі прагматичні параметри, як автор мовлення, його комунікативне спрямування, адресат і пов'язаний з ним перлокутивний ефект [Арутюнова 1981: 356 – 367].

Процес комунікації при читанні ХТ відбувається за схемою *автор-письменник* → *текст* → *адресат*. Проте він на цьому не зупиняється, а повертається у зворотному порядку: *адресат* → *текст* → *автор-письменник*. Сполучною ланкою між письменником і читачем є текст як зовнішній вияв внутрішньої ідеї, задуму автора [Diengot 1993: 69 – 70]. Тому цільове спрямування залежатиме від прагматичного спрямування й комунікативних інтенцій автора. Художній твір є формою діалогу письменника з читачем, а з іншого боку – будь-який текст сам є ще й внутрішньою діалогічною фігурою. Навіть зовнішньо монологічне мовлення є латентною формою діалогу. Відтак осмислення ХТ – це складна взаємодія між мовленням, текстом і асоціаціями читача [Бехта 2005: 21 – 27].

Основними чинниками формування художнього світу є автор-письменник і автор-наратор [ВЭ 2001: 15; Couturier 1991: 226 – 230; Rogers 1991: 91]. Перший з них поєднує низку конкретних понять – автор-письменник, автор-стиль, внутрішній автор, автор-ідея. Інший – тип наратора, що залежить від авторської стратегії викладу, є безпосереднім функціональним засобом побудови художнього світу. Співвіднесеністю обох смислових інстанцій зумовлюється механізм перебігу нарації, сюжетно-композиційна структура твору, урешті-решт – форма художнього викладу.

Важливою ланкою у формуванні комунікативного світу твору є читач, який активно ангажується в цей процес, надає художньому світові неповторних ознак. Читачів насправді багато, але в просторі художнього твору вони між собою не перетинаються. Читач – учасник акту текстової комунікації, на якого скерований мовленнєвий продукт – текст. Зрештою, художня нарація відрізняється від усного дискурсу тим, що вона не прогнозує повноцінної комунікативної ситуації з повноцінним мовцем і синхронним адресатом, наприклад: „*Think of this – that the writer wrote alone, and the reader read alone, and they were alone with each other*” [Byatt 1991: 471].

У цьому пасажі з роману А. Байєтт „Possession” (1991) проілюстровано мовленнєву інтеракцію автора й читача в текстовій комунікації, кожен з яких – і автор, і читач – комунікують через медіум-текст наодинці. Зацікавленість проблемою співтворчості, уперше актуалізована школою О. Потебні, з плином часу не зменшилася, а посилилася через вивчення комунікативно-прагматичного скерування ХТ.

Свого часу В. Виноградов виокремлював у художньому творі образ читача [Виноградов 1939: 117 – 220], М. Храпченко запропонував вивчати життя літературного твору в одній площині з історичним буттям читача [Храпченко 1971: 29 – 57]. Г. Колшанський у зв'язку з цим зауважував, „що поетичні форми мовної діяльності приховують у собі начало естетичної насолоди саме з тієї причини, що читач змушений співпереживати думки й почуття поета через недовомленість у самому тексті, що в суто лінгвістичній інтерпретації означає індивідуальність використання багатозначності слів і не повністю розкритого контексту для їх однозначної реалізації” [Колшанський 1980: 103]. З появою в лінгвістиці комунікативно-прагматичної парадигми, яка комплексно розкриває природу людського чинника в різних ситуаціях спілкування, зафіксовано два підходи, пов'язані з дією адресата: 1) дослідження функціонування мовних засобів номінації адресата; 2) вивчення прагматичних рис мовних засобів, аби виявити вплив на адресата [Нестеров 1986: 45 – 56].

Словом, сприйняття художнього тексту – активний процес. У. Еко вважає читача дієвим учасником інтерпретації [Еко 2004: 4], а В. Ізер зауважує, що „текст є потенціалом впливу, який актуалізується в процесі читання,” так що читання є процесом динамічної взаємодії читача і тексту. У кожному тексті є потенційна часова послідовність, яку читач неминуче повинен осягнути, оскільки навіть малу частину тексту неможливо поглинути відразу [Iser 1978: 7]. Г. Лерхнер розглядає процес мовної реалізації художніх текстів та особливості формування мовних параметрів літературного тексту в процесі його творення й виходу його комунікативної взаємодії на адресата [Lerchner 1984: 263]. Отож, сприйняття ХТ є кінцевою фазою взаємодії в системі *автор* \leftrightarrow *текст* \leftrightarrow *читач*, а художнє сприйняття читача контролює автор.

Відтак комунікативні проблеми ХТ можна пов'язати з напрацюванням когнітивних і соціальних проблем мовного застосування. Читач має право на інтерпретацію смислу ХТ, який він вибирає залежно від комплексу соціокультурних, естетичних і ситуативно-психологічних чинників, від належності до семіотичної групи й психічного типу. У психологічному плані сприйняття тексту є синтагматичним вторинно сигнальним відображенням дійсності, процесом розкриття зв'язків, які об'єднуються й узагальнюються та зрештою комплексно приводять до розуміння цілого тексту.

Процес розуміння ХТ ураховує не тільки текст як мовну даність, як матеріалізований продукт творчої діяльності, а й зв'язок тексту з епохою, історичною ситуацією й гіпотетичним читачем. Словом, різне сприйняття ХТ залежить від часової дистанції між написанням і прочитанням твору, суб'єктивного стану, переживань. Недаремно В. Виноградов наголошував, що „кожне нове покоління читачів може підновити текст

по-своєму... тобто вкласти у нього свій новий зміст відповідно до культурного розвитку” [Виноградов 1971: 9].

Зміни мовної компетенції чи тезаурусу носіїв мови – важливий чинник в орієнтації на подальший розвиток лінгвістичних традицій. Постмодерністському авторові, зважаючи на складний і багатовекторний характер адресованості твору, доводиться враховувати мінливі соціальні запити потенційних читачів [Киченко 2003: 24 – 26]. У прозі постмодерну спостерігається прагматична настанова на реципієнта, його смак, передбачуваний тезаурус, соціальні потенції [Караулов 1987]. Орієнтація на реципієнта – важливий позамовний чинник у системі комунікативної організації тексту, який пов’язаний з лінгвальними аспектами. Він передбачає врахування адресата мовлення як потенційного співрозмовника, який відтворює в уяві те, що не сказано безпосередньо автором або персонажем.

Аналіз мовної моделі комунікації спонукає до розмежування лінійного й нелінійного підходів до їхньої будови, які репрезентують мову. У цьому плані показові дві моделі комунікації: лінійна (монологічна модель Р. Якобсона) і нелінійна (діалогічна модель М. Бахтіна). Як у моделі Ф. де Соссюра, функціональний аналіз мови Р. Якобсона поданий з позицій одного мовця, повідомлення якого повністю залежить лише від його інтенцій і передається в одному напрямі [АСКЛД 2001: 468 – 472; Якобсон 1975: 306 – 330]. Шість функцій мови (емотивна, референційна, конативна, поетична, фатична, металінгвальна) за Р. Якобсоном (який розвинув учення К. Бюлера про три функції мови, додавши три своїх – див. підкреслене) [Бюлер 2001: XIX], відповідають тому, що він називає „шістьма конститутивними чинниками вербальної комунікації” – адресант, контекст, повідомлення, контакт, код, адресат. Адже коли адресант відправляє повідомлення адресату, повідомлення вимагає контексту, коду й контакту. Цих шість чинників відповідають шістьом функціям мови за схематично поданою моделлю (рис. 1).

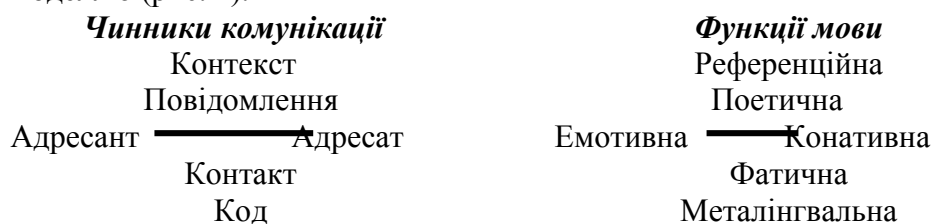

Рис. 1. Конститутивні чинники комунікації

Модель комунікації М. Бахтіна принципово інша: тут будь-яке висловлення водночас скероване й уперед, на слухача, немов передбачаючи майбутню відповідь, і назад, на попереднє висловлення, як репліка-відповідь на нього. Висловлення формується під впливом контексту, воно наповнене контекстуальними обертонами й насичене

чужими голосами. Дві основні ідеї М. Бахтіна суттєві для розуміння перебігу комунікації: по-перше, неодмінною ознакою висловлення є його адресованість, тобто без слухача немає мовця, без адресата немає адресанта; по-друге, висловлення набуває смислу в контексті, у конкретний час і в конкретному місці, – воно хронотопне [Бахтин 1975: 245 – 280].

Отже, прагматична настанова ХТ тісно переплетена з чинником адресата й розкриває своєрідність комунікативно-прагматичного аспекту текстового комунікування в системі *автор* → *текст* ↔ *читач* засвідчує функціонування системи діалогічних взаємозв'язків суб'єкта мовлення, композиційним способом оформлення яких у тексті є діалогічність. Зв'язок *адресант* (*автор-письменник*) ↔ *адресат* (*читач*) є ключовим у концепції естетичного впливу. Однак якщо аналог мовця /адресанта, як підтверджують дослідження [Postmodern Subjects 1995], простежується в усіх жанрах літератури хоч би в редукованій ролі суб'єкта свідомості, зате з адресатом справа інакша. Слід розрізняти внутрішнього адресата (один з персонажів тексту) – наратора, і зовнішнього – читача.

Література

- Азнаурова 1988** – Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова / Э. С. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1988. – 119 с.; **Bortolussi & Dixon 2003** – Bortolussi M. & Dixon P. Pscyhonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Response. – Cambridge: CUP, 2003. – 304 p.; **Арутюнова 1981** – Арутюнова Н. Д. Фактор адресата / Н. Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. Сер. литература и язык. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 356 – 367; **Diengot 1993** – Diengot N. The Implied Author once again // Journal of literary semantics. – 1993. – Vol. 22. – № 1. – P. 69 – 70; **Бехта 2005** – Бехта І. А. Лінгвокогнітивна реалізація прагматики адресата в англійській прозі / І. А. Бехта // Вісн. Сумського держ. ун-ту. Сер. „Філологічні науки”. – 2005. – № 5. – С. 21 – 27; **ВЭ 2001** – Всемирная энциклопедия : философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; М. : Харвест, Совр. литератор, 2001. – 1312 с.; **Couturier 1991** – Couturier M. Textual Communication. A Print-Based Theory of the Novel / Couturier M. – L. & N. Y. : Routledge, 1991. – 251 p.; **Rogers 1991** – Rogers M. F. Novels, Novelists, and Readers. Toward a Phenomenological Sociology of Literature / Rogers M. F. – Albany : State University of New York Press, 1991. – 324 p.; **Wyatt 1991** – Wyatt A. S. Possession / Wyatt A. S. – L. : Vintage, 1991. – 511 p.; **Виноградов 1939** – Виноградов В. В. О языке Л. Н. Толстого / В. В. Виноградов // Литературное наследство. – М. : Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 35 – 36. – С. 117 – 220; **Храпченко 1971** – Храпченко М. Б. Время и жизнь литературных произведений / М. Б. Храпченко // Художественное восприятие. – Л. : Наука, 1971. – Сб. 1. – С. 29 – 57; **Колшанский 1980** –

Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 148 с.; **Нестеров 1986** – Нестеров А. П. О некоторых аспектах обозначения адресанта и адресата речи в современном португальском языке / А. П. Нестеров // Лингвистический статус разговорной речи и методика ее преподавания : сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1986. – Вып. 273. – С. 45 – 56; **Еко 2004** – Еко У. Роль читача : дослідження з семіотики текстів / У. Еко ; пер. з англ. М. Гірняк. – Л. : Літопис, 2004. – 384 с.; **Iser 1978** – Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response / Iser W. – Baltimore; L. : John Hopkins UP, 1978. – 239 p.; **Lerchner 1984** – Lerchner G. Sprachform von Dichtung: Linguistische Untersuchungen zu Funktion und Wirkung literarischer Texte / Lerchner G. – В., & Weimar: Aufbau Verlag, 1984. – 263 s.; **Виноградов 1971** – Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1971. – 240 с.; **Киченко 2003** – Киченко О. Ситуація постмодернізму / постпостмодернізму і смислові доміанти жанру роману / Киченко О. // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. „Філологічні науки”. – 2003. – Вип. 49. – С. 24 – 29.; **Караулов 1987** – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.; **АСЛКД 2001** – Антологія світової літературної критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Л. : Літопис, 2001. – 832 с.; **Якобсон 1975** – Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм „за” и „против” : сб. ст. : пер. с англ., фр., нем., чешск., польск. и болг. яз / под ред. Е. Я. Босина и М. Я. Полякова. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193 – 231; **Бюлер 2001** – Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка : пер. с нем. К. Бюлер / общ. ред. и коммент. Т. В. Булыгиной, вступ. ст. Т. В. Булыгиной и А. А. Леонтьева. – М. : Издат. группа „Прогресс”, 2001. – 528 с.; **Бахтин 1975** – Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1975. – 504 с.; **Postmodern Subjects 1995** – Postmodern Subjects. Postmodern Trends // Ed. by J. Dowson & S. Earnshaw. – Amsterdam : Rodopi, 1995. – 251 p.

Бехта І. А. Прагманастанова художнього тексту і чинник адресата

Статтю присвячено англомовному художньому тексту, у динамічному мовленнєвому просторі якого розкривається специфіка прагматичної настанови – усвідомленого наміру адресанта (автора) повідомлення (художнього тексту) здійснити вплив на адресата (читача) різними художньо-естетичними засобами.

Ключові слова: прагматична настанова, англомовний художній текст, постмодернізм, чинник адресата.

Бехта И. А. Прагмаустановка художественного текста и фактор адресата

Статья посвящена англоязычному художественному тексту, в динамическом речевом пространстве которого раскрывается специфика прагматичной установки – осознанного намерения адресанта (автора) сообщения (художественного текста) осуществить влияние на адресата (читателя) разными художественно-эстетическими средствами.

Ключевые слова: прагматическая установка, англоязычный художественный текст, постмодернизм, фактор адресата.

Bekhta I. A. Pragmatic directive of artistic text and addressee factor

The is devoted to the English postmodernist fictional text in the dynamic speech continuum of which one can disclose the specificity of the pragmatic directive – cognizant intention of the addresser of the message to effectuate the intention upon the addressee with the help of various aesthetic means.

Key words: pragmatic directive, English postmodernism, fictional text, addressee factor

Н. М. Бобух (Полтава)

УДК 811.161.2: 81'373.422

**ЛЕКСИЧНІ ОПОЗИЦІЇ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ
ВАСИЛЯ СТУСА**

Мовотворчість Василя Стуса досліджували В. Неділько [Неділько 1992а: 32 – 37; Неділько 1992б: 21 – 30], А. Бондаренко [Бондаренко 1995: 47 – 54; 1996], Л. Лисиченко [Лисиченко 1998: 129 – 144] та ін. У пропонованій статті ми ставимо *за мету* проаналізувати лексичні опозиції в поетичному словнику Василя Стуса.

Матеріалом дослідження є опозиційні пари, зафіксовані в найповнішій поетичній збірці вибраного Василя Стуса „Час творчості / Dichtensezeit” [Стус 2005].

В аналізованих текстах широко використані контрастиви, що виконують різноманітні семантичні функції: характеризують поведінку й характер індивідуума, психічний стан, емоції, дії та стосунки з іншими людьми, номінують полярні предмети, явища й процеси об’єктивної дійсності.

Для ідіолекту Василя Стуса показовим є вживання темпоральних антонімічних пар *день – ніч*, компоненти яких конотують негативний оцінний зміст, пор.: *день – безмежний, довгий, непомітний, попідалений, чорний* тощо; *ніч – безсонна, довга, обгоріла, скрижаніла* та ін. Опозиція *день – ніч* уживається не тільки для номінації частин доби, а й для передавання важкого душевного стану ліричного героя

(сум, переживання, тривога, страждання). Негативна оцінність обох конституентів названої антонімічної пари зумовлена семантикою відповідних епітетів: *Ще буде все – і довгі ночі й дні, / і довга путь – ні скону, ні спочину, / коли, здається, краще в домовину, / аніж у чужинецькій чужині* [Стус 2005: 326]; *Літа без зелен-садів, / коридори ночей обгорілих і днів / поніпалених, весни, де води ревуть / і гримить бездоріжжя...* [Стус 2005: 185].

Традиційним для поетичного словника Василя Стуса є зіткнення контрастних лексем *живий – мертвий, жити – вмирати, жити – помирати, жити – почесати, життя – смерть, життя – небуття, життя – конання, існування – смерть, народження – смерть, народження – конання* тощо, які конотують позитивну і негативну оцінність: *Живий чи мертвий – долі порадій. / Навчайся жити. І вмирати – вмій!* [Стус 2005: 326]; *Народе мій, до тебе я ще верну, / і в смерті обернуся до життя / своїм стражденням і незлим обличчям, / як син, тобі доземно поклонюсь...* [Стус 2005: 164]; *Це горе – пагорб мій і терикон – / моє новонародження і скон, / неначе домовина і колиска, / уже просторить скулені громи* [Стус 2005: 411]. Наведені опозиції свідчать про значно більшу варіативність мовно-змістових форм для вираження негативної оцінності.

У деяких поетичних уривках відзначаємо змістову інверсію: „контекстуальна синтагма „коригує” [Мойсієнко 2006: 19] сприйняття читачем позитивної й негативної маркованості компонентів антонімічної пари *життя – смерть*. Напр.: *За що мене, Отче, караєш життям, / пошли мені смерть – і тобі я воздам...* [Стус 2005: 267]; *Бо до життя – і страшно, і далеко, / і сил не стане. А до смерті ближче...* [Стус 2005: 187]. Змістова інверсія конституентів субстантивної опозиції *життя – смерть* уживається з метою передачі трагічності людського існування, тяжкого фізичного й духовного стану поета. Пор.: *Дарма бо скніти – вже напівдорозі / між смертю і життям. Їй-бо – дарма. / Бо жодної з надій не маю в Бозі / і порятунку жодного – нема* [Стус 2005: 434].

Позитивно-оцінна конотація лексеми *життя* підсилена дієсловами, з якими вона корелює: *Отож, цигарку першу закури / і другу, третю запали, четверту. / Бо ця біда тобі не дасть і вмерти, / і все ж – життя, не смерть боготвори!* [Стус 2005: 271].

Дієслівні метафори, побудовані на опозиціях *народжуватися – умирати, жити – умирати, умирати – оживати*, свідчать про універсальний характер антонімів *життя – смерть*: *А я [нагідка], тебе чекавши, / устигла народитися і двічі / померти* [Стус 2005: 553]; *Але квітам досить мити, / досить долі, досить часу, / досить їм життя і смерті – / всього Бог їм дав сповна* [Стус 2005: 415].

Характерною ознакою художнього словника Василя Стуса є використання антонімічних пар, складники яких репрезентують релігійні уявлення людини, зокрема *рай – пекло, душа – тіло, дух – тіло*,

праведний – грішний. Компоненти субстантивних опозицій *душа – тіло*, *дух – тіло* сполучаються переважно з прикметниками, що передають негативну оцінність: *зраджена, усохла (душа), забитий, остобісілий, буремний (дух) – хуре, порожнє, прозоре, знеплочене (тіло)*. Напр.: *Ви, лялечки із алкоголем щасть, / загорнуті в свою усохлу душу, / ще начувайтесь: тіло ваше здушить / ця зраджена душа* [Стус 2005: 222]; *...все, що маємо – / Бог дарував, / та на тіло прогінне / прозоре знеплочене тіло, / щоб будило твій дух, / свої тавра вогненні поклав* [Стус 2005: 468].

Негативну конотацію зазначених контрастивів підсилюють і дієслова, з якими вони сполучаються: *Душа колотиться у тілі, / і опадає у знесиллі / дух, що добою обболів* [Стус 2005: 538]; *Погрій же руки на дивнім огні, / коли конає серце обпашіле, / бо стогне дух, ще довше стогне тіло – / лишайся з стогоном наоднині* [Стус 2005: 532].

Однак, – зазначає Д. Стус, – поет намагається „переконати людей у доброті світу, незламності людського духу та волі” [Стус 2005: 680]: *І вирветься із мене птах, / і зрине до небес, / щоб тіло відпустило страх, / і з тим щоб я воскрес. / І заспіває, мов пташа, / дзвінка моя душа* [Стус 2005: 310].

У досліджуваних поетичних текстах відзначено стилістично марковані словосполучення з уживанням спільнокореневих слів: *І Тясмину тісно од трупу козацького й крові, / і Буг почорнілий загачено тілом людським. / Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові, / у пеклі запеклім, у райському раї страшинім* [Стус 2005: 371]. Позитивна оцінність словосполучення *райський рай* змінюється на негативну під впливом означення *страшиний*.

У поетичному словнику Василя Стуса зафіксовано найпродуктивніші антонімічно-синонімічні парадигми на означення полярних почуттів, душевного стану індивідуума, психічних процесів або емоцій (*кохання – зненависть, зненавида; радість, радіння, радощі – горе, біда, біль, жалі, журба, мука, нещастя, осмута, печаль, скрута, страждання, туга; сміх, усміх, регіт – плач; щасливий – журний, нещасний; щастя – біда, горе, зло, мука, напасті та ін.*). Напр.: *Слово, слово, – достиглий смут мій! / Набираючи висоту, / порятуї од важкої скрути / і од радості порятуї* [Стус 2005: 53]; *...благословенні зорі над водою, / і райдужне суцвіття по дощі, / і кроплене живлющою росою / бажання невгамовної душі, / і усміх матері, і плач дитини* [Стус 2005: 230].

Виокремлено антонімічно-синонімічні парадигми, у яких позитивно маркований компонент опозиції утворює антонімічні пари з двома негативно маркованими конститuentами: *радість – горе, зажура; радість – мука, зло та ін.* Напр.: *По дощах і бурях, / по смерках, і обмовах, і смертях / він виторує найкоротший шлях / до радості – із*

горя та зажури / на ясен день [Стус 2005: 239]; *Безкрая муко і безкрає зло, / ви обернулись радістю моєю* [Стус 2005: 476].

Зафіксовані в поетичних творах антонімічно-синонімічні парадигми свідчать про значно більшу варіативність мовно-змістових форм для вираження негативного оцінного змісту, ніж позитивного, що зумовлене природною реакцією людини на явища негативного характеру.

Для ідіолекту Василя Стуса характерним є нанизування антонімічних пар, що зумовлене, зокрема, ритмічною природою віршової мови, а також намаганням у часткових протиставленнях передати цілісний контрастний образ: *Жду день при дні, та, мабуть, не діждусь / благословенного всепереймання – / життя і смерти, щастя і біди, / розлуки й зустрічі, пільми і світла* [Стус 2005: 316]; ... *ти колінкуєш, ніби вічний раб: / ніяк не виблагаєш поєднання / душі із тілом, радості – з журбою, / життя зі смертю, неба із землею* [Стус 2005: 200].

Урізноманітнюють поетичну мову індивідуально-авторські метафори, утворені на основі антонімічних лексем: *дороги зустрічей, прощань; миготіння злетів і падінь; міграція душі та тіла; помежів'я присмерку й світання; путь неволь і воль; розтоки добра і зла; струмування землі і неба*.

Образність може створюватися і вживанням одного з членів опозиції в прямому значенні, а другого – у переносному: *Тугими колами кружляємо, / усе збиваючись з ноги. / Світ вечоріє. Ми світаємо, / коли ні сили, ні снаги* [Стус 2005: 565 – 566]. Протиставлювані дії *вечоріє – світаємо* виявляють характерне для поетичного мовомислення чергування однозначних і багатозначних лексем із прямим та переносним значенням.

Нероздільність людини й природи підкреслена метафоризацією антонімічних пар, складники яких у прямому вживанні репрезентують полярні значення „поява над обрієм небесного світила та спуск його за обрій”, з метою позначення початку і кінця людського життя: ... *бо мати дивиться свята, / я в ній смеркаю і світаю* [Стус 2005: 366].

Василь Стус, – наголошує В. Неділько, – „часто вдається до словотворення, неологізмів, деформує слова, але з тонким почуттям такту, міри, так, що новотвори допомагають глибше розкрити задум поета” [Неділько 1992б: 30]: *додосвітки – надсмеркання, паверх – паниз, пажиття – паскін, припочатки – прикінці*. Напр.: *Прийшло по зустрічі прощання. / Непам'яте, залізна стань! / Ти – за шолом'янем, за гранню / додосвітків і надсмеркань* [Стус 2005: 399]; *Скипілись разом падь і висота. / Тут паверх, паниз, пажиття і паскін, / переступай лискуче лезо меж* [Стус 2005: 472]. Малопоширений префікс спільнослов'янського походження *па-* виражає вказівку на предмет, схожий на той, який названий безпрефіксним іменником.

У поетичному словнику Василя Стуса актуалізованими є опозиції, конституенти яких стилістично різнопланові: *днесь* (заст.) – *завтра, дух* –

плоть (заст.), *суций* (заст.) – *грядущий* (уроч.), *правда* – *брехня* (розм.), *правда* – *кривда* (нар.-поет.) та ін. Приміром: *Бо **плоть** твоя сплюндрована до тебе. / І **дух** тобі спотворили давно* [Стус 2005: 138]; *На стільки **кривд** і стільки **правд** / одного вороття / замало буде* [Стус 2005: 450].

Антоніми-домінанти в поетичних текстах репрезентовано синтаксичними конструкціями (СК), які виражають семантичні відношення кон'юнкції, диз'юнкції, протиставлення, зіставлення, заперечення, ототожнення, чергування протилежностей. Особливо продуктивні СК моделі *ні X ні Y*, що репрезентують значення заперечення всього класу предметів, усього явища, властивості, дії: *Нас порозсовано по цих краях, / не чути **ані ворога, ні друга*** [Стус 2005: 244]; *По чорних водах човен мій поплив, / і вже не видно **ні землі, ні неба*** [Стус 2005: 221]; *Бо вирвався стогін, кудлатий, як дим, / не хочу пробути **ні добрим, ні злим*** [Стус 2005: 267]; ***Ані жити** немає, **ні вмерти**, / **ані вільно дихнути** нема!* [Стус 2005: 428].

Виокремлено архітектонічну функцію антитез, що використовуються як заголовки (початкові рядки) поетичних творів. У названій функції вживаються антоніми, що стосуються різних поняттєвих сфер. Найчастіше функціонують антонімічні пари на позначення: а) частин доби: „*Які моторошні сни, ці дні і ночі...*”, „*Із вечора – одразу в ранок...*”; б) природних властивостей, явищ: „*Ми з темні виходимо на світ...*”; в) пір року: „*Одна гора – зима, а друга – літо...*”; г) сторін світу: „*Світу – півдня і півночі...*”; г) орієнтирів у просторі: „*І вимінилось небо і земля...*”, д) часових ознак: „*Даждь нам, Боже, днесь! Не треба завтра...*”, „*Набігає минуле, обминає майбутнє...*” е) психічного стану, емоцій, почуттів: „*Мені постав ти в доброті і гніві...*”.

Антонімічна семантика заголовків (початкових рядків) сприяє афористичності висловлювання, оскільки лаконізм заголовків – це характерна ознака поетичних текстів.

У досліджуваних текстах зафіксовано такі стилістичні фігури, основу яких становлять антонімічні лексеми: а) акротези, що вживаються для підкресленого ствердження однієї з ознак, дій або одного з явищ об'єктивної дійсності через заперечення протилежних: *Є дві надії. Перша: білий світ, / що став на голову, таки нарешті / постане **світом**, а не **тьмою*** [Стус 2005: 278]; *Ти ще була дитиною, уся надії повною / **сміялась, а не плакала**, губами бгала страх* [Стус 2005: 509]; б) амфітези, у яких стверджуються обидві протиставлювані ознаки, дії чи обидва явища, результатом чого є повне охоплення всього класу предметів, усього явища та ін.: *Рілля чорніє. Зазимком іскрить / порожній, безберегий, неокрай, / вітрами видутий **уздовж і впоперек**, / натруджений, відголосілий степ* [Стус 2005: 237]; *Надто тяжко / ступати безворотною дорогою, / де втрачено **початки і кінці*** [Стус

2005: 374]; в) діатези, сутність яких полягає у ствердженні середнього ступеня вияву ознаки, дії тощо через заперечення протилежних властивостей, дій та ін.: *Отак весь вік одколобродиш, /аби не вмерти і не жити* [Стус 2005: 343]; *Пантрує нас за лихом лихом, / Щоб і не вмер і не воскрес* [Стус 2005: 362].

Для ідіостилю Василя Стуса показові оксиморони – стилістичні фігури, побудовані на антонімах. В основі оксиморонів лежать різні способи поєднання семантично протиставлених конститuentів в одне змістове та структурне ціле. Оксиморонні синтагми утворюються поєднанням загальнономовних антонімів. На відміну від протиставлення, контрастні поняття в них зливаються (одному денотатові приписуються одночасно протилежні ознаки, несумісні з погляду формальної логіки), напр.: *Такий близький ти, краю мій / і безнадійно так далекий. / У вирій відлетять лелеки, / а ти пробудь один – і скній* [Стус 2005: 395].

В утворенні оксиморонного значення важлива роль належить найближчому лексичному оточенню, яке підсилює образність вислову, збільшує значеннєве навантаження його складників: *Яка нестерпна рідна чужина, / цей погар раю, храм, зазналий скверни! / Ти повернувся, але край не верне – / йому за трумну пільма кам'яна* [Стус 2005: 359]. Оксиморонна синтагма *рідна чужина* репрезентує негативну оцінність, якої їй надає іменник *чужина*. У формуванні семантики цього вислову також беруть участь слова й словосполучення: *нестерпна, погар, зазналий скверни, пільма кам'яна* – номінації з негативною оцінкою.

Оксиморони, зафіксовані в досліджуваних поетичних текстах, мають переважно форму підрядного словосполучення. За морфологічним вираженням головного слова оксиморонної синтагми розрізняємо: а) субстантивні: *забута пам'ять, голосне мовчання, покірна непогора, рідна чужина, святошні будні, голосіння тиші, злигоднів розкоші, кінця початок, нещастя щастя, ніч дня*; б) ад'єктивні: *грішне без гріха*; в) дієслівні: *живцем помираю, звеселяєш смуту, ненавидячи любити, обрадіє з печалі, сниш явою*.

Менш поширені оксиморонні синтагми, які мають форму сурядного словосполучення. У таких конструкціях граматично незалежні компоненти об'єднуються в одне змістове і структурне ціле за принципом морфологічної однотипності за допомогою сурядних сполучників: *близький і далекий, грішна і свята, ніжна і жорстока, і радісний і тужний, рідне і чуже*.

Зафіксовано оксиморони – okazіональні складні слова, утворені злиттям двох субстантивів, переважно за зразком композитів: *життєсмерть, розлукозустріче, смертеіснування*; оксиморони, утворені за взірцем юкстапозитів: *будні-свята, дне-ночі, ноче-дні, радосте-біда*.

Оксиморонні синтагми, виявлені в аналізованих віршованих текстах, виконують семантико-стилістичні функції увиразнення контрастного психічного стану людини: *...і що робити, як так марудно у*

цьому світі? / У необхіднім? / Хіба **ненавидячи любити?** / Хіба **ненавидячи кохати?** [Стус 2005: 75]; ...і вся вона [мама] просмагла / від гару, вишневого сонця й розлуки, / **журно всміхається** витепленими очима [Стус 2005: 91].

Оксиморони підкреслюють суперечливу сутність зображуваних предметів і явищ об'єктивної дійсності – *Над подимом доли, над **сяєвом тьми** / проходим поволі, мов тіні самі* [Стус 2005: 537]; ...*усе питаєш вітра в полі, / і наслухаєш душі голі, / просториш **гомін тиші** тиш* [Стус 2005: 546].

„Ліричний герой поезії Стуса – сам він – знав, що шлях йому судився трагічний, передчував свою загибель і був готовий до неї” [Неділько 1992б: 23]. Тож не випадково серед численних авторських афоризмів особливо виділяються оригінальні, трагічно забарвлені оксиморони, в основі яких лежать опозиції *життя – смерть, живий – мертвий, жити – умирати: цей бенкет смерті в образі життя* [Стус 2005: 129]; *моє перейдене життя – то простір смерті* [Стус 2005: 266]; *смерть, що од життя мліш* [Стус 2005: 497]; *я відчуваю власну смерть – живою* [Стус 2005: 211]; *померти, аби жить* [Стус 2005: 60]; *коли, померлий, знову схочеш жить* [Стус 2005: 329] та ін.

Негативно маркована лексема *смерть* поєднується з позитивно маркованим атрибутом: *блаженна смерть, радісна смерть, жива смерть*.

Для ліричного героя *смерть – то справжня втіха; смерть – то найсолодша мить; смерть – неначе благовіст*. Він не боїться смерті і впевнений, що прийде до народу, коли в смерті обернеться до життя – і в смерті з рідним краєм порідниться [Неділько 1992б: 23].

Отже, у поетичному словнику Василя Стуса широко представлені антонімічні лексеми, які дають змогу схарактеризувати предмет із полярних сторін, об'єднати протилежності, передати суперечливу сутність людських думок і почуттів. Особливу виразність у досліджуваних текстах мають оксиморони, що вживаються для передачі контрастного психічного стану людини та підкреслення суперечливої сутності зображуваних предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Література

Бондаренко 1995 – Бондаренко А. І. Лексична парадигма „страждання” в поезії В. Стуса / А. І. Бондаренко // Мовознавство. – 1995. – № 2 – 3. – С. 47 – 54; **Бондаренко 1996** – Бондаренко А. І. Поетична мова В. Стуса (експресивні емотивного змісту): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. І. Бондаренко. – К., 1996. – 23 с.; **Лисиченко 1998** – Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні / Л. Лисиченко // 36. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова сер. – Х. : Майдан, 1998. – Т. 6. – С. 129 – 144; **Мойсієнко 2006** – Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі

поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : монографія / А. К. Мойсієнко. – К. : Сталь, 2006. – 304 с.; **Неділько 1992а** – Неділько В.Я. Василь Стус. Доля. Життя. Поезія / В.Я. Неділько // Укр. мова і л-ра в шк. – 1992. – № 1. – С. 32 – 37; **Неділько 1992б** – Неділько В.Я. Василь Стус. Доля, життя, поезія (Закінчення) / В.Я. Неділько // Укр. мова і л-ра в шк. – 1992. – № 2. – С. 21 – 30; **Стус 2005** – Стус В. Час творчості / Dichtensezeit / післямова Стуса Д. В. / В. Стус. – К.: Дніпро, 2005. – 704 с.

Бобух Н. М. Лексичні опозиції в поетичних творах Василя Стуса

У статті досліджено семантично протиставлювані лексеми в поетичному словнику Василя Стуса. Проаналізовано стилістичні функції художніх засобів, утворених на основі антонімічних пар (акротеза, амфітеза, антитеза, діатеза, оксиморон). Визначено продуктивні типи оксиморонних синтагм у мовотворчості поета.

Ключові слова: акротеза, амфітеза, антитеза, антонімічно-синонімічна парадигма, діатеза, лексична опозиція, оксиморонна синтагма, позитивна і негативна конотація.

Бобух Н. Н. Лексические оппозиции в поэтических произведениях Василия Стуса

В статье исследуются семантически противопоставляемые лексеммы в поэтическом словаре Василия Стуса. Проанализированы стилистические функции художественных приемов, базирующихся на антонимичных парах (акротеза, амфитеза, антитеза, диатеза, оксиморон). Определены продуктивные типы оксиморонных синтагм в поэтической речи.

Ключевые слова: акротеза, амфитеза, антитеза, антонимично-синонимическая парадигма, диатеза, лексическая оппозиция, оксиморонная синтагма, положительная и отрицательная коннотация.

Bobukh N. M. Lexical oppositions in Vasyl Stus' poetry

The article researches semantically opposed lexems in the poetic language of Vasyl Stus. Stylistic functions of artistic means based on antonymic pairs (acrothesis, amphithesis, antithesis, diathesis, oxymoron) are analyzed. Productive types of oxymoron syntagms in poetic language are defined.

Key words: acrothesis, amphithesis, antithesis, antonymic and synonymic paradigm, diathesis, lexical opposition, oxymoron syntagms, positive and negative connotation.

Я. Галло (Нитра, Словакия)

УДК 811.162.4'42

ОБРАЗ РОССИИ В СОВРЕМЕННОМ ДИСКУРСЕ СЛОВАЦКИХ СМИ

Любое газетное или журнальное издание предлагает читателям своё видение, свою интерпретацию событий, а также свой подбор и отбор событий и фактов, становящихся предметом описания и обсуждения. Таким образом, создаётся определённая картина мира, структурированная в нужном направлении по заданным параметрам. В итоге, читателю предъявляется модель или образ мира, или его фрагмента, сконструированный по конкретным лекалам, в роли которых выступают мнения, взгляды, ценностные установки и стереотипы авторов публикаций, обуславливающие и способы языковой репрезентации описываемого.

В настоящее время СМИ целенаправленно формируют общественное мнение, шкалу ценностей массового потребителя и пользуются значительным влиянием. СМИ решают, о чём или о ком будет сообщаться или о чём должна разгореться дискуссия. Для каждой страны важно, как воспринимается её образ и её народ за рубежом. Образ России в Словакии освещается прежде всего публицистами.

Представленная статья посвящена исследованию образа России в дискурсе словацких СМИ, особенно культурологическому влиянию русского политического и социального контекста на словацкое общество. Под дискурсом мы, вслед за В. Чернявской, понимаем „тексты в неразрывной связи с ситуативным контекстом: в совокупности с социальными, культурно-историческими, идеологическими, психологическими и др. факторами, с системой коммуникативно-прагматических и когнитивных целеустановок автора, взаимодействующего с адресатом, обуславливающим особую – ту, а не иную – упорядоченность языковых единиц разного уровня при воплощении в тексте” [Чернявская 2006: 77 – 78].

Тему дискурса упоминает во своей работе и Н. Алефиренко, причём констатирует, что „концептообразовательные возможности дискурса обуславливаются самой его природой: образование дискурса обычно концентрируется вокруг некоторого общего понятия, в результате чего создаётся определённый смысловой контекст, включающий в себя информацию о субъекте/-ах речемышления, объектах, обстоятельствах и о пространственно-временных координатах” [Алефиренко 2010: 126].

Образ страны – это знаковая модель, определяющая представления о национальной общности и её членах через доступные обыденному сознанию понятия и суждения. Далеко не всегда он соответствует реальному положению дел и объективным показателям национального развития. Характер представлений о себе и о своём месте в мире

(„внутренний” образ страны) оказывает определённое влияние на восприятие страны за её пределами („внешний” образ). В то же время отношение к „иному” и соотнесение себя с другими национально-государственными общностями всегда было и остаётся одной из основ утверждения собственной национальной идентичности. Образ играет активно-действенную роль в поведении человека, регулирует поведение, осуществляет функции управления действиями.

В настоящее время в словацких дискурсах, благодаря использованию аудиовизуальных средств при создании имиджа стран, довольно широко и подробно рассматривается сравнительно новое средство – бренды со старыми символами и знаками. Например, известно, что под брендом „Россия” всегда понимались купола соборов, берёзки, бескрайние просторы полей, водка, матрёшки, балалайки, изделия народных промыслов.

Устойчивыми в мире, а также и в Словакии, стали такие понятия, как *загадочная русская душа*, „*Русские сезоны*”, красота русских женщин. *Красные флаг, звезда, серп и молот, Октябрь*, „*Аврора*”, *силуэт Ленина, Гагарин* прочно вошли в сознание и память как советские символы-бренды. Некоторые из них сохранились в новой российской государственной символике.

К сожалению, многие из перечисленных символов-брендов прошлого несут в себе отрицательную черту, и в разнообразных комментариях часто встречается иронизирующий подтекст, представляющий Россию в отрицательном свете.

Прежде всего внимание привлекают заголовки статей, журналов или комментариев в Интернете, представляющих образ России в дискурсе словацких СМИ. В заголовках выражена характеристика России. Большая часть информации не проговаривается, а подразумевается и присутствует в заголовках в имплицитном виде. При минимальной затрате места и средств передан максимум информации (в нашем случае – максимум отрицательной информации).

Итак, уже из заголовков становится ясно, что Россия – страна, грустных, бедных жителей, переживающих зимой крепкий мороз, например: „*Rusko je clivá krajina*” – *Россия – это тоскливая страна* (Pravda, 20. 9. 2010) или „*Rusko za Moskvou: O konci vyspelého sveta*” – *Россия за Москвой: О конце развитого государства* (SME, 2. 4. 2006) или „*Potemkinovský národ Vladimíra Putina*” – *Потемкинский народ Владимира Путина* (Týždeň, 10. 1. 2010).

Со времён советского периода, когда часто по телевизору показывали русские фильмы, где действие много раз проходило зимой, авторы словацких статей и комментариев до сих пор используют концепт „*русская зима*” с негативным подтекстом, чтобы подчеркнуть суровость зимы в России. Таким образом, создаётся неприятный образ сурового государства – Российской Федерации, например, „*Východ*

Slovenska čaká zima ako v ruskom filme” – На востоке Словакии ожидается зима как в русском фильме (Pravda, 22. 1. 2010).

Среди заголовков с преобладанием негативного образа России в словацких СМИ можно найти и заголовки, освещающие образ России в положительном свете. В последнее время это связано со спортом, где часто упоминаются успехи русской сборной команды в возрасте до двадцати лет, а также словацкой спортсменки, но родом из России, биатлонистки Анастасии Кузьминовой, например: „*Rusi šokovali Kanadu a získali titul majstrov sveta*” – *Русские шокировали канадцев и завоевали чемпионство (Pravda, 7. 1. 2011)*; „*Najzlatšia Slovenka je Ruska*” – *Самой золотой словачкой является русская с подзаголовком „Najkrajší ruský dar” – Самый красивый русский „подарок” (Pravda, 31. 12. 2010)*; „*Slovákom vládne biatlonistka z Ruska*” – *Словаками правит биатлонистка из России (Pravda, 23. 12. 2010)*; „*Tatry praskajú vo švíkoch. Vrátili sa Rusi*” – *Татры трещат по швам. Вернулись русские (Pravda, 11. 1. 2011).*

На наш взгляд, в словацких современных статьях Россия оценивается под общим лозунгом „ни друг, ни враг”. Отдельные журналисты, зачастую проработавшие в России продолжительный период времени, пытаются писать о России в позитивном тоне. В их статьях акцент ставится на увеличившемся благосостоянии населения страны и на изменениях мнения россиян о том, каким должно быть цивилизованное общество.

Понятие образа страны тесно связано с понятием „национальные стереотипы”. Стереотип – стандартизированный и устойчивый образ, позволяющий получить обобщенное представление о целой категории однородных явлений или объектов. Стереотипы очень устойчивы. Они сохраняются на протяжении жизни нескольких поколений.

Стереотипизированные образы русских в словацких СМИ хорошо известны, например, по анекдотам на национальные темы. Они являются одной из наиболее распространенных форм существования национальных стереотипов в массовом сознании. Позитивные и негативные национальные стереотипы оказывают весьма долговременное воздействие на образ страны.

В последнее десятилетие развиваются новые типы коммуникационных каналов: личные сетевые контакты, Интернет, масс-медиа, достаточно хорошо интегрированные в зарубежный информационный бизнес. В результате, особенно у молодого поколения, в большей мере встроенного в новые каналы коммуникации, исчезают негативные стереотипы восприятия России.

Однако понятие образа страны как субъективного измерения информации о ней противопоставляется понятию сущности как суммы объективных научных знаний. Образ может достаточно далеко отойти от сущности. В этом случае можно говорить о том, что образ является

необъективным и неадекватным. При этом необъективность образа может проявляться как в переоценке объекта, так и в его недооценке. Переоценённый образ ведёт к тому, что к объекту относятся значительно лучше, чем он того заслуживает. Это очень существенный ресурс. Недооценённый образ ведёт к обратной ситуации.

На основе вышеуказанного можно сделать вывод, что настоящий образ России в словацких СМИ представлен большей частью как негативный национальный стереотип с переоценкой образа. Свидетельством того могут быть метафорические модели *Россия – богатая страна* или *Россия – сильная страна*. Приведённые концептуальные векторы метафор „купания в деньгах” и „укрепления силы” направлены на привлечение внимания, главным образом, молодого словацкого поколения к преобразившейся, помолодевшей и набирающей силы стране – России. Это формирует уважение к долгожданной эволюции в российском обществе, лишенном возможности движения вперед в прошлом веке.

Несомненно, концептуальный вектор таких ярких и откровенно негативных метафор направлен на нагнетание в подсознании адресата (в нашем случае молодого словацкого поколения) страха и ужаса по отношению к России и её лидеру. Поддерживаемый журналистами образ а, следовательно, и сферы метафорической экспансии вызывают резкое отторжение словацким читателем ввиду своей агрессивности, например, события в Грузии в августе 2008 г., которые вызвали многочисленные комментарии, содержащие, как правило, априорное осуждение России [Сипко 2008: 7].

В переведённой на словацкий язык статье украинского писателя Ю. Андруховича для характеристики действий России употребляется выражение *беспредел*, происходящее из преступного мира, со словацким толкованием: *Ruština pozná slovo „bezpredelščík”. Toto slovo pôvodne opisovalo pomery v zóne, väznici, či v trestnom tábore. Porušenie nepísaných pravidiel je „bezpredel” (čosi ako bezzákonnosť, anarchia). „Bezpredelščík” sa snaží všetkých zastrašovať. – Русский язык знает слово „беспредел”. Это слово первоначально описывало отношения в зоне, в тюрьме или в лагере. Нарушение неписанных правил является „беспределом” (что-то в роде беззакония, анархии). „Беспредельщик” стремится всех запугивать* (Sme, 13. 9. 2008).

В той же статье автор характеризует политику России также посредством жаргонного выражения *крыша поехала*, которое тоже толкуется в словацком переводе: *Rusku „sa rozbehla strecha”. Aj to je ruský slang: „kryša pojechala” znamená stav silného vzrušenia až vyšínutosť”. – У России поехала крыша. Это тоже русский слэнг: „крыша поехала” – значит состояние большой взволнованности, даже сумасбродства.*

Итак, в заключение можно сказать, что в дискурсе словацких СМИ формируется достаточно негативный образ России. Стратегия умолчания является одной из важных черт создания дискурса СМИ. В словацкой публицистике практически отсутствуют статьи, рассказывающие о творческом потенциале жителей России, о русской науке. В России бурно развиваются кино, искусство, спорт, культура в целом, но об этом либо умалчивается, либо проблема показана с негативной точки зрения. Положительная информация о России почти вытеснена. Не хватает благоприятных новостей, которые бы сбалансировали общую картину.

Й. Сипко в результате своих наблюдений по данной проблематике констатирует, что „языковой образ” любой этнокультуры в значительной степени создаётся при помощи языка средств массовой информации”, и также, как и мы, приходит к выводу, что преобладает тенденция к отрицательному изображению действительности. По отношению к России она проявляется ещё более ярко, что психологически обосновано массовым отказом от бывшей системы, связанной, прежде всего, с СССР и со всем российским. В этом контексте можно в определённой степени понять, что почти все сообщения словацкой прессы, касающиеся России, несут в себе отрицательную подоплёку, хотя ясно, что в интересах хорошей перспективы взаимных контактов необходимо как раз взвешенное изображение чужой этнокультуры. В нашем случае, правда, встречаются почти исключительно иронизирующие комментарии, что отражает ситуацию времени непосредственно после 1989 г. [Сипко 2010: 144].

Литература

Алефиренко 2010 – Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко – М. : Флинта : Наука, 2010. – 288 с.; **Сипко 2008** – Сипко Й. Фрагменты языковой картины России в Словакии / Й. Сипко // Языковая картина постсоветской эпохи (Науч. проект ВЕГА № 1/0182/08) – Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2008/2010. – 50 с.; **Сипко 2010** – Сипко Й. Образ России в современной словацкой печати / Й. Сипко // Мифы-стереотипы-образы. Восприятие России в Словакии. – Братислава – Йошкар-Ола : О-во истории и культуры Центральной и Восточной Европы (SDK SVE): О-во Pro Historia в сотрудничестве с Ин-том истории Словацкой Академии Наук, 2010. – С. 144; **Чернявская 2006** – Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия : учеб. пособие / В. Е. Чернявская. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 136 с.

Галло Я. Образ Росії в сучасному дискурсі словацьких ЗМІ

У статті розглянуто питання репрезентації образу Росії в сучасному дискурсі словацьких ЗМІ; досліджено впливу культурологічного,

політичного й соціального контекстів на словацьке суспільство. Автор наводить приклади негативного та позитивного сприйняття сучасної Росії. Дослідження виконано на матеріалі словацьких принтових та електронних медіа-текстів.

Ключові слова: бренд, сприйняття статті, дискурс, образ Росії, ЗМІ, стереотип.

Галло Я. Образ России в современном дискурсе словацких СМИ

В статье рассматривается проблематика представления образа России в современном дискурсе словацких СМИ; исследуется влияние культурологического, политического и социального контекстов на словацкое общество. Автор приводит некоторые практические примеры отрицательного и положительного восприятия современной России, взятые из словацких принтовых и электронных медиа-текстов.

Ключевые слова: бренд, восприятие страны, дискурс, образ России, СМИ, стереотип.

Gallo J. The image of Russia in the modern discourse of Slovak mass- media

The article is devoted to the problem of the image of Russia in the modern discourse of Slovak mass media. It presents the investigation of the influence of cultural, political and social contexts on the Slovak society. The author of the article gives some positive and negative examples of the perception of modern Russia. The examples were taken from Slovak printed and electronic mass media and presented with their translation into Russian.

Key words: brand, discourse, image of Russia, mass media, perception of the country, stereotypes.

Т. Є. Гуцуляк (Чернівці)

УДК 811.161.2'373.612.2:82

**МЕТАФОРИКА Б.-І. АНТОНИЧА ЯК ОДИН ІЗ ВИЯВІВ
МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПОЕТА**

Поетична мова є невід'ємною своєрідною частиною загальнонаціональної мови. Вона порівняно з іншими функціонально-стилістичними мовними сферами, найповніше й найвиразніше реалізовує естетичну функцію, відображає особливий спосіб світосприйняття, на якому позначаються індивідуально-авторське розуміння дійсності, усвідомлення світу шляхом творчого пізнання (за В. Виноградовим), історико-культурна епоха та інші чинники. Проблеми поетичної функції мови, зіставлення практичної й поетичної мови порушували у своїх працях ще О. Потебня, Г. Винокур, В. Виноградов, Б. Ларін та ін. Характерними ознаками поетичної мови дослідники вважають *образність*, у створенні якої важливу роль відіграють тропи; наявність *внутрішньої форми* – у поетичній мові, за Г. Винокуром, немає слів і форм невмотивованих, з пустим, мертвим, довільно-умовним значенням [Винокур 1959: 250]; здатність естетично впливати на свідомість; семантична ускладненість (за Б. Ларіним). Ще однією важливою особливістю поетичної мови, за спостереженнями Л. Пустовіт, є те, що в кожен період розвитку поезія має свій *поетичний словник*, до якого входить „сукупність образних засобів (поетичних контекстів) у їх лексичному оформленні, семантичному наповненні й граматичному вираженні та із стильовими особливостями, характерними для поезії цього періоду” [Пустовіт 2009: 29].

Тому сучасні мовознавчі дослідження поетичних текстів зосереджені довкола питань створення словників поетичної мови окремих письменників [Словник 2003]; словника української поезії другої половини ХХ століття [Пустовіт 2009]; вивчення ідіостилю та ідіолекту визначних майстрів поетичного слова, наприклад, Т. Шевченка, М. Вінграновського, Є. Маланюка, Т. Осьмачки та ін.

Кожен митець своєю творчістю збагачує словник поетичної мови або розвитком семантики тих слів, що вже закріплені в загальнонаціональній мові, або створенням власних лексичних одиниць, або розширенням лексичної сполучуваності, що загалом відображає його індивідуальне світобачення і світосприйняття.

З цього погляду поетичний доробок відомого українського письменника початку ХХ ст. Б.-І. Антонича заслуговує на особливу увагу як літературознавців, так і мовознавців. Упродовж нетривалого життєвого й творчого шляху Б.-І. Антоничеві вдалося створити настільки оригінальні й неперевершені поетичні твори, що вони відразу привернули увагу дослідників і критиків ще в середині 30-х років минулого століття (статті І. Огієнка, І. Вільде), а після 30-річного

замовчування мистецького доробку поета його твори все частіше стають об'єктом наукових розвідок та дисертаційних досліджень (М. Ільницького, Ю. Андруховича, В. Махно, Л. Стефановської, Н. Варич, О. Кирильчука, О. Пономаренко та ін.). Як зазначає М. Ільницький, замовчування, яке тривало майже вдвоє довше, аніж життя Б.-І. Антонича, поступилося місцем визнанню, що перейшло межі України [Ільницький 2009: 3].

З-поміж визначальних рис творчості Б.-І. Антонича дослідники однозначно вказують на її глибокий національний характер та міфологізм: „Поезія Б.-І. Антонича – це національно-релігійна картина світу, реконструйована на базі творчого сприйняття української міфології та міфопоетики Кобзаря” [Пономаренко 2007: 16]. Окрім цього, І. Огієнко називав Б.-І. Антонича „правдивим поетом”, який має глибоко поетичну образну мову, „вміє легко підібрати соковите слово, або й сміло створити нове” [Огієнко 1935: 255 – 259]; а власний світогляд він сплів собі „із молодости й поганства” [Огієнко 1936: 216]. Сам поет своє розуміння поетичної творчості й національного мистецтва висловлював так: „...національний характер не творить у мистецтві народня або історична тематика чи наслідування народніх або наших давніх способів оформлення мистецького твору. ... Мистець є тоді національним, коли признає свою приналежність до даної нації та відчуває співзвучність своєї психіки із збірною психікою свого народу. Якщо це відчуження є справді щире, воно напевне знайде вислів – навіть мимохіть у його творах” [Антонич 2009: 588 – 589].

Одним із найяскравіших мовно-пізнавальних засобів, за допомогою якого Б.-І. Антоничеві вдалося відтворити в поетичних творах власний світогляд та світосприйняття (яке, на думку науковців та самого митця, тяжіло до язичницького), є метафора, яка до того ж виконує текстотвірну, „концептуально-моделювальну функцію” [Кравець 2007: 37]. Метафоричність як визначальну рису поетичної мови Б.-І. Антонича відразу виокремили всі дослідники його творчості: „...усі без винятку відзначають її незвичайність, унікальність, порушення канону будови метафори, руйнування асоціативних стереотипів у метафориці...” [Грещук 2000: 222]. І. Вільде писала, що була страшенно закохана в його поезії й Антоничевим метафорам „нема пари в нашій літературі”; а за „силою одухотворяти неживу природу” І. Огієнко вважав, що Антонич – один із найсильніших [Огієнко 1935: 255]. За спостереженнями Н. Варич, саме метафора через її здатність раптово зближувати два явища, створюючи нову художню реальність, найбільше відповідала головній меті поета: створювати окрему дійсність, а не відтворювати наявну [Варич 1998: 5].

Ознакою образного відтворення навколишнього світу у творчості Б.-І. Антонича є залучення у процес метафоризації *лексики на позначення побутового життя українців* – назв, пов'язаних із

веденням господарства та різними промислами (землеробством, ковальством, ткацтвом, обробкою деревини та ін.); назв предметів посуду; традиційного буденного одягу; страв, напоїв тощо. Виникнення таких асоціативно-образних зв'язків не є випадковим, вони формуються на базі нашого фізичного й культурного досвіду (як індивідуального, так і колективного). Джерелом поетичних утворень, на думку О. Потебні, був саме навколишній світ, мисливський та землеробський побут, „з нього людина брала свої знання й саме він давав людині матеріал для створення символів і художніх образів” [Потебня 1962: 35 – 36]. Такі асоціативні зв'язки зберігаються в людській пам'яті як архетипні образи (за К. Юнгом), тобто є успадкованими, вродженими (за Ч. Філлмором) і природно й неминуче виникають у процесі когнітивного розвитку кожної людини [Філлмор 1988: 65].

Мета пропонованої розвідки – проаналізувати новаторський підхід Б.-І. Антонича щодо метафоричного вживання лексики на позначення побутового життя українців, установивши при цьому розвиток образної семантики іменникових лексем названої групи в зіставленні з матеріалами Словника української мови в 11 томах (далі СУМ).

Джерельною базою стали поетичні тексти Б.-І. Антонича, що ввійшли до повного зібрання творів поета, виданого у 2009 р. [Антонич 2009].

Найчастіше в процес метафоризації, який ґрунтується на асоціативно-образних зв'язках з предметами сільського побуту, потрапляють явища природи та об'єкти астрального світу. Загалом природа є центральною темою у творчості Б.-І. Антонича і, за словами І. Огієнка, уся природа є живою для поета, „...і власне не він її одухотворює в своїй уяві – вона сама жива в його вірі й переконанні” [Огієнко 1936: 215]. У словнику поетичної мови Б.-І. Антонича метафоричного переосмислення набувають такі лексичні одиниці на позначення побутового життя українців:

Назви господарських знарядь, предметів та засобів пересування.

У процесі метафоризації Б.-І. Антонич залучає лексеми *батіг*, *бляха*, *веретено*, *віз*, *жорна*, *кіш*, *колесо*, *коромисло*, *куделя*, *лопата*, *мітла*, *мотовило*, *повісмо*, *решето*, *сито*, *серп*, *сокира*, *цвях* для образного відтворення об'єктів астрального світу (сонця, місяця, зірок, неба); явищ природи (вітру, імлі, мряки, хмар); змін пір року та ін., наприклад:

батіг – *Сонце з батогом проміння вогняний погонич* (с. 65);

бляха – *Земля – червона бляха, місяць в обрій вгруз найгрубішим цвяхом* (с. 190);

веретено – *Душа острунена й зелена Сміється сніг, сміюся я. Червоним сонця веретеном закрутить молоде хлоп'я* (с. 135); *Весна закрутить хмільно веретена травня* (с. 197);

віз – *Осінь переїхала по полі возом золотим* (с. 65); *Ось ранок синім возом їде і сонця сніп в село везе* (с. 137); *Від воза місяць відпрягають. Широке, конопляне небо* (с. 138);

жорна – *Ніч темна, олив'яна ... лиш вітер обертає хмар важенні жорна* (с. 72);

кіш – *А знизу під концертом квіття, мов кара за краси провину, жде кіш подвір'я – царство сміття* (с. 181); *Природи лоно мрячне й синє, і сонця кіш, і кіш землі, що в ньому корови, квіття, дині й янгол* (с. 181); *...і ранку кіш, що в ньому птаха – сонця помах* (с. 221); *Метелики, мов пил, спливають роєм в калюжі сонця... Від них, як від веселки іскор, зелений кіш весни* (с. 233);

колесо – *Вже сонця колесо збиває стельмах* (с. 183). *Знов котить вітер ночі колесо з узгір'їв лисих* (с. 210);

коромисло – *Завішений в порті двигар – величезне коромисло* (с. 54);

куделя – *На куделі верховіття сиве навутиння* (с. 66); *Обличчя веселі, імлі куделі, а подув з броду п'яніє в хмелі* (с. 66);

лопата – *Лопата сонця грузне в жовту, теплу ринь, копаючи могили* (с. 188); *З лопати хмари сиплють дощі, немов пісок дзвінкий* (с. 212);

мітла – *Квартет долонь – два спутані акорди. Мряки мітли* (с. 223);

мотовило – *Вирують кола світляні – невловні мотовила. Ось Благовіщення світанку – й сонце ніч розмеле* (с. 228);

повісо – *Прядемо серцями просту, тиху радість з сонячних повісом* (с. 71);

помело – *Вітер жовтий лист з дерев змітає помелом* (с. 66);

решето – *Як диню сонце зсуне вітер на решето ясних долин* (с. 183);

сито – *Крізь сито дощ весільний цідить і дяк запалює свічки* (с. 205);

серп – *Під бачення серпами падуть ниць мряки стебла і світла сніп розвиднить кімнату днів курну* (с. 79); *Блакитну плахту неба передер нараз, мов тишу грім, червоний серп* (с. 43);

сокира – *Сокира сонця вбита в пень дубовим лезом блиску* (с. 213);

цвях – *Земля – червона бляха, місяць в обрій вгруз найгрубішим цвяхом* (с. 190); *...це місто до хреста пустелі цвяхами ста башт прибите* (с. 190); *Заходить ніч...зір цвяхами прибита до землі* (с. 227); *У землю вбите полум'яним цвяхом, – розколює...сонце обрій* (с. 209).

У сучасній українській мові низка лексем уже закріпила переносні значення: *жорна* (про форму місяця), *колесо* (про життєві події), *куделя* (про волосся), *помело* (про поведінку людини), *серп* (про місяць), проте вони відображають інші асоціативно-образні зв'язки, аніж це засвідчено в поетичних текстах Б.-І. Антонича (порівняймо з СУМ). Образне

вживання властиве й іменникам *батіг* (про сонячні промені), *мітла* (про ворожі військові угруповання), *повісмо* (про полум'я), *сито* (про те, як іде дощ), *цвях* (про призначення людини), а лексеми *бляха*, *веретено*, *коромисло*, *лопата*, *решето* можуть передавати образний зміст у складі порівняльних зворотів, що в СУМ позначено відповідно астериском *Образно та *У порівн. Однак Антоничеві контексти фіксують нове, не закріплене словником переосмислення названих слів, окрім лексем *батіг* на позначення сонячних променів [Див.: СУМ I: 111] та *сито* – для мовного відтворення процесу, коли йде дощ [Див.: СУМ IX: 208].

Загалом можна зробити висновок, що в поетичному словнику Б.-І. Антонича названі лексеми набувають індивідуально-авторського вживання, відображаючи особливе світосприйняття, коріння якого сягає ще глибин народних вірувань. Так, до прикладу, одним із перших предметних заміщувачів сонця на землі було колесо. Це явище відображено в народних звичаях, зокрема купальських та весільних обрядах. На Лубенщині на Івана Купала з гори Третяків пускали колесо, обмотане запаленою соломною. Це було природним наслідуванням бігу сонця на небі. Культ сонця виявлявся через зображення символічних знаків-оберегів: на жертovníках трипільських хат, на жертovníках скитів-хліборобів його змальовували у вигляді концентричних кіл, а пізніше – у вигляді розеток. Відтворення цього метафоричного образу набуло в українській мові парадигматичних ознак – у мовних образах сонце постає як *колесо* та інші предмети круглої форми.

Новаторство поета засвідчує й метафоричне переосмислення іменників *віз*, *кіш*, *мотовило*, *сокира*, для яких СУМ не фіксує переносних значень чи образних уживань.

Назви предметів посуду. З-поміж лексем цієї тематичної групи Б.-І. Антонич обирає такі одиниці, як *дзбан*, *діжа*, *казан*, *келих*, *лійка*, *мідниця*, зближуючи їх у своїй уяві з небесними світилами та різноманітними природними явищами. Усі іменники набувають нового образного вживання, виражаючи такі асоціативно-образні зв'язки, які не засвідчені СУМ, наприклад:

дзбан – *Ще піна світла з дзбана сонця парує пилом з теплих мурів* (с. 180); *...і світло – лій зелений з дзбана ночі в сутінь литий* (с. 237);

діжа – *Ніч хижих прав і темних чарів. В діжах багон місяць брудно червоне тісто гязі* (с. 211);

казан – *Ще з літака, мов із відра, в казан долини лється струм вогню густого* (с. 191);

келих – *Дивись, як сяє мерехтливо у вікна місяць – чару келих* (с. 203);

лійка – *Слимак з ебену темна мушля і вухо ночі – лійка чорна – і пахоці духмяні душать...* (с. 167); *...і ніч – блакитний фільтр – змінє барви в звуку, музики кип'яток наливши в лійку сині* (с. 201);

мідниця – *Мідниця ранку повна піни із мила сонця* (с. 167);

Образне вживання лексем на позначення **предметів одягу** – *кожух, пояс, сорочка, хустина* – є менш численним, проте незвичним та новаторським. Усі ці іменники, окрім слова *пояс*, в Антоничевих поезіях набувають нового, не закріпленого в СУМ змісту, наприклад:

кожух – *Пропахчене, духотне чорне золото ночей пустині, ... Це підшивка чорна під кожухом ночі* (с. 156); *... трава колюча – ворса на кожухах скель слизька із крові* (с. 190); *Накривши плечі згорблені кожухом неба синім...* (с. 236);

пояс – *Напишем повість: вечори пахучі, задума вілх, дахів багровий пояс* (с. 220);

сорочка – *Умерлих квітів царство – спить пустиня в піску сорочці золото-червоній* (с. 155);

хустина – *Це правда: кров з каміння може змити дощ, червона місяця хустина може стерти, але наймення ваші багряніші від рож* (с. 186).

Новаторський характер творчості Б.-І. Антонича простежуємо й в образному вживанні лексем таких тематичних груп:

назви страв, напоїв:

калач – *... місяць лине вівсяним калачем* (с. 184);

тісто – *Ніч хижих прав і темних чарів. В діжах багон місяць брудно червоне тісто грязі* (с. 211);

юшка – *Вирують вулиці – скажені каруселі – і юшка олива в котлах дишучих площ булькоче і кипить* (с. 193);

окріп – *... окріп мелодій вливається по вінця* (с. 201);

назви предметів хатнього вжитку та обстановки:

піч – *Морок синій на піч землі навбач погаслу, хоч іще жарку, сідає* (с. 156);

перина – *Перина моху на постелі лісу* (с. 223);

плахта – *Блакитну плахту неба передер нараз, мов тишу грім, червоний серп* (с. 43); *Білий янгол на лопуха зеленій плахті* (с. 181); *Лежить на білій плахті снігу сонце – стяг – попоротий від куль* (с. 191); *Лілеї сну пом'явши, плахта куряв звилась у трубку з золотої бляхи* (с. 209); *Оперши лікті у задумі, нічного промислу любимці пливуть у плахтах диму й шуму під лопіт зір...* (с. 235);

скриня – *... коли наш поїзд стане, до останньої доїде станції, та спокійно скриню неба з перемучених плечей здійму* (с. 75);

назви господарських будівель:

кузня – *Наче іскри летять з обруча в весняній, закосиченій кузні, це так сонячні стріли дзичать...* (с. 151);

млин – *У сто млинах зима пшеницю на сніг... меле* (с. 217);

ясла – *... колиска бур послулих в скельних яслах* (с. 175).

Характерною ознакою Антоничевої образності є й те, що сприйняття різних явищ позамовної дійсності може бути представлене через однакові асоціативно-образні зв'язки, наприклад: веретено – *сонця*

веретенем; веретена *травня*; кіш – кіш *подвір'я*; *сонця кіш*; *кіш землі*; *ранку кіш*; *кіш весни*; цвях – *місяць вгруз цвяхом*; *зір цвяхами*; *сонце полум'яним цвяхом*; кожух – *кожух ночі*; *в кожухах скель*; *кожухом неба*. Простежуємо й протилежне явище – одне й те саме поняття отримує різні образні найменування, переважно це об'єкти астрального світу: *місяць – червоний серп*; *цвяхом вгруз*; *хустина місяця*; *калач місяця*; *келих чару*; небо – *скриня неба*; *від воза місяць відпрягають*; *плахта неба*; *кожух неба*.

Отже, однією з характерних ознак поетичних текстів Б.-І. Антонича є активне образне використання лексики на позначення побутового життя українців – назв господарських знарядь, предметів, засобів пересування; назв посуду; одягу; страв, напоїв; предметів хатнього вжитку та обстановки; господарських будівель, – це підтверджує думку, що Б.-І. Антонич поет глибоко національний. Разом з тим, ці лексеми в його творах позбавлені зайвого „етнографізму”, мета їх використання має набагато глибше підґрунтя – намагання поета імпліцитно передати міфологічну основу свого світосприйняття. Адже, як засвідчують поетичні тексти Б.-І. Антонича та спостереження дослідників, „головний вектор уяви...був спрямований у глибину століть, до „прапервнів” буття людини, невіддільної від природи, Всесвіту, відбитих в уявленнях про нього наших пращурів” [Невідомська 2000: 228]. Тому Антоничеві метафори часто сприймаються як відхилення від раціональної логіки, як такі, що порушують норми слововживання, проте для їх „розшифрування” потрібна додаткова етнокультурна інформація (знання міфології українського та інших народів, їхніх вірувань тощо), підтвердженням цього є висновок О. Пономаренко про те, що переважна більшість метафор у Б.-І. Антонича прочитується як міфологеми найдревніших культур [Пономаренко 2007: 9].

Завдяки метафорі Б.-І. Антонич не лише створив власну поетичну дійсність, але й збагатив словник поетичної мови першої половини ХХ ст., значно розширивши образне вживання та образну семантику іменникової лексики на позначення побутового життя українців. Перспективними видаються й подальші дослідження дієслівних лексем на позначення господарських понять, яким поет надає перевагу в процесах образного відтворення дійсності. Оскільки синтагматичні зв'язки іменників передбачають метафоризацію назв господарських процесів, пов'язаних з використанням певних предметів побуту.

Література

Антонич 2009 – Антонич Б.-І. Національне мистецтво (спроба ідеалістичної системи мистецтва) / Б. І. Антонич // Повне зібрання творів / передм. Миколи Ільницького ; упорядкув. і комент. Данила Ільницького. – Л. : Літопис, 2009. – С. 580 – 590; **Варич 1998** – Варич Н. І. Структура метафори в поезії Б.-І. Антонича : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. І. Варич. – Х., 1998. – 17 с.; **Винокур 1959** – Винокур Г. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – М. : Учпедгиз, 1959. – 451 с.; **Грещук 2000** – Грещук В. Оказіональне слововживання у поезії Б.-І. Антонича / Василь Грещук // Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі – Х / за ред. С. Козака. – Варшава, 2000. – С. 209 – 224; **Ільницький 2009** – Ільницький М. Від „дочасного світла” до „сурм останнього дня” / Б. І. Антонич // Повне зібрання творів / передм. Миколи Ільницького; упорядкув. і комент. Данила Ільницького. – Л. : Літопис, 2009. – 968 с.; **Кравець 2007** – Кравець Л. Міфологема мотивація метафор української поезії ХХ ст. / Лариса Кравець // Дивослово. – 2007. – № 5. – С. 32 – 37; **Невідомська 2000** – Невідомська Л. Образи і символи поетичного міфосвіту Богдана-Ігоря Антонича : лінгвістична інтерпретація / Лілія Невідомська // Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі – Х / за ред. С. Козака. – Варшава, 2000. – С. 225 – 236; **Огієнко 1935** – Огієнко І. Мова Богдана Ігоря Антонича / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1935. – Ч. 6. – С. 255 – 262; **Огієнко 1936** – Огієнко І. Соняшний поет Богдан Ігор Антонич. Характеристика поетичної творчості / Іван Огієнко // Наша культура : наук.-літ. місячник. – 1936. – Кн. 3. – С. 213 – 220; **Потебня 1962** – Олександр Опанасович Потебня : ювіл. зб. до 125-річчя з дня народження. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 112 с.; **Пономаренко 2007** – Пономаренко О.Б. Національний міфосвіт поезії Б.-І. Антонича: аспект художнього образу-символу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О. Б. Пономаренко. – К., 2007. – 22 с.; **Пустовіт 2009** – Пустовіт Л. Словник української поезії другої половини ХХ століття : семантико-функціональний аспект : монографія / Л. Пустовіт / упоряд. В. І. Матюша, П. А. Матюша, І. Л. Михно. – К. : УНВЦ „Рідна мова”, 2009. – 243 с.; **Словник 2003** – Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори / уклад. Л. В. Оліфіренко. – К. : Абрис, 2003. – 90 с.; **Філлмор 1988** – Філлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Філлмор // Новое в зарубежной лингвистике : сб. ст. – Вып. XXIII : Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 52 – 98.

Гуцуляк Т. Є. Метафорика Б.-І. Антонича як один із виявів мовної особистості поета

У статті проаналізовано одну з характерних ознак поетичних текстів Б.-І. Антонича – активне образно-метафоричне використання лексики на позначення побутового життя українців. Зроблено висновок про те, що митець збагатив словник поетичної мови першої половини ХХ ст., значно розширивши образне вживання та образну семантику іменникових лексем названої групи.

Ключові слова: метафора, образне вживання слова, словник поетичної мови, асоціативно-образне світосприйняття.

Гуцуляк Т. Е. Метафорика Б.-И. Антоныча как одно из проявлений языковой личности поэта

В статье проанализирован один из характерных признаков поэтических текстов Б.-И. Антоныча – активное образно-метафорическое использование лексики для обозначения бытовой жизни украинцев. Сделан вывод о том, что писатель обогатил словарь поэтического языка первой половины XX в., значительно расширив образное употребление и образную семантику существительных, относящихся к названной группе.

Ключевые слова: метафора, образное употребление слова, словарь поэтического языка, ассоциативно образное мировосприятие.

Gutsuliak T. Y. Metaphorics of B. Antonych as one of the poet's linguistic displays

An active figurative and metaphorical vocabulary use in Ukrainian everyday life designation as one of the inherent features of B. Antonych's poetry texts was analyzed in the article. It was stated, that the artist enriched the poetic language dictionary of the first half of 20th century by expanding figurative use and picturesque semantics of nouns of a given group.

Key words: metaphor, figurative using of a word, poetry language dictionary, associative and picturesque worldview.

С. Є. Ігнатська (Полтава)

УДК 811.161.2'373.25

АКСІОЛОГІЧНЕ КОЛО АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

Останнім часом у вітчизняному мовознавстві утверджується й набирає нового змісту науковий напрямок, в основі якого аксіологічний підхід до вивчення жанру. Ще М. Бахтін зауважував, що головним завданням дослідника є визначення ціннісного світу і його справжній контекст. Учений додавав, що „художній стиль працює не словами, а моментами світу, цінностями світу і життя... і цей стиль визначає відношення до матеріалу, слова, природу якого, звичайно, треба знати, щоб зрозуміти це відношення” [Бахтин 1979: 169].

Значний інтерес, на нашу думку, являє собою мовна особистість, яка є автором щоденникового дискурсу. Саме така мовна особистість – автор щоденникового тексту як ціннісного культурного й мовного феномена – є предметом нашого дослідження. Ставимо за мету визначити акціональне коло мовної особистості Аркадія Любченка, окреслити його національно-мовну картину світу.

Мовна особистість – це „носій певної мови, засоби якої розкриваються в його текстах, що формують авторську позицію й виражають його ставлення до навколишньої дійсності (картини світу) для досягнення певної мети в цьому світі” [Русова 2006: 358]. Мовна особистість як аспект цілісної особистості людини, володіє всіма структурними характеристиками особистості, включаючи особливу ціннісну систему. Аксиологія мовної особистості – це сукупність усіх елементів загальної ціннісної ієрархії індивідуальної чи колективної свідомості, які пов’язані з лінгвістичними явищами. Фактологічним матеріалом для нашого дослідження став „Щоденник” Аркадія Любченка, у якому знаходимо багато цікавих ідей, що потребують належного осмислення й розвитку. Це передовсім ідеї, пов’язані з усвідомленням вільної незалежної України, що перебуває в рівноправних стосунках з іншими суб’єктами Радянського Союзу, це ідеї, які стали провідними в українській літературі.

Відомий сучасний український філософ Сергій Кримський вважає, що сьогодні Україні потрібна не нова ідеологія, а духовність, бо на межі тисячоліть діє закон спасіння людства, який свідчить, що „людина істота вертикальна, бо її життя визначається не так удовж — кількістю прожитих років, як у височінь ціннісного сходження” [Кримський 2002: 5]. Саме „височінь ціннісного сходження” досягається через мову, яка слугує і засобом когнітивної діяльності мовця, і знаковою системою комунікації – носієм основних національних кодів: ментально-ідентифікаційного, культурно-історичного, комунікативного. Образно цю ідею висловив поет Дмитро Павличко: „Життя людини обчислюється й вимірюється тим, скільки перебуває вона в небесах духу, в небесах любові, в небесах творчого діяння, а не тим, скільки хліба й солі вона споживатиме і скільки позношує одежі” [Цит. за: Шевчук 2000: 404].

Мовна особистість письменника розкривається через мову його творів, через сукупність образно-виражальних засобів та особливостей їх індивідуально-авторського використання. Проблема функціонування української оцінної лексики в художніх та художньо-публіцистичних текстах знайшла відображення у працях Д. Баранника, В. Ващенко, М. Жовтобрюха, В. Чабаненка, С. Єрмоленко, М. Степаненка, Н. Сологуб, Л. Ставицької, В. Мороз, Ю. Арешенкова, І. Грицютенка, В. Ільїна, А. Мойсієнка, М. Пилинського, О. Пономарева, Л. Пустовіт, О. Сербенської, І. Чередниченка та ін. Дослідження індивідуального стилю письменника пов’язане з вивченням його національно-мовної картини світу. Мовна картина світу Аркадія Любченка втілюється в цілій системі оцінних лексичних ланцюжків, серед яких чільне місце посідають оцінні модуси чотирьох основних рівнів – іменники: *халепа* [Любченко:184; далі в круглих дужках вказуємо сторінку цього видання], *журнальчики*, *газетки* (428), *дурень*, *хам* (260), *здоров’яга* (373), *чолов’яга* (248), *русотяпи* (262), *нужда*, *холод*, *голод*, *безпритульність*,

безнадійність (439), *сволота* (252), *десанти, налети, заколоти* (439), *поганці* (378); *педантизм, ідіотизм* (440); *прикметники: огидна, безпринципна, розкладена* (185), *грубуватий, хамуватий, презентативний* (374), *невковиристі* (250), *стражницький, хресний* (439), *захоплююча, грандіозна* (441); *дієслова: тремтиш, скавучиш* (182), *розмітингувався* (418); *зчавив, торохнути* (376), *зазирнув* (250), *наїжився* (251), *остовпів* (253), *нанюхав* (257); *прислівники: щасливо* (441), *дуже багато, безнастанно* (441), *хімерно* (439), *допитливо, загадково* (251), *затишно, родинно, просто і трошки сумно* (258), *усмішкувато, трохи несміливо* (253), *настирно, зачіливо* (252) тощо.

Роздуми Аркадія Любченка про стан культури, літератури, моральне здоров'я українців, інтелігенцію, війну супроводжується тривогою за Україну, українську мову, яка й зумовлює тональність щоденника. Ключові слова не тільки визначають настрій автора, а й створюють своєрідні оцінні ланцюжки – *доля химерна!* (150), *становище грізне* (144), *зима важка* (149), *бої страшні, колосальні, запеклі* (159, 165), *наступ сильний* (165), *бомбардування сильне* (165), *оточення смертельне, вороже* (157, 159), *розгром цілковитий* (164), *людці дріб'язкові* (165), *нарід нещасливий* (160), *час зламний* (164), *подразник болючий* (167). години й дні *неприємні* (166) тощо. Ці оцінні ланцюжки передають біль, печаль, тугу, тривогу, сумніви автора. Вони увиразнюють мовлення публіциста і створюють специфічне аксіологічне коло його мовотворчості, яке належить до колективних надбань, показників, виявів, ознак душі українського народу. Це коло також репрезентоване оцінними лексемами з емоційно-образними відтінками, що увиразнюють щоденниковий дискурс. Загальномовні оцінні лексеми зрозумілі й доступні кожному мовцеві, їх фіксують сучасні словники, а також ними користуються комуніканти. Вони мають свої узуальні значення. У щоденниковому дискурсі набувають певних відтінків за допомогою специфічної фонетичної організації та формальних ознак. Поєднуючись з оцінними засобами інших рівнів (передусім, емотивно-оцінними фразеологічними одиницями), вони набувають індивідуальних рис, стають фактом породження мовлення окремим індивідом і засобом увиразнення художньо-публіцистичного тексту, виявом його абсолютного антропоцентризму.

На формування аксіологічного мовного кола мемуариста впливають професійні літературознавчі, журналістські терміни, які автор активно використовує у своєму „Щоденнику”. Зокрема, статтю *це трошечки і довелося он як різати* (153), *вийшов номер нашого часопису* (153), *дається взнаки брак авторів* (153), *досі ще й рядка не написав* (153), *братися до редагування* (153), *суворо перевірили і визначили штат* (153), *видавничі клопоти* (324), *друкарська машинка* (405), *виробничий верстат* (405), *видавати збірники* (435), *зібраний матеріал* (435), *зміст запроектованих ним перших двох збірників* (435), *вступна стаття* (435)

тощо. Аркадій Любченко наповнює слова української мови новими аксіологічними смислами, що відображають його ментальність. Мовотворчість письменника представлена ще й оригінальними власними лексемами, так званими любченкізмами: *молоденькі жовтожирі соняшники* (313); *солосніви... все блідо, сіро, бідно* (160), *компатріоти* (152) тощо. Отже, використання їх у щоденниковому дискурсі певною мірою деталізує мовленнєвий словник, що впливає на формування аксіологічного кола його автора.

На формування мовленнєвого кола майстра слова впливають особливі одиниці мови – фразеологізми, що становлять окремі оцінні модуси. Наприклад: *життєві факти* (202), *на порозі нового життя* (145), *надія остання* (180), *велика дорога* (180), *на душі чорно* (437), *пекучі справи* (149), *розв'язати важливу справу* (155), *чортом на мене дихають* (156), *пробний камінчик* (320), *на волосочок від розстрілу* (399), *забрав слово* (305), *душа розривалась* (325), *відчинивши навістіж двері душі* (317), *уже насиджене гніздо* (304), *взяла в мене слово* (306) тощо. Розмовним оцінним фразеологічним модусам властиві безпосередність, невимушеність, побутовизм, певна вільність в оцінці ситуації: *у страха очі на лобі* (389), *очі мимоволі були мокрі* (142), *озирнусь свіжим оком* (366), *де тонко, там рветься* (220), *в душі промайнув радісний промінчик* (182), *витріщив на мене очі, почервонів* (152), *кістки муляють, коли сиджу* (155), *піджилки трусяться* (182), *можу з чорного робити біле і навпаки* (290), *на самому порозі нового життя* (182), *там корінь усього лиха. То ж з коріння й треба починати* (165), *сиджу тут як на голках* (239), *припала до серця* (257), *навертаю на путь істинну* (239), *сидите на двох стільцях, ходите дволиким Янусом* (152), *Значить, одним духом справді жили ми весь час* (303), *Але здається мені, що в нього є ще порох, треба тільки дати йому можливість перепочити* (304); *збило з пантелику* (251), *Дорога та сама, але як змінилась моя життєва дорога!* (314) тощо. Ці фразеологічні модуси утворюють оцінне поле, у якому розкривається лінгвоперсональна природа митця. Вони надають щоденниковому дискурсу тексту певної образності, емоційності, оцінності, а також моделюють емотивно-оцінні, значеннєві плани, віддзеркалюють окремі фрагменти національної картини світу через призму власного „я”, постають вагомими засобами увиразнення художньо-публіцистичного мовлення, є оригінальним виявом ідіостилу письменника-публіциста: *Я ждав побачити й відчутти в ньому більше сил* (304); *Я переконав його, що він мусить негайно покинути Варшаву, конче переїхати сюди з родиною* (304); *Я був вражений і зворушений* (159) тощо. Ці конструкції від першої особи становлять оцінні синтаксичні ланцюжки, через які виразно простежується позиція автора, його ставлення до подій, предметів, явищ, понять: *„Як я люблю сині очі!” – сказав я в останню хвилину* (306); *Я почуваю чималу втому, але в той же час почуваю відмінність, змістовність життя мого* (329); *А Київ*

бує своєю самобутньою красою – сьогодні до того ж сонце. Тут і померти я згоден. Тепер я ще більше, ще глибше почуваю його цінність для мене як українця (177). Образна оповідь у щоденнику переривається безпосередньо авторськими міркуваннями, які становлять окрему ланку аксіологічного кола публіциста: *Як примхливо кидає мене доля з крайності до крайності, веде мене по гострому лезі, штовхає на високі й дуже небезпечні грані* (329). В одному реченні автор „Щоденника” професійно поєднує слова розмовної, майже жаргонної мови і мови офіційної сфери. Це свідчить про те, що Любченко прагне не тільки вразити читача, а й переконати його в тому, що жодна сфера життя не є для автора пріоритетною: *Панфутуристський недоносок, людина пози, людина на котурнах. Стаття до „Хорсу” (і назву ж туманну придумав!) – це претензійна плутана тарабаничина. А все загалом – і жонглювання дзвінким словом, і сальто-мортале думок, і... стилістично-архітектонічні, і дешевенький, давно нам відомий блишаний патос, і посилання з перших же рядків на пріоритет Маяковського, а в останніх на Хлебнікова, – все це свідчить про незжите замилювання російським футуризмом і намагання нав’язати саме звідти традицію, про нездорове трюкацтво, циркацтво. Може, за цим криється щось ще щось і поважніше. Треба попередити Маланюка й Самчука – вони в листовних своїх зв’язках із цим жевжжиком далися обдурити й погодилися співробітничати в „Хорсі”*” (436).

Аркадій Любченко використовує особливі синтаксичні конструкції, що відзначаються оригінальністю форми. Нагромадження однотипних мовних елементів, зокрема повтор дієслова *починається* у супроводі іменників *кінець; безлад, розчарування, паніка; рух, втечі* посилює їхні виразові якості: *У німців справи, бачу, день у день гірші – не лише на фронтах, але й всередині країни. Починається кінець. Починається безлад, розчарування, перша паніка. Починається дедалі сильніший повстанський рух. Починаються втечі* заможніших до Словаччини й Праги. А я *починаю* братися до пера – систематично, невідступно, як слід (327).

Щоденникові тексти більш повно відображають особливості мовної особистості автора та національно-мовної картини світу. У них репрезентовано ціннісний підхід до світу, який опосередкований особистісним відношенням до явищ зовнішнього і внутрішнього життя людини, підхід, який зафіксовано автором (суб’єктом мовлення) у змістових текстових компонентах оцінки. Враховуючи специфіку щоденникового дискурсу, можна стверджувати, що в процесі написання спогадів відбувається формування мовної особистості своєрідного типу. В аксіологічному колі мемуариста окреслено палітру мовленнєвих оцінок, репрезентованих у його „Щоденнику”. У коло об’єктів оцінки потрапляє все те, що охоплює сфера людської життєдіяльності, насамперед людина, її внутрішній світ. Аксіологічне коло формують

вербальні й невербальні засоби вираження, за допомогою яких мовець позитивно чи негативно оцінює об'єкти, події чи явища. У мовленні оцінка може бути виражена окремими словами, елементами, меншими за слово, або словосполученням чи цілим висловлюванням. Названі оцінні модули створюють сфери розташування аксіологічних ланцюжків і формують мовленнєве коло мемуариста. Вони сприяють увиразненню авторського мовлення, яке є різнобарвним, яскравим, сповненим почуттів, переживань і свідчать про те, що автор „Щоденника” добре володів українським словом, знав і любив народну мову. Високий рівень мовнокомунікативної компетенції мемуариста дає підстави надати йому статус так званої сильної мовної особистості, яка, безумовно, заслуговує наслідування. Проаналізовані модули утворюють оцінне поле, у якому розкривається лінгвоперсональна природа митця.

Отже, щоденниковий дискурс А. Любченка – благодатний матеріал для подальших наукових студій.

Література

Бахтин 1979 – Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности / Бахтин М. М. // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 169; **Кримський 2002** – Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття / С. Б. Кримський // День. – № 210 від 15 листоп. 2002 р.; **Любченко 2005** – Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / упоряд., авт. післямови В. А. Любченко; авт. передм., комент., прим. І. Л. Михайлин. – Х. : Основа, 2005. – 464 с.; **Михайлин 2005** – Михайлин І. Л. Скарби слова Аркадія Любченка / І. Л. Михайлин // Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник. – Х. : Основа, 2005. – С. 3 – 24; **Шевчук 2000** – Шевчук С. В. Українське ділове мовлення : навч. посіб. – К. : ЛІТЕРА, 2000. – 480 с.; **Русова 2006** – Русова Н. Ю. Проблема вербальної репрезентації общекультурних концептів / Н. Ю. Русова // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты). – М. – Кострома, 2006. – С. 358 – 360.

Ігнат'єва С. Є. Аксіологічне коло Аркадія Любченка

У статті виявлено оцінні модули, визначено сфери розташування аксіологічних ланцюжків, сформовано аксіологічне коло мовної особистості Аркадія Любченка, окреслено його національно-мовну картину світу, простежено зв'язки між мовотворчістю та світоглядом, розкрито лінгвоперсональну природу митця.

Ключові слова: мовна особистість, національно-мовна картина світу, аксіологічне коло, оцінні ланцюжки, оцінне поле, українська ментальність, мовотворчість.

Игнатъева С. Е. Аксиологический круг Аркадия Любченко

В статье выделены оценные модусы, определены сферы размещения аксиологических звеньев, сформирован аксиологический круг языковой личности Аркадия Любченко, очерчена его национально-языковая картина мира, прослежена связь между языкотворчеством и мировоззрением, раскрыта лингвоперсональная природа творца.

Ключевые слова: языковая личность, национально-языковая картина мира, аксиологический круг, оценные звенья, оценное поле, украинская ментальность, языкотворчество.

Ignatieva S. E. Acciological circle of Arcady Liuvchenko

There were pointed out the valuate moduses, directed the spheres of placing of acciological links, formed an acciological circle of Arcady Liubchenko's personality. There were pointed out his national-linguistic picture of the world, shown links between linguistic creativity and self-confidence, shown a linguopersonal nature of the creator.

Key words: linguistic individuality, national-linguistic picture of the world, acciological circle, valuating links, valuating field, Ukrainian mentality, linguistic creativity.

Ж. В. Марфіна (Луганськ)

УДК 81'1-042.62-047.37

МОВНА АСОЦІАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Асоціативність завжди була й залишається однією з ознак творчого мислення людини. Лінгвостилістичне осягнення сутності даного поняття ґрунтується на теорії про властивості, природу, зв'язки асоціацій у філософії, психології, фізіології, психолінгвістиці, семасіології. Кожна з цих галузей обирає свій аспект опису цього поняття й формує свій предмет вивчення.

Попри значний доробок різноаспектних розвідок з теорії асоціативності мовознавчі пошуки в цій галузі продовжуються, тому мета нашої розвідки – простежити еволюцію розвитку теорії мовної асоціації у мовознавстві. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) систематизувати й узагальнити загальнотеоретичні підходи до вивчення явища „мовна асоціація”; 2) визначити роль і місце мовних асоціацій у поетичному мовотворенні.

Найбільша увага приділена вивченню асоціації з погляду психології, де це явище набуває детерміністичного смислу й розглядається як закономірний зв'язок двох або кількох психічних процесів (відчуттів, уявлень, думок, почуттів тощо), виражених у тому,

що поява одного викликає появу іншого або інших психічних процесів [Психологічний 1983: 24].

Філософське трактування поняття „асоціація” ґрунтується на психологічному й вживається на означення різних явищ і процесів, відбитих в об'єктивному світі й незалежно від людини, і завдяки їй втручанню в них. „Асоціації виникають і під час сприйняття дійсності людиною і становлять одну з корінних ознак її мислення на всіх рівнях: буденно-побутовому, практичному, науково-теоретичному, творчому-мистецькому” [В'язовський 1982: 236]. Дослідники констатують, що, виникаючи в процесі взаємодії суб'єкта з об'єктом як один з елементарних продуктів цієї взаємодії, асоціація відтворює реальні зв'язки предметів та явищ. Вона є необхідною умовою психічної та розумової діяльності людини.

Фізіологічний напрямок вивчення асоціативного мислення пов'язаний з іменем І. Павлова. Підкреслюючи значення асоціацій за суміжністю, він разом з тим увів низку понять, що дозволили глибше розкрити механізм утворення асоціацій. При повторенні асоціативних подразників без сполучення їх з біологічно та соціально значущими реакціями асоціація легко гальмується й згасає. Асоціації, утворені під час проведення експерименту, включаються в більш складні системи, які мають динамічний характер. Учений виявив фізіологічні відмінності між асоціаціями за суміжністю та асоціаціями за подібністю. „Умовний зв'язок <...> є, очевидно, тим, що ми називаємо асоціаціями за суміжністю. Генералізація умовного зв'язку відповідає тому, що називається асоціацією за подібністю. Синтез і аналіз умовних рефлексів – ті ж основні процеси нашої розумової роботи” [Неопублікованні 1975: 36.].

Психолінгвістика як галузь психології займається вужчим колом асоціативних процесів – вона вивчає лише асоціації словесні (мовні, вербальні), з метою вивчення яких проводиться асоціативний експеримент.

Мовні асоціації можна розглядати у двох площинах: з погляду їх функціонування в загальномовному просторі та в художньому контексті (прозовому, поетичному).

Важливою специфічною рисою мови є поєднання власне інформативної функції з пізнавальною, тобто мова є засобом відображення процесів пізнання. „Наслідки пізнання як взаємодії суб'єкта й об'єкта втілюються в мові, що є одночасно й інформативною системою й акумулятором знань – матеріально втіленим вираженням мислення”, – зазначає В. Русанівський [Русанівський 1988: 49]. Асоціації, що виникають у процесі мовлення, репрезентують бачення й розуміння людиною дійсності. Досить часто в мовленні асоціативно пов'язуються поняття реального та ірреального світу. Це свідчить про те, що нагромадження знань про дійсність супроводжується паралельно

фіксацією передсудів, „тобто супровідне пізнавальному процесові нагромадження заблуджень також фіксується в мові” [Русанівський 1988: 49].

„Наша думка, – відзначав Ш. Баллі, – безупинно асимілює, асоціює, порівнює та протиставляє елементи мовного матеріалу, <...> якими б різними між собою не були ці елементи, вони не просто зіставляються в пам’яті, а взаємодіють один з одним, взаємно притягаються й відштовхуються й ніколи не залишаються ізольованими” [Баллі 1955: 30].

У лінгвістиці до поняття „асоціація”, „асоціативність” підходять з погляду функціонування елементів мови, їх відношень та зв’язків у мовній системі й визначають як „об’єднання мовних одиниць за формальною або логіко-семантичною ознакою” [Ахманова 1966: 66]. В. Телія акцентує увагу на універсальному характері асоціацій. Вони, як зазначає дослідниця, „завжди супроводжують процеси мислення, а у випадку вербального мислення вони мають мовно-розумову природу, яка може актуалізувати асоціації, що відповідають енциклопедичним знанням про світ, або ж асоціації суто слухові (фонетичні), або ж власне вербальні, що відповідають мовній компетенції (на всіх рівнях мови)” [Телія 1986: 95]. Як зв’язок уявлень, завдяки якому одне уявлення, з’явившись у свідомості учасника комунікації, викликає інше – за подібністю, суміжністю або протиставленням, розглядає мовні асоціації Е. Азнаурова [Азнаурова 1977: 98 – 99].

З погляду лінгвістики тексту асоціації розуміють як актуалізовані в свідомості читача зв’язки між елементами лексичної структури тексту та співвідносними з ними явищами дійсності або свідомості, а також світом інших слів [Болотнова 2001: 127].

Механізм формування мовних асоціацій досить складний. Поки не існує одностайного погляду на питання про чинники, що домінують у процесі вироблення асоціативних зв’язків між словами. Одні вчені (Г. Щур, Б. Плотников) уважають, що в основі таких асоціацій лежать об’єктивний та соціальний досвід індивідуума, інші вказують на їх психічний характер (Ф. Галтон, В. Вундт) або на залежність від культурно-історичних традицій народу (А. Сахарний, А. Залевська). На важливість статевої належності інформанта для вибору реакції вказує Н. Бутенко. Виникненню мовних асоціацій, як зазначає І. Білодід, сприяють різноманітні ситуації спілкування [Білодід 1955: 56]. На нашу думку, варто говорити про комплекс умов, які спричиняють появу словесних асоціацій, оскільки асоціація як зв’язок між певними об’єктами або явищами ґрунтується на нашому особистому, суб’єктивному, досвіді, що збігається з досвідом тієї культури, до якої належить мовець.

Словесні асоціації є результатом сприйняття та переосмислення індивідуумом об’єктивної дійсності через призму власного життєвого

досвіду, його культурного й соціального рівня, належності до певної етнічної групи. Тому виникнення тієї чи тієї реакції на слово-стимул, на нашу думку, може зумовлюватися будь-яким з вище названих чинників. Проте, у певній мовній ситуації один з принципів домінує. Так, ще Ш. Баллі зазначав, що „людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією, ми або розуміємо, або відчуваємо; найчастіше наша думка складається водночас із логічної ідеї і почуття. І хоча ці два елементи можуть поєднуватися у різноманітних пропорціях, все ж у кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Наша думка в одних випадках буде мати логічну доміную, а в інших емоційну” [Баллі 1961: 182].

До сьогодні не вирішеним залишається й питання класифікації мовних асоціацій. Відомо багато різних спроб класифікувати словесні асоціації. Ще Арістотель у своїй роботі „Про душу”, аналізуючи особливості сприйняття дійсності людиною, опосередковано розглядає асоціації та розмежовує їх за суміжністю, подібністю й контрастом [Арістотель 1975: 438].

У психолінгвістиці, лінгвістиці мовні асоціації (словесні, вербальні) класифікували за різними принципами: психологічним, лінгвістичним, епістемологічним, логічним. Так, Дж. Міллер, ґрунтуючись на даних проведеного експерименту, запропонував таку класифікацію: контраст, подібність, підпорядкування, супідрядність, асонанс, частина – ціле, доповнення, егоцентризм, спільнокореневі слова, предикація. Ця класифікація зазнала серйозної критики з боку інших психолінгвістів (Дж. Диз, Д. Слобін). На їхню думку, помилка Дж. Міллера була в тому, що він спробував „утиснути асоціації в ті схеми відношень, які є в граматиці, різного роду словниках, психодинамічних теоріях” [Слобін 1976: 142]. До цього можна додати відсутність єдиного принципу класифікації, оскільки тут поєднано і лінгвістичний (фонетичний, семантичний, граматичний) підхід, і психологічний, і почасти логічний, а це призводить до невизначеності меж класифікації.

Р. Якобсон наслідує класифікацію Арістотеля, відзначаючи, що на основі асоціацій за суміжністю будуються „етимологічні фігури”, тобто групи слів з одним і тим же коренем, та метонімія [Якобсон 1987: 29]; асоціації за подібністю виявляються в поетичних текстах там, де пасивні предикати рядків, що римуються, подібні, а підмети контрастні [Якобсон 1987: 331]. Паралельно він відзначає існування психічних і механічних асоціацій. Механічною, на думку Р. Якобсона, є асоціація за суміжністю між звуком і значенням слова [Якобсон 1987: 295].

Л. Сахарний, ідучи за Дженіксом і Сапортою, пропонує згрупувати мовні асоціації за типом відношень, що встановлюються між словом-стимулом та реакцією (асоціатом). Він розрізняє асоціації парадигматичні, в основі яких лежать парадигматичні відношення між стимулом і реакцією (*стілець – табурет*), та синтагматичні, що

базуються на зв'язках стимулу та реакції у межах однієї синтагми (*стілець – стоїть*). Окремо виділяються тематичні асоціації, які можуть використовуватись або в рамках тематично обмеженого контексту, або складають разом зі стимулом граматично позначені сполучення слів типу *друг – парта, друг – любов* [Сахарный 1989: 92 – 99].

В основу деяких психолінгвістичних класифікацій покладено чинники виникнення словесних асоціацій. Наголошуючи на необхідності диференційного підходу до визначеної проблеми, Г. Щур розмежовує онтологічні, психологічні та емпіричні асоціації. Перші визначені соціальним досвідом індивідуума і групують елементи, що мають спільні (інваріантні) властивості або характеристики з погляду відображення їх у свідомості індивідуума. Такі асоціації відтворюють парадигматичний аспект явищ або спосіб існування елементів. Емпіричні асоціації лежать в основі угруповань елементів відповідно до суб'єктивного досвіду індивідуума й так званих парадигматичних і синтагматичних асоціацій. До психологічних Г. Щур відносить так звані „індивідуальні” або „випадкові” асоціації та консоціації [Щур 1971].

Н. Дзюбишина-Мельник пропонує класифікацію художньо-образних асоціацій як результату мисленнєвої діяльності. „Вербально-вербальні асоціації з художніми образами, – зазначає дослідниця, – викликають самостійно вимовлені чи почуті слова, причому речення-асоціати починаються зазвичай тим самим словом, що й вербальний стимул. <...> Другий тип асоціацій – ситуативно-вербальні, коли асоціацію <...> викликає не слово, а ситуація, яку спостерігає чи в якій опиняється дитина” [Дзюбишина-Мельник 2002: 82].

Суто лінгвістичні класифікації започатковані дослідженнями Ш. Баллі, який, посилаючись на сосюрівський принцип існування мовних реальностей у потенційних асоціаціях, визнавав існування: а) прихованих *мнемонічних асоціацій*, які створюються „на паралелізмі між експліцитними та імпліцитними формами” [Балли 1955: 33], та б) *необхідних асоціацій*, що існують „між матеріальними знаками та іншими, що мисляться одночасно з ними, без яких певний вислів буде безглуздий або незрозумілий” [Балли 1955: 34].

За класифікацією Е. Азнаурової, мовні асоціації бувають двох типів: випадкові та постійні. Перші утворюються конкретним контекстом і зникають разом з ним, а другі виникають разом з контекстом і закріплюються за словом у результаті його цілеспрямованого використання в межах даного макроконтексту [Азнаурова 1977: 99]. Випадкові асоціації лежать в основі вторинної оказіональної номінації словом у складі онтономасії, постійні – у складі метонімії.

З погляду розвитку значення слова Ю. Апресян виділяє асоціації семантичні (або конотації), смислові та емоційні. Перші дослідник розглядає як елементи прагматики, що відображають пов'язані зі словом культурні уявлення й традиції, панівну в даному суспільстві практику

використання відповідної речі та інші позамовні чинники. Сміслові та емоційні асоціації, на його думку, обтяжують значення слова, оскільки вони не відповідають певним істотним ознакам слова, що позначає предмет, явище, факт [Апресян 1974: 6, 67].

Інший підхід пропонує А. Залевська, яка систематизує словесні асоціації відповідно до варіантів зв'язку між асоціатом та асоціативом і виділяє такі асоціації, як суперординарні (зарахування слова-стимулу до певного класу, групи: *орел – хижак*), координовані (співвіднесення з іншими подібними: *орел – яструб*), атрибутивні (описові) та такі, що пов'язані з символічністю слова-стимула [Залевская 1977: 50].

Деякі дослідники (Г. Склярєвська, А. Попова, О. Тодор) розмежовують асоціації, що репрезентують ознаки, які об'єктивно властиві предмету, але не знаходять відображення в денотативному значенні слова, й асоціації, що відбивають певне психологічне враження, яке асоціюється психологічно з іншою реалією.

Думку О. Білецького про те, що основу поетичної мовотворчості становлять асоціації, у своїх працях поділяють С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, В. Дятчук.

Зокрема С. Єрмоленко вважає, що асоціації „становлять основу конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту” [Єрмоленко 1999: 293]. Дослідниця виокремлює асоціації звичайні, які реалізуються усталеними семантико-синтаксичними зв'язками, та несподівані, які викликають ефект несподіваності лексико-синтаксичної сполучуваності [Єрмоленко 1982: 88, 148].

Аналізуючи семантико-стилістичне навантаження колірних прикметників, Л. Пустовіт і В. Дятчук відзначають також наявність в поетичній мові прямих і непрямих (опосередкованих) асоціацій [Дятчук 1983: 96]. Прямими словесними асоціаціями слід уважати такі, що виникають на основі логічної сумісності (прикметник *золотий* асоціюється з жовтим кольором). Непрямі асоціації наповнюють слово психологічним смислом, створюють його емоційно-оцінний зміст (*золоте павутиння любові, золоті очі* тощо).

В. Телія розглядає три типи асоціацій: національно-культурні, що притаманні носіям певної етнолінгвокультури (або енциклопедичні – термін В. Телії), загальнокультурні, які є універсальними для носіїв різних мов, та індивідуально-авторські, або суб'єктивні [Телія 1986: 91].

До пояснення особливостей утворення асоціацій як мисленнєвого процесу і творчої основи створення художніх образів звертався М. Ломоносов. Він констатував факт поєднання слів у певні ланцюги, ланки яких представлені парними сполуками (*корабель – море, море – буря*), а їх порядок і розташування зумовлені уявою митця [Ломоносов 1986: 157].

Подібні думки висловлював і Г. Сковорода. У філософському трактаті „Разговор, называемый алфавит, или букварь мира” він

наголошує на тому, що кожний реальний образ дійсності створює в уяві кожної людини різноманітні ірреальні образи, які почасти мають символічний характер. У цьому певною мірою і виявляється, на думку Г. Сковороди, „внутрішня свобода” мистецтва [Сковорода 1983: 244]. Його філософія стає розробкою принципів моралістичного витлумачення образів світу, даного у відчуттях, та світу, створеного фантазією.

Свої міркування про роль і місце асоціативності в поетичному мовотворенні висловив І. Франко, який поставив проблему: чи варто говорити про якусь специфічну поетичну асоціативність ідей? Він розглядає поетичні асоціації, поділяючи їх за змістом на „звичайні” (прості) й „силоміць зчеплені” (складні). Сутність звичайних асоціацій полягає в зіставленні, уподібненні предметів і явищ близьких, споріднених між собою, до яких „мимоволі повертає думка” і які „заспокоюють, заколисують уяву” [Франко 1981: 65, 67 – 68]. Складні асоціації вимагають „поетичної сугестії”, оскільки поєднують між собою явища далекі, а іноді протилежні одне одному. Проте таке поєднання несумісних мовних елементів у межах поетичного контексту не випадкове. „Поет навмисне, – пояснює І. Франко, – завдає труднощі нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму невпевненість і тривогу, яка змальована в його віршах” [Франко 1981: 67].

Асоціації, на думку поета, є показником художності твору. Однак не всі з них можуть, за його переконанням, правити за мірило естетичності. Тільки природні асоціації здатні розкривати естетичний смисл понять і реалій, а звідси й денотативне їх значення перетворювати на конотативне.

Найбагатший матеріал для поезії, на думку митця, дають зорові й смакові враження, які найчастіше беруться в основу поетичних образів. У процесі поетичного образотворення ці „змисли” можуть перетинатися, взаємодіяти й контрастувати. Так, в основі деяких зорових образів (гладка дівчина, гаряча любов) первісно лежить дотик, а „змисл слуху, в контрасті до змислу дотику, дає нам пізнати цілі ряди явищ моментальних, <...> цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу” [Франко 1981: 85]. Ці положення в подальшому лягали в основу деяких класифікацій текстових асоціацій.

О. Потебня вважав асоціативність одним з основоположних чинників утворення рядів уявлень, коли писав: „Асоціативність полягає в тому, що різнорідні сприйняття <...> не знищують взаємно свою самостійність <...>, а залишаючись самі собою, зливаються в одне ціле” [Потебня 1976: 136]. Спираючись на дослідження В. Гумбольдта, учений відзначив, що формування й способи вираження асоціацій мотивуються належністю індивідуума до певного етнокультурного об’єднання та до людства в цілому. Акумулюючи досвід свого народу, мовець пропускає його через призму суб’єктивізму, оскільки „усе надбання думки <...>

хоча й зумовлене зовнішнім світом, проте є витвором особистої творчості...” [Потебня 1976: 195]. Тому й будь-який асоціативний процес має суб’єктивний характер, в основі якого об’єктивна дійсність.

Процес формування асоціативних рядів у свідомості людини, з погляду вченого, є „силою людської думки” [Потебня 1976: 143]. Слово ж є сполучною ланкою між двома сприйняттями – новим і старим. При цьому воно внутрішньо пов’язується зі словом іншої, асоціативно ближчої групи, і це зумовлене „самим об’єднаним у слові образом: складене з двох слів речення, що пов’язує між собою два образи, є <...> позначення судження, яке визнається розкладанням одного чуттєвого образу. Перший крок на шляху, яким веде людська мова, збуджує прагнення обійти все коло подібних явищ” [Потебня 1976: 187].

Важливість і значення асоціацій у створенні образної експресії констатував Л. Щерба, який бачив сутність образу в асоціативному різноманітті, яке „не безкінечне, а завжди кудись спрямоване, і все мистецтво художника полягає в тому, щоб спрямувати можливі й необхідні <...> асоціації певним шляхом” [Щерба 1957: 114].

Отже, для утворення загальномовних асоціацій важливим є вияв взаємодії мовного матеріалу на рівні смислу та семантичної подібності, а також „накладання” на логіко-поняттєвий зміст вербального знака певної експресії як вторинного змісту. При цьому створювані в мові уявлення є концентрацією об’єктивного соціального, культурно-історичного та етнонаціонального досвіду мовців.

Чисельні погляди на типи асоціацій у мові в цілому й у мові художніх творів дають підставу говорити про необхідність комплексного підходу до цієї проблеми із урахуванням специфіки асоціативного зв’язку слів. Так, аналізуючи асоціації, що лежать в основі художнього образу, доречно виділяти поряд із вищезазначеними різновидами ще традиційні (фольклорні) та оригінальні (індивідуально-авторські) асоціації. Перші наслідують образотворчі асоціації усної народної творчості, а другий тип є маркером художньої майстерності письменника, його мовної індивідуальності, тих творчих завдань, які він поставив перед собою.

Мовні асоціації є засобом поетичного мовотворення, основою (базисом) створення образу.

Література

- Азнаурова 1977** – Азнаурова Э. С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи / Э. С. Азнаурова // Языковая номинация: Виды наименований. – М. : Наука, 1977. – С. 86 – 129; **Апресян 1974** – Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.; **Аристотель 1975** – Аристотель. О душе / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1975 – Т. 1. – С. 371 – 508; **Ахманова 1966** – Ахманова О. С.

Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 607 с.; **Балли 1955** – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.; **Білодід 1955** – Білодід І. К. Мова і стиль „Вершників” Ю. Яновського / І. К. Білодід. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 129 с.; **Болотнова 2001** – Болотнова Н. С. Об основных понятиях и категориях коммуникативной стилистики текста / Н. С. Болотнова // Вестн. РГНФ. – 2001. – № 3. – С. 123 – 131; **В’язовський 1982** – В’язовський Г. А. Творче мислення письменника : дослідження / Г. А. В’язовський. – К. : Дніпро, 1982. – 335 с.; **Дзюбишина-Мельник 2002** – Дзюбишина-Мельник Н. Роль художньо-образних асоціацій у загальному та мовному розвитку дитини / Н. Дзюбишина-Мельник // Слово. Стиль. Норма : зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 81 – 86; **Дятчук** – Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 156 с.; **Залевская 1977** – Залевская А. А. Межкультурный аспект проблемы ассоциаций / А. А. Залевская // Словарь ассоциативных норм русского языка / под ред. А. А. Леонтьева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 46 – 52; **Ломоносов 1986** – Ломоносов М. В. Избранные произведения : в 2 т. / М. В. Ломоносов. – М. : Наука, 1986. – Т. 2: История. Филология. Поэзия. – 494 с.; **Неопубликованные 1975** – Неопубликованные и малоизвестные материалы И. П. Павлова. – Л. : Наука, 1975. – 135 с.; **Потебня 1976** – Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.; **Психологический 1983** – Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова и др. – М. : Педагогика, 1983. – С. 24 – 26; **Русанівський 1988** – Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.; **Сахарный 1989** – Сахарный Л. В. Введение в психолінгвістику : курс лекцій / Л. В. Сахарный. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 181 с.; **Слобин 1976** – Слобин Д. Психолінгвістика / Д. Слобин, Д. Грин ; под общ. ред. А. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1976. – 350 с.; **Сковорода 1983** – Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – 542 с.; **Телия 1986** – Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.; **Франко 1981** – Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К., 1981. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899). – С. 45 – 120; **Щерба 1957** – Щерба Л. В. Опыт лингвистического толкования стихотворений / Л. В. Щерба // Избр. труды по рус. яз. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 142 – 184; **Щур 1971** – Щур Г. С. О типах лексических ассоциаций в языке / Г. С. Щур // Семантическая структура слова: Психолінгвістические исследования. – М. : Наука, 1971. – С. 140 – 151; **Якобсон 1987** – Якобсон Р. О. Работы по поэтике / Р. О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1987. – 461 с.

Марфіна Ж. В. Мовна асоціація як об'єкт наукового вивчення

Статтю присвячено вивченню мовних асоціацій у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. Докладно розглянуто питання класифікації мовних асоціацій, визначено механізм їх формування. Окреслено місце й роль асоціацій у поетичному мовотворенні.

Ключові слова: мовна асоціація, асоціативність, асоціат, слово-стимул.

Марфина Ж. В. Языковые ассоциации как объект научного изучения

Статья посвящена изучению ассоциаций в отечественном и зарубежном языкознании. Подробно рассмотрен вопрос классификации языковых ассоциаций, механизм их формирования. Определены роль и место ассоциаций в поэтическом языке.

Ключевые слова: языковая ассоциация, ассоциативность, ассоциат, слово-стимул.

Marfina Zh. V. Linguistic associations as object of scientific study

The article deals with the analysis of the language associations in the native and foreign linguistics. The question of classification of language associations has been thoroughly examined and the mechanism of their formation has been revealed. The role and place of associations in the poetic language have been analyzed.

Key words: language association, associativity, associate, word-stimulus.

Л. М. Мялковська (Луцьк)

УДК 811.161.2

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ „МІСТО”
В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

Мовна особистість І. Нечуя-Левицького охоплює різноманітні сфери його діяльності: прозаїк і драматург, автор художніх нарисів і публіцистичних статей, фольклорист, перекладач Святого Письма. Це свідчить про багатогранність його таланту. Саме за широту матеріалу, за різноманітність людських характерів, за повнокровні описи їхнього соціально-побутового й природного оточення І. Франко називав І. Нечуя-Левицького „колосальним, всеобіймаючим оком України” [Франко 1981: 374].

У художній спадщині І. Нечуя-Левицького вагоме місце посідають твори на теми міського життя. Це повісті „Причепи”, „Хмари”, „Над Чорним морем”, „Неоднаковими стежками”, „Навіжена”, „На гастролях у Микитянах”, а також пейзажний етюд „Вечір на Владимирській горі” та

нарис „Апокаліпсична картина в Києві”. Названі прозові тексти демонструють оригінальне авторське бачення міського простору, що досягається, зокрема, відповідною лексикою та художньо-образними засобами.

В історії українського мовознавства творчість І. Нечуя-Левицького привертала увагу багатьох дослідників (Г. Іжакевич, В. Русанівський, О. Муромцева, С. Єрмоленко, Л. Ставицька, В. Красавіна). Однак мова художніх творів письменника про міське середовище не стала об’єктом належної уваги лінгвістичних досліджень. Метою статті є аналіз виокремленого в прозових текстах І. Нечуя-Левицького лексико-семантичного поля „місто”.

Насамперед зауважимо, що актуалізоване в досліджуваних текстах лексико-семантичне поле „місто” об’єднує епітетні характеристики міста, просторові поняття типу *вулиця, мостова, алея, ліхтарі* і под., метонімічне значення слова *місто* та метафори, у яких міститься оцінка, сприймання міста персонажами.

Серед епітетних назв до слова-поняття *місто* виокремлюємо характеристики за розміром, розташуванням, психологічним сприйняттям міста людиною, яка, з одного боку, мріє жити у великому місті, з другого – почувається в ньому чужою, тобто епітети стосуються й об’єктивної, і суб’єктивної оцінки міста, напр.: *велике, мале, повітове, губернське, чарівне, багате, невеселе*. Пор. у тексті: – *Як би я хотіла жити в великому розкішному місті, щоб можна було щодня по магазинах, по вулицях нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом та золотом [...] – промовила Люцина [Нечуй-Левицький І: 224]. Як контраст до цих означень внутрішнє психологічне зрушення в настрої персонажа треба розглядати уривок, що актуалізує епітети *душне, курне*: „*Забрав би з собою в душне та курне місто і ці верби та осоки, і цей лиснучий ставок з берегами [...]*”, – *думав Леонід Семенович [...] [Нечуй-Левицький VIII: 67]. Близька до розглянутих атрибутивних означень характеристика міста *паскудне*, в основі якої так само лежать психологічні враження, оцінне сприйняття міського простору, пор.: [...] – *В цім паскуднім місті нема з ким й побалакати по-людській. Все простота, міщани та якісь писарці з московською мовою [...] [Нечуй-Левицький І: 225].***

Художні тексти І. Нечуя-Левицького репрезентують знакову номінацію – ключовий компонент словесного образу міста – назву *Київ*. Вислови з цією лексемою мають позитивний оцінний зміст, пор.: *святий Київ, прегарний Київ, Київ город-красунь*. Усі вони позначені відтінком високого експресивного стилю та виявляють тенденцію до символізації. Образне слововживання, побудоване на метонімічній семантиці атрибутивних означень до топоніма *Київ*, спостерігаємо в контексті: *І довго ще після молитви, сидючи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ [...] [Нечуй-Левицький II: 19].*

У мові творів І. Нечуя-Левицького відзначаємо функціонування двох синонімічних назв *місто* і *город*. Зауважимо, що Словник за редакцією Б. Грінченка реєструє обидві номінації, причому лексему *місто* ілюструє мовною практикою І. Нечуя-Левицького. Щодо слова *город*, то в Словнику української мови в 11-ти томах воно супроводжується стилістичною ремаркою *розмовне*, пор.: **Город**. 1. *розм., рідко*. Те саме, що **місто** [СУМ II: 135]. Пряме лексичне значення цієї лексеми, детерміноване характером її сполучуваності, насамперед сполучуваності з дієсловами й прикметниками, засвідчує такий контекст: **Старий город пишавсь на горі, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу** [Нечуй-Левицький II: 302]. У наведеному прикладі звертаємо увагу на метафоричні вислови *старий город пишавсь*, *виставляв свою дивну красу*. Їх уживання мотивоване тяжінням художнього опису автора до оживлення, наділяння властивостями людини всього навколишнього, неживого.

В одному семантичному полі з розглянутим вище метафоричним висловом І. Нечуя-Левицького *дивна краса города* перебувають генітивні метафори *блискуча краса Старого города*, *краса міста*, *краса церков*, *монастирів*. Зіставивши ці вислови, легко помітити виразну тенденцію художньої мови до створення словесними засобами конкретно-чуттєвих картин, побудованих на зорових враженнях.

Просторове поняття „місто” існує у вияві конкретних, чітко окреслених предметно-просторових понять – у таких назвах, як *вулиця*, *алеї*, *мостова* та ін. Вони утворюють мікрополе як частину лексико-семантичного поля „місто”.

Так, функціонування лексеми *вулиця* в досліджуваних текстах засвідчує традиційне використання цієї назви в слововживанні *велика вулиця*. У семантиці епітета *велика* вербалізовано об’єктивну нейтральну характеристику, напр.: *Йому [Дашковичу] прийшла на думку велика вулиця в великому місті [..]* [Нечуй-Левицький II: 90]. Серед прикметникових означень до іменника *вулиця* увагу привертають власні назви – прикметникові форми типу *Братська*, *Владимирська*, *Олександрівська*, *Софіївська*, *Трехсвятительська*, що конкретизують, ідентифікують простір, у якому відбувається описувана дія. Просторові асоціації лежать в основі такого варіантного тексту про *вулицю*: [..] **в перспективі вулиці вже сунувся вагон трамваю** [Нечуй-Левицький V: 151].

Семантика прикметників, що виконують роль художніх означень до назви *алея*, здебільшого пов’язана із зоровим сприйманням цієї реалії міського простору: *В двох широких алеях коло монастирської стіни вже вешталося чимало людей* [Нечуй-Левицький IX: 78]; **Вузька алея, обставлена старими акаціями, була схожа на тунель, пробитий в зеленій гущавині дерева й залитий фантастичним зеленкуватим світом** [Нечуй-Левицький V:102]. Поряд з розглянутими словосполученнями,

що виявляють особливості поетичної традиції в літературній мові, епітетне словосполучення *поетичні алеї* тяжіє до індивідуально-авторського слововживання, напр.: [...] *йти [...] поетичними алеями під зеленою покрівлею з гіллястого дерева* [...] [Нечуй-Левицький VIII: 89].

Мікрополе „міські вулиці” охоплює й такі назви реалій, як *ліхтарі, дома, домки, оселі* і под. Усі вони супроводжуються „розпізнавальними” епітетами, що називають розмір, колір цих реалій, пор.: [...] *подекуди блимали неясні ліхтарі на стовпчиках* [Нечуй-Левицький V: 291]; [...] *вище до Печерська потяглись рядком нові муровані дома на п'ять та шість етажів* [...] [Нечуй-Левицький IX: 82]; *Часом траплялись гарненькі білі домки заможних міщан з здоровими веселими вікнами* [Нечуй-Левицький IV: 9]; *На Братській вулиці, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса* [Нечуй-Левицький II: 20]. В останньому наведеному контексті привертає увагу вислів *ік полудню*, у якому номінація *полудень* не означає відповідний часовий відрізок доби. Це слово письменник уживає в іншому значенні, що засвідчує Словник української мови в 11-ти томах (пор.: **Полудень**. 4. заст. Південь [СУМ VII: 101]). Знаючи зміст названого слова в його рідковживаній для сучасної мови формі, у тексті І. Нечуя-Левицького простежуємо просторову семантику згаданого вислову. Пор. наступний контекст, у якому реалізується та сама сема простору: *Ще нижче вилось шосе над самісіньким дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню* [Нечуй-Левицький II: 114].

Інколи в досліджуваній прозі натрапляємо на парафрастичні вислови, у яких простежується неоднозначне ставлення автора до зображуваних міських реалій: *Те [трамвайний вагон] завальне здоровецьке допотопне дивовище знов без стукоту, навіть без шелесту тихо посунулось з галереї наниз, помаленьку покотилось у безодню й зникло* [Нечуй-Левицький IX: 93]. А ще *трамвайний вагон – це допотопна летюча звірюка з огняною пащекою* [Нечуй-Левицький IX: 93].

Динамічний характер індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького спричиняється до актуалізації дієслівних ознак, що передають зорову (кольористичну) семантику, напр.: [...] *в зелені білів собор* [Нечуй-Левицький IVIII: 5]; [...] *біліють ярі білі електричні ліхтарі* [...] [Нечуй-Левицький IX: 91]; [...] *сіріли жидівські хати й крамниці* [...] [Нечуй-Левицький IV: 137].

Стилеві І. Нечуя-Левицького властивий епічний опис. Епічність поєднується з розгорнутими синтаксичними конструкціями, майже кожна з яких містить порівняльний зворот, порівняльну модальну частку. „Порівняння [...] дають змогу домалювати в уяві читача образ оповідача, який про все, що він бачить, відчуває, пише дуже «м'яко, делікатно»” [Єрмоленко 2009 : 124]. Пор. опис київського пейзажу: *Перед ними [тульськими семінаристами] за Дніпром з'явилась чарівнича, невимовно*

чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, **неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами**. Саме проти їх стояла Лавра, обведена білими високими мурованими стінами та будинками, й лисніла золотими верхами й хрестами, **наче букет золотих квіток**. [...] А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея, вирізуючись всіма лініями на синьому небі: коло неї Михайлівське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом в Дніпро, **неначе плавав на синій, прозорій воді з своїми церквами й будинками**. Всі гори були **ніби зумисне завітчані зеленими садками й букетами золотoverхих церков** [...] [Нечуй-Левицький II: 6].

Реалії міста входять у сприймання автора-оповідача через вихоплені зором зовнішні атрибути, перелік яких разом з характерними ознаками змальовує картину міського простору, навіть за умови, що стрижневого слова *місто* в цьому описі немає, пор.: *Вони повернули на гору до пам'ятника князя **Владимира**, де ввечері гуляло дуже багато людей*. [...] Внизу був спуск з **Хрещатика на Поділ**, по котрому валкою їхали **екіпажі**, рядками йшли й на гору і з гори проходжі. Ще нижче вилось **шосе** над самісіньким дніпровим берегом [...]. Ще нижче протікав широкий синій **Новий Дніпро** попід самим Подолом.[...] На північ од **Владимирового пам'ятника** глибоко внизу лежав **Поділ з церквами й золотoverхими монастирями**, вганяючись далеко плискватим клином в Дніпро. На південь од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий **Царський садок**, а під горою, в глибокім яру, коло самого шосе, стояла **висока колона старого пам'ятника **Владимира****.[...] Судна на Дніпрі, **екіпажі** й **проходжі на шосе**, на спуску, на подільських **вулицях** – все те давало **жизність тій великій картині й зганяло з неї мертвий спокій природи** [Нечуй-Левицький II: 114].

У пейзажних описах письменника звертаємо увагу на епітетні словосполучення, в основу яких покладено зорові асоціації: **золоті хрести монастирів, золотoverхі монастирі, золоті верхи, букети золотoverхих церков, букет золотих квіток** (про церковні бані), **золотий зачарований вигляд** (про місто). Пор. також: *Сонце вже заходило й запалило **золоті бані** й **хрести над майданом**. В вікнах заблищав **неначе квітник з огняно-золотих квіток*** [Нечуй-Левицький IX: 31]. Прикметник **золотий** у прозі І. Нечуя-Левицького характеризує не тільки назви – реалії міського простору. Цей епітет, кольористична семантика якого безпосередньо пов'язана з кольором сонця, актуалізується в текстах, коли письменник описує відповідне природне явище, напр.: [...] *земля осміхалась до **золотого сонця*** [Нечуй-Левицький VIII: 66]; [...] *сипле оце **золоте** тепле **сонце** рясним **золотим** промінням на розлогі луки, на Дніпро* [Нечуй-Левицький II: 283]. Мовна естетика виділених структур, за спостереженням С. Я. Єрмоленко, „має в своїй основі «прекрасне в природі»» [Єрмоленко 2009: 125].

Відзначимо, що в пейзажних описах автора загальнономовним метафорам *сонце спустилось, сонце заходило* відповідає низка оригінальних метафор, напр.: *Сонце сягало в дві вікні через увесь кабінет, неначе розтягло дві золоті основи з золотих ниток, що впали десь з золотої снівниці в піднебессі, і ніби запалило гарячим промінням взорці килима на підлозі* [Нечуй-Левицький VIII: 151]. У динамічних картинах поряд із *сонцем* дійовою особою постає *сонячне проміння*: *Червоне проміння, що лежало на білих дверях, полягло через двері в другу кімнату, впало ніби золотим килимом під ноги молодій, обсипало поділ білої сукні* [Нечуй-Левицький I: 244]. Із сонцем як джерелом світла й тепла пов'язується не тільки поняття вогню (пор. *запалило гарячим промінням*), а й кольори – *червоний, жовто-золотистий, сріблястий*: *На самих вершечках усіх золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явилися червоні, як жар, проміння* [...] [Нечуй-Левицький II: 24]; *Сріблясте вранішнє проміння сонця змінилось на жовто-золотисте* [Нечуй-Левицький VIII: 160].

У пейзажних малюнках І. Нечуя-Левицького спостерігаємо метафоричні назви *навколишньої природи*, побудовані на асоціаціях її з *полотном, полотнищем, сукном, оксамитом*, напр.: *Над самісіньким краєчком гори стояли рядками гуляючі люди й дивились на широку картину, котра полотном розстелялась сливе під самісінькими ногами* [Нечуй-Левицький II: 114]; *Усей Поділ з будинками вже потонув в густій чорній темряві. Уся далека рівнина Оболоні, усі луки й луги на далекій Десні, і за Десною, і за Дніпром неначе вкрились чорним сукном. А увесь Поділ вже горить огнями, розкиданими по місті до самої Почайни.* [...] *Перед моїми очима розстелялось ніби чорне велетенське полотнище чорного оксамиту, затканого й повишиваного огняними взорцями* [Нечуй-Левицький IX: 91]; *Усей Поділ був чорний та темний, неначе вкритий чорним оксамитом* [...]. *І в тій чорній темряві ніби висіли на повітрі різні електричні ліхтарі та червоніли осяяні світлом вікна в високих домах. Яке чудове чорне широке полотнище, усе неначе поцяцьковане, посипане й заткане ясними блискучими здоровими зірками, в вередливих чудернацьких, сливе фантастичних взорцях* [Нечуй-Левицький VIII: 263]. Поряд з реальною конкретикою змісту слів, які залучає письменник для створення образної картини природи, свою функціональну роль виконують назви абстрагованого змісту на зразок *безодня*. Пор.: *Ні домів, ні церков, ні монастирів та вулиць — нічого не видно в темряві, неначе їх там і нема. Тихо-тихо! Тільки в тій чорній безодні ніби плавають в чорному повітрі скрізь по рівнині розсіяні й повішані ясні, білі, різкі, сливе соняшні огні та червонясті плями* [...] [Нечуй-Левицький VIII: 263]. Те саме стосується вербалізованого поняття *безмежний темний простір*, пор.: *А десь далеко на Оболоні, десь аж коло Почайни, окрім од міста, біліють ярі білі електричні ліхтарі* [...]. *А ондечки, ще далі вгору, на безмежному темному просторі десь*

блискають малесенькі огні, певно, на пароходах або на плотах на Дніпрі та на Десні [Нечуй-Левицький IX: 91].

Характерний для ідіостилю письменника засіб – метонімічне вживання іменника *місто*. Принагідно зауважимо, що в сучасній літературній мові слово *місто* широкоживане в значенні „люди, що живуть у місті, тобто мешканці міста”, хоч цього значення 11-томний СУМ не фіксує. Тим часом у прозі І. Нечуя-Левицького натрапляємо на метонімію „*місто*”, що засвідчується відповідними художніми контекстами, зокрема й сполучуваністю іменника *місто* з дієсловами типу *загомонило, заворушилось, заснуло, насунуло, чудує, знає*. У метонімічному слововживанні на перший план постає сема „велика кількість людей”. Пор. також: *Місто налінуло в тихий степовий куточок, нанесло свого шуму, гаму, привезло й міську біганину, міське вештання, сміх, жарти, залицяння і збудило пишний польовий закуток* [Нечуй-Левицький V: 190]; *Здається, весь Київ хапався вдихнуть с себе останній раз тепле повітря вмираючого літа* [Нечуй-Левицький II: 228].

Поряд з метонімічним змістом іменника *місто* письменник удається до зображальних картин великої кількості людей. Це перелік назв осіб за віком, матеріальним становищем, перелік, у якому роль художньої деталі відіграє семантичне протиставлення субстантивованих слів. Нанизані в однорідний ряд назви осіб створюють словесний образ *міського товариства*: *Вечір був пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з домів надвір. Царський садок, шосе над Дніпром, гори – все те було засипано народом [...]* [Нечуй-Левицький II: 79].

Отже, лексико-семантичне поле „місто” в досліджуваних творах І. Нечуя-Левицького об’єднує кілька мікрополів: мікрополе міста як певного простору з характерними загальнономовними епітетами, метафоричними ознаками, перифразами; мікрополе зовнішніх просторових, зорових атрибутів міста; мікрополе метонімічного значення лексеми *місто*.

Література

Єрмоленко 2009 – Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2009. – 352 с.; Єрмоленко 1999 – Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.; Їжакевич 1958 – Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т.1 (Дожовтневий період). – 596 с.; Муромцева 2008 – Муромцева О. Г. З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева. – Х. : Б. в., 2008. – 229 с.; Муромцева 1985 – Муромцева О. Г. Розвиток

лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Нечуй-Левицький 1965** – Нечуй-Левицький І. Збір. тв. : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 1 – 9; **Радзівська 2010** – Радзівська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : монографія / Т. В. Радзівська. – К. : ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 491 с.; **Русанівський 2001** – Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.; **Словник української мови 1970 – 1980** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980; **Франко 1981** – Франко І. Збір. тв. : у 50 т. / І. Франко. – Т. 35. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 374.

Мялковська Л. М. Лексико-семантичне поле „місто” в художніх творах І. Нечуя-Левицького

У статті проаналізовано мову художньої прози І. Нечуя-Левицького. Досліджено семантику та стилістичні функції концептуальних лексичних одиниць, що репрезентують лексико-семантичне поле „місто”. Розглянуто типові тропеїчні (епітетні, метафоричні) конструкції, за якими постає визначене лексико-семантичне поле.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, дієслівні метафори, генитивні метафори, художні дефініції, ідіостиль, книжність.

Мялковская Л. Н. Лексико-семантическое поле „город” в художественных текстах И. Нечуя-Левицкого

В статье исследуется художественная проза И. Нечуя-Левицкого в аспекте выявления концептуальных лексических единиц, образующих лексико-семантическое поле „город”. Рассмотрены типичные эпитеты и метафоры, преобразующие семантику концептуальных лексем.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, глагольные метафоры, генитивные метафоры, художественные дефиниции, идиостиль, книжность.

Myalkovska L. M. Lexico-semantic field „city” in I. Nechui-Levytskyi’s works

The article deals with the fine prose in the aspect of exposure of conceptual lexical units, forming the lexico-semantic field „city”. Typical epithets and metaphors, transforming semantics of conceptual lexemes, are considered.

Key words: lexico-semantic field, verbal metaphors, genitiv metaphors, art definitions, idiostyle.

О. В. Радчук (Харьков)

УДК 811.161.1 – 81'42

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ
ПОСРЕДСТВОМ ХУДОЖЕСТВЕННО-ОБРАЗНОЙ
КОНКРЕТИЗАЦИИ**

(на материале поэмы Н. Гоголя „Мертвые души”)

При анализе художественного текста учитываются текстовые категории, среди которых субъективная модальность выдвигается на передний план, поскольку именно с ее помощью наиболее полно реализуется авторское отношение, а также оценка, намерения определенного писателя. Рассматриваемая категория проявляется как на уровне целого текста, так и в отдельных его фрагментах, в частности, в описаниях. Субъективная модальность участвует в формировании описательных контекстов как функционально-смысловых типов речи.

Модальности как важнейшей категории текста были посвящены работы по лингвистике текста, и прежде всего исследования И. Гальперина, А. Ворожбитовой, С. Ильенко, Г. Калашниковой, Л. Красовицкой, Т. Матвеевой, Г. Немца, Е. Падучевой, Е. Селивановой, Г. Солганика, З. Тураевой.

Изучением языковых средств выражения субъективной модальности занимались Т. Бочкарева, Ю. Караулов, М. Ляпон, Т. Матвеева, Г. Немец, Е. Падучева.

Однако, несмотря на признание важной роли этой категории в формировании текста и контекста, до сих пор реализация субъективной модальности в художественном сатирическом тексте и, в частности, в комических описательных контекстах, исследована недостаточно.

Целью настоящей статьи – на материале поэмы Н. Гоголя „Мертвые души” рассмотреть способы репрезентации субъективной модальности.

В качестве ведущего средства реализации субъективной модальности в поэме Н. Гоголя выступает комплексная художественно-образная конкретизация. Данный термин принадлежит М. Кожиной и определяется как „явление художественной речи, такой способ конкретизации, когда совокупность, точнее система, разноуровневых средств языка и речи в определенном контексте выполняет одну и ту же стилистическую функцию: служит созданию и выражению какой-то образной черты одного образа (и микрообраза), оказывая через этот комплексный акцент активизирующее воздействие на воображение читателя” [Кожина 2006: 292] Учитывая, что в поэме Н. Гоголя „Мертвые души” разноуровневые и разноплановые языковые средства используются в одном описательном контексте с единой целью – создание конкретного сатирического образа, термин комплексная художественно-образная конкретизация представляется нам наиболее

уместным. Посредством комплексной художественно-образной конкретизации проявляется отношение автора, которое акцентируется с помощью различных средств и приемов. Наиболее употребительными в поэме „Мертвые души” являются тропеические средства (сравнения, эпитеты), грамматические средства (частицы *не* и *ни*, вводные компоненты, выбор определенной модели предложения), элементы текста (деталь). Такие средства используются наряду со следующими приемами: присоединение (контрастное противопоставление; сравнение); использование „чужого” слова; отрицание. Неожиданные комбинации этих средств в комплексной художественно-образной конкретизации позволяют писателю создать комический контекст и достичь художественной выразительности, экспрессивности, которая и передает его отношение к персонажу.

В комплексной художественно-образной конкретизации прослеживается взаимообусловленность и взаимосвязь между степенью проявления субъективной модальности и формами комического. Субъективная оценка предмета изображения проявляется в иронии, юморе, гротеске, пародии и сатире. Термин „комическое”, по мнению лингвистов (Н. Арутюновой, А. Трача) и эстетиков (Ю. Борева, А. Макаряна), является гиперонимическим, так как включает и иронию, и юмор, и гротеск, и пародию, и сатиру. Выбор формы комического описания зависит от личностного отношения автора к персонажу, так же как и выбор средств и приемов обрисовки последнего.

В комическом контексте субъективная модальность проявляется на уровне семантики описательного контекста и на уровне целого текста. Субъективная модальность на текстовом уровне репрезентируется посредством выделения в развернутом описании незначительной детали в портрете и интерьере и введения в описание „несуществующего” персонажа с целью усиления зрительного образа в комических фрагментах.

Особенностью портретных и интерьерных описаний Н. Гоголя является то, что писатель на страницах поэмы „Мертвые души” кроме непосредственных персонажей поэмы воссоздает образы некогда им увиденные, предполагаемые или воображаемые: **„Цветы и ленты на шляпе, вся веселится бурлацкая ватага, прощаясь с любовницами и женами, высокими, стройными, в монистах и лентах...”** [Гоголь 1959: 144].

Вводимые Н. Гоголем детали в описательные контексты применялись для портретной характеристики героев; детали, включенные в интерьер, опосредованно характеризовали действующих лиц; детали, относящиеся одновременно к портрету и интерьеру персонажей, указывали на общие черты.

Н. Гоголь субъективно выделяет и намеренно преувеличивает одну яркую и существенную черту, деталь, которая раскрывает главное в образе того или иного действующего лица.

Данные элементы текста играют значительную роль в создании комического описания. Иногда только благодаря им контекст приобретает сатирическую направленность. В поэме Н. Гоголя деталь и „несуществующий” персонаж, используемые автором в портретах и интерьерах, служат средством связности отдельных частей текста.

Несмотря на то, что описания портрета и интерьера являются ограниченными отрезками художественного текста, они раскрывают потенциальные языковые возможности определенного автора, то есть своеобразие его художественно-речевого стиля.

При изучении языкового материала портретных и интерьерных описаний в поэме Н. Гоголя „Мертвые души” было выявлено, что дополнительные коннотации смысла приобретают в описательных гоголевских контекстах единицы разных языковых уровней: фонетического, лексического и грамматического.

Субъективная модальность на фонетическом уровне проявляется несколькими способами: посредством приемов звукописи (аллитерации и ассонансов), посредством описания звуковых ощущений и восприятий персонажей, создания портретов и интерьеров с помощью фонетических повторов.

Фонетические средства реализации субъективной модальности не являются первостепенными в портретах и интерьерах, хотя они также поддерживают общую комическую направленность описаний. Наблюдения над фонетическими средствами создания субъективной модальности приводят к выводу о том, что фонетические средства становятся базой для семантических сдвигов и преобразований. Более значительными являются лексические языковые единицы как показатели проявления субъективной модальности.

Выражение субъективной модальности посредством языковых единиц лексического и фразеологического уровней в описательных контекстах происходит благодаря расширению значений слов, созданию окказионализмов, использованию устаревших слов и диалектной лексики, введению в описания фразеологизмов, пословиц и поговорок.

Окказионализмы Н. Гоголя созданы по продуктивным словообразовательным моделям, но наполнены новой семантикой, что дало им возможность сохранить свою необычность и экспрессивность: „Родился ли ты уж так медведем, или *омедведила* тебя захолустная жизнь, хлебные посева, возня с мужиками, и ты чрез них сделался то, что называют человек-кулак?” [Там же: 110].

Устаревшие слова (например, *взрачностью*) и диалектизмы (например, *заклекнет*), намеренно вводимые в описание Н. Гоголем, передают, как правило, сниженную оценку и вместе с другими

языковыми средствами реализуют субъективную модальность на лексическом уровне.

Н. Гоголь использует фразеологизмы при описании портретов героев и интерьеров их жилищ. Этим автор преследует следующие цели: создание более точных и ярких художественных образов героев; достижение эффекта комизма в описании; придание национального колорита персонажу; передача авторского отношения к герою, которого он описывает. Писатель-сатирик всячески трансформирует используемые в контекстах фразеологические единицы: переставляет слова, что-то добавляет, варьирует грамматические формы: „Одни только частые рябины и ухабины, истыкавшие их [черты лица. – *О. Р.*], причисляли его к числу тех лиц, на которых, по народному выражению, **черт приходил по ночам молотить горох**” [Там же: 240]; „На это Плюшкин что-то **пробормотал сквозь губы**, ибо зубов не было, что именно неизвестно, но, вероятно, смысл был таков: „А побрал бы тебя черт с твоим почтением!” [Там же: 126].

По нашим данным, использование Н. Гоголем единиц лексического уровня для реализации субъективной модальности представлено наиболее многогранно.

В произведении „Мертвые души” можно указать на довольно яркие примеры выразительного использования средств грамматики. Эти языковые единицы используются в описательном контексте не только в связи с необходимостью оформления грамматических отношений, но и экспрессивно обыгрываются Н. Гоголем.

К языковым средствам, с помощью которых происходит реализация субъективной модальности на уровне грамматики, в поэме Н. Гоголя относятся частицы *не* и *ни*, вводные компоненты и вставные конструкции, а также полипредикативные сложные предложения.

Частицы *не* и *ни* в описательных контекстах выполняют не только грамматические функции, но и влияют на семантику слов и целых предложений, делая их более выразительными и эмоционально насыщенными: „**Ни** фресков, **ни** картин по стенам, **ни** бронзы по столам, **ни** этажерок с фарфором или чашками, **ни** ваз, **ни** цветов, **ни** статуек, — словом, — как-то голо” [Там же: 323]; „Но при всем том трудна была его дорога; он [Чичиков. – *О. Р.*] попал под начальство уже престарелому повытчику, который был образ какой-то каменной бесчувственности и **непоколебимости**: вечно тот же, **неприступный**, **никогда** в жизни **не явивший** на лице своем усмешки, **не приветствовавший ни разу никого** даже запросом о здоровье” [Там же: 240].

Частица *не* в портретах и интерьерах используется для передачи разнообразных оттенков отрицательной характеристики персонажа. Частица *ни* служит для усиления отрицания, выраженного частицей *не*, для усиления утверждения в уступительных оборотах и входит в состав идиом.

Описания посредством отрицания позволяют Н. Гоголю подчеркнуть типичность персонажей. Однако при этом создаваемые образы остаются своеобразными, „отрицание” выделяет в них какие-то определенные черты и передает авторскую насмешку.

Способствуют более полному раскрытию авторского замысла и играют важную роль в реализации субъективной модальности и вводные компоненты: „Ноздрев повел их в свой кабинет, в котором, *впрочем*, не было заметно следов того, что бывает в кабинетах, то есть книг или бумаги; висели только сабли и два ружья – одно в триста, а другое в восемьсот рублей” [Там же: 78]; „...волос на голове они [чиновники. – *О. Р.*] не носили ни хохлами, ни буклями, ни на манер „черт меня побери”, *как говорят французы*, — волосы у них были или низко подстрижены, или прилизаны, а черты лица больше закругленные и крепкие” [Там же: 10].

Н. Гоголь подходит к вводным элементам с точки зрения семантики избирательно. Автор вводит их в контекст неожиданно, часто использует с ироническим подтекстом в значении, тем самым придает описанию комичность.

Вставные конструкции, выполняя роль попутного замечания, осуществляют в описательных контекстах Н. Гоголя модально-оценочную функцию: выражают субъективное отношение автора.

Если в нехудожественном тексте с помощью вводных компонентов происходит наложение субъективной модальности на объективную, то в художественном тексте, в частности в описательном контексте, вводные компоненты усиливают уже имеющуюся субъективную модальность.

Большие возможности для многоаспектности изображения портретов и интерьеров, а также передачи авторского отношения представляют полипредикативные синтаксические конструкции (ПСП). Данные сложные предложения исследуются не только как синтаксические образования, но и как единицы текста. Реализация субъективной модальности в них происходит на различных уровнях: текстовом, структурном и семантическом. На уровне текста модальность выражается через соотношение ПСП и абзаца как компонента связного текста, являющегося наиболее крупной его единицей. На структурном уровне модальность проявляется в выборе определенной модели полипредикативной конструкции. На семантическом уровне показателями модальности выступают образные языковые средства.

Наиболее употребительными для создания описаний в поэме являются полипредикативные сложные предложения с последовательным подчинением и предложения с сочинением и подчинением, структурные схемы которых напоминают цепочки, позволяющие информацию углублять и расширять. Исследование ПСП с последовательным подчинением для воплощения портретов и интерьеров

позволяет автору не просто перечислить признаки, как того требует описательный контекст, но и уточнить их, устанавливая при помощи структурной схемы последовательного подчинения иерархию отношений между ними: „По загоревшему лицу его можно было заключить, что он знал, что такое дым, если не пороховой, то по крайней мере табачный” [Там же: 66]. Конструкции с сочинением и подчинением совмещают расширение описания за счет указания на связь с другими равноправными явлениями и раскрытие иерархии взаимосвязей внутри данного “кусочка” действительности: „На одном столе стоял даже сломанный стул, и рядом с ним часы с остановившимся маятником, к которому паук уже приладил паутину” [Там же: 119]. Эти модели синтаксических конструкций могут быть дополнены и продолжены другими звеньями. Многократное использование Н. Гоголем полипредикативных конструкций с последовательным подчинением и полипредикативных конструкций с сочинением и подчинением способствовало закреплению данных моделей за описаниями портрета и интерьера в поэме.

Ограничения, накладываемые грамматикой на экспрессивные возможности индивидуально-авторских трансформаций, успешно преодолеваются писателем в комических описаниях.

Таким образом, под модальностью художественного текста (субъективной модальностью) мы понимаем оценочное отношение автора к изображаемому персонажу, распространяющееся на текстовые фрагменты, в которых обнаруживается присутствие автора, и проявляющееся с помощью художественно-образной конкретизации. Особенностью ее использования Н. Гоголем в поэме „Мертвые души” является индивидуально-авторское наполнение.

Творческий почерк писателя отличает то, что он особым образом использует в одном описательном контексте и трансформирует разноуровневые языковые (фонетические, лексические и грамматические) и художественно-изобразительные (тропы) средства, а также элементы текста для выражения субъективной модальности в комплексной художественно-образной конкретизации.

Благодаря художественно-образной речевой конкретизации слово-понятие „переводится” в слово-образ, становится выражением новых, индивидуально-неповторимых художественных образов, пропущенных через эстетическую оценку писателя.

Литература

Гоголь 1959 – Гоголь Н. В. Мертвые души // Гоголь Н. В. Собр. соч. : в 6 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Гос. изд. худож. лит., 1952. – Т. 5. – 575 с. ; **Кожина М. Н.** – Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина. – Пермь : Изд-во Перм. гос. ун-та, 1966. – 213 с.

Радчук О. В. Репрезентація суб'єктивної модальності через художньо-образну конкретизацію (на матеріалі поеми М. Гоголя „Мертві душі”)

У статті проаналізовано мовні (фонетичні, лексичні, граматичні) і художньо-зображальні засоби, а також елементи тексту, використовувані для вираження суб'єктивної модальності в художньо-образній конкретизації. Представлений комплекс засобів вираження суб'єктивної модальності в комічних описових контекстах у поемі „Мертві душі” визначає особливості художньо-мовленнєвого стилю М. Гоголя.

Ключові слова: художньо-образна конкретизація, суб'єктивна модальність, комічний описовий контекст.

Радчук О. В. Репрезентация субъективной модальности посредством художественно-образной конкретизации (на материале поэмы Н. Гоголя „Мертвые души”)

В статье анализируются языковые (фонетические, лексические, грамматические) и художественно-изобразительные способы, а также элементы текста, использованные для выражения субъективной модальности в художественно-образной конкретизации. Представленный комплекс способов выражения субъективной модальности в комических описательных контекстах в поэме „Мертвые души” определяет особенности художественно-речевого стиля Н. Гоголя.

Ключевые слова: художественно-образная конкретизация, субъективная модальность, комический описательный контекст.

Radchuk O. V. Subjective modality representation through artistic-imagery concretization (using the material of the poem „The Dead Souls” by N. Gogol)

The article presents the analysis of language means belonging to different levels (phonetics, vocabulary and grammar) and expressive means used for realizing subjective modality through artistic-imagery concretization. The complex of the ways and means of expressing subjective modality in comic descriptive contexts in the poem „The Dead Souls” determines specifics of N. Gogol's artistic style.

Key words: artistic-imagery concretization, subjective modality, comic descriptive context.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баган Мирослава Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Барчук Мар'яна Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Бехта Іван Антонович – доктор філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бобух Надія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор кафедри культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

Галло Ян – кандидат філологічних наук, кафедра русистики Університету Костянтина Філософа, Нітра (Словаччина).

Гуцуляк Тетяна Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української літературної мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зубченко Валентина Миколаївна – науковий співробітник Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Ігнат'єва Світлана Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Іщенко Валентина Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри ділової іноземної мови Полтавського університету економіки і торгівлі.

Капанайко Ірина Ярославівна – аспірантка кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Кацімон Ольга Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри видавничої справи та редагування Інституту філології та масових комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна” (м. Київ).

Коломієць Надія Олександрівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Марко Ірина Вікторівна – кандидат філологічних наук, викладач української мови і літератури підготовчих курсів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Марфіна Жанна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Муляр Ірина В'ячеславівна – аспірантка кафедри Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мялковська Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Радчук Ольга В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Скиба Ірина Геннадіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри юридичної лінгвістики та документознавства Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.

Солодка Сніжана Сергіївна – аспірантка кафедри українського філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Старченко Яна Сергіївна – аспірантка кафедри української мови філологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Ткач Людмила Олександрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фельчак Олександра Олександрівна – аспірант кафедри загального, германського та слов'янського мовознавства Слов'янського державного педагогічного університету.

Ходоренко Анна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Черкез Інна Богданівна – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри дидактичних технологій і психологічного забезпечення освіти Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Ящук Леся Валеріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

Частина I

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Мілева І. В.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 25.02.2011р. Підп. до друку 25.03.2011 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,65. Наклад 200 прим. Зам. № 45.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.